

**ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

АНДРИЦ МАР'ЯНА РУСЛАНІВНА

УДК 340.14

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРИНЦИПИ ПРАВА
В РІШЕННЯХ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ**

спеціальність 081 Право
галузь знань 08 Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ М.Р. Андриц

Науковий керівник:
Грищук Оксана Вікторівна,
доктор юридичних наук, професор

Хмельницький – 2021

АНОТАЦІЯ

Андриц М.Р. Принципи права в рішеннях Конституційного Суду України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. – Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова Хмельницької обласної ради, Хмельницький, 2021.

Дисертація є комплексним науковим дослідженням принципів права крізь призму практики Конституційного Суду України. В процесі такого дослідження виявлено їх природу як вихідних правових ідей, що забезпечують виконання правом основного призначення – слугувати людині і суспільству, а також відповідні інструментальні можливості для реалізації вказаної аксіологічної (ціннісної) складової права. З огляду на такі можливості обґрунтовано авторське розмежування *«праворозвиваючих» принципів* (які забезпечують динаміку права) та *«правостабілізуючих» принципів* (які забезпечують статику права).

До першої групи принципів, які дозволяють праву прогресувати, запропоновано віднести принципи гуманізму, свободи, справедливості, рівності та деякі інші, як-от, принцип «загальної дозволеності», принцип розумності.

Встановлено, що у рішеннях Конституційного Суду України характеристика цих принципів набуває свого додаткового змістовного розгортання. Зокрема, простежено, що основними проявами принципу гуманізму є визнання та утвердження Конституційним Судом України гідності людини, а також обґрунтування ним відшкодування моральної шкоди, відміни смертної кари (а відтак – і декларування змісту та обсягу права на життя), відповідальності держави за долю сиріт, соціального партнерства благодійників і держави у забезпеченні гідних умов життєдіяльності та особистого розвитку кожного.

Виявлено різні аспекти розуміння Конституційним Судом України принципу свободи, серед яких: *аксіологічний* (впливає з природи свободи як фундаментальної цінності дієвої конституційної демократії); *антропологічний*

(пов'язаний з функціональним потенціалом свободи для розвитку особи та її соціалізації); *гносеологічний* (обумовлюється методологічним потенціалом «свободи», а саме її здатністю: а) опосередковувати права людини і громадянина (наприклад, право на приватність, право на інформацію, право на працю, право на власність), б) визначати співвідношення інтересів особи, суспільства, держави, а відтак – і поняття «публічного інтересу», «охоронюваного законом інтересу», «цензури», що дозволяє окреслювати межі прав людини); *онтологічний* (формується внаслідок зовнішнього закріплення принципу свободи у формі самостійного права на свободу, а також проявляється в процесі забезпечення так званих негативних прав – свобод особи, як-от, «свободи і особистої недоторканності», «свободи об'єднань» тощо).

Встановлено, що філософсько-правовий зміст принципу справедливості наповнюється Конституційним Судом України через зв'язки з: а) концепцією соціальної держави, б) принципом пропорційності, в) правом на справедливий суд.

Філософсько-правова характеристика принципу рівності доповнена з огляду на: а) додаткові складові його структури, пов'язані зі специфікою суб'єктів та об'єктів; б) фактори, що обумовлюють «буття» цього принципу, з-поміж яких: сфера суспільного життя, тобто ділянка суспільного простору, яка стала «дискримінаційно вразливою», особливості (характер) юридичних прав, які знаходяться «в зоні дискримінаційного ризику», взаємозв'язок різних прав людини і громадянина, критерії диференціації правового регулювання, а саме, «доцільність», «виправданість у демократичному суспільстві» та «обґрунтованість», різновиди гарантій забезпечення досліджуваного принципу, співвідношення принципу рівності з іншими принципами права, зокрема з принципами справедливості, свободи, презумпції невинуватості та неприпустимості притягнення особи до відповідальності за відмову давати проти себе показання.

Доведено, що логічна послідовність ряду «праворозвиваючих» принципів права може бути продовжена також принципами загальної дозволеності, зокрема

в контексті тлумачення Конституційним Судом України деяких прав людини, розмежування права і охоронюваного законом (законного) інтересу; розумності, якою Конституційний Суд України керувався при вирішенні справ, що стосувалися: строків затримання, вікової різниці між усиновлювачем та дитиною, ефективності апеляційного оскарження, періодичності проведення виборів, стягнення сум індексації заробітної плати та компенсації втрати частини заробітної плати у зв'язку з порушенням строків її виплати.

Обґрунтовано належність до *другої групи принципів*, які засвідчують здатність права гарантувати високу упорядкованість життєво важливих сфер існування і комунікації людей, – принципу «спеціальної дозволеності», принципу ієрархічності джерел права (джерельної ієрархічності права), принципу гарантованості прав людини.

Під час дослідження вказаних принципів під кутом зору практики Конституційного Суду України з'ясовано, що принцип «спеціальної дозволеності» проявляється в процесі «тестування» Конституційним Судом України різних органів держави на належне використання спеціальних дозволів і це пов'язує його з особливостями юридичної регламентації повноважень державних органів, зокрема: *їх формалізацією у відповідних джерелах права* (так би мовити належною джерельністю, як-наприклад, фіксація повноважень лише у Конституції України), *повнотою і вичерпністю* (формулюванням за допомогою закритих переліків), *дискреційністю* (можливістю розсуду та його межами).

Встановлено, що жорстка підпорядкованість приписам закону відповідно передбачає вимоги до самого закону, як до *форми права і як до юридичного засобу*, що забезпечує вищий зміст права – утвердження цінності людини. Відповідно обґрунтовано, що *вимоги до закону як до форми права* активізують питання системи джерел права загалом та принципів її побудови, з-поміж яких першочерговим є принцип джерельної ієрархічності, що проявляється у пріоритетності конституційно-правового щодо іншого позитивно-правового регулювання в Україні, особливостями побудови системи джерел права в Україні.

Виявлено, що вимоги до закону як до юридичного засобу, «задіюють» принцип гарантованості прав і свобод людини, яким Конституційний Суд України акцентує важливість забезпечення прав людини. Простежено реалізацію вказаного принципу завдяки формулюванню Конституційним Судом України дефініції поняття прав і свобод людини; його конкретизації низкою інших принципів (так би мовити підпринципів) права, з-поміж яких: *повага і непорушність прав та свобод людини; заборона скасування прав людини, заборона звуження змісту і обсягу прав людини, взаємна відповідальність людини і держави, а також низка заборонювальних принципів* (як-от, непорушність права власності, невтручання у приватність, не визнання особи винуватою без законних підстав, неприпустимість притягнення особи до відповідальності за відмову давати покази або пояснення проти себе, членів сім'ї чи близьких родичів, «немає покарання без закону», неприпустимість зворотної дії в часі законів та інших нормативно-правових актів, індивідуалізація юридичної відповідальності).

Також виявлено, що структура принципу гарантування прав людини може бути доповнена низкою прав, які мають засадничий характер, статус «прав-принципів», оскільки вони узалежнюють дію інших прав, як-от, право на життя, право на гідність, право на правову допомогу і право на судовий захист.

Відповідно за результатами дисертаційного дослідження продемонстровано відмінності «правостабілізуючих» принципів від «праворозвиваючих», зумовлені особливостями їх формалізації.

У дисертаційній роботі також простежено еволюцію верховенства права як визначальної ідеї конституційному судочинству в Україні і обґрунтовано різні рівні функціонування принципу верховенства права, зумовлені його якістю як універсального принципу права і основної засади діяльності Конституційного Суду України.

У зв'язку з цим охарактеризовано філософсько-правові особливості поелементного розуміння Конституційним Судом України принципу верховенства права. Встановлено, що таке розуміння верховенства права реалізується через визначення та характеристику його основних складових, а

саме: принципу законності, принципу поділу державної влади, принципу народного суверенітету, принципу демократизму, принципу юридичної визначеності, принципу справедливого суду, що цілковито співпадає з відповідним міжнародним стандартом, сформульованим Європейською комісією за демократію через право.

Зважаючи на якість принципу верховенства права бути одночасно і засадою діяльності Конституційного Суду України, виявлено додатковий рівень його функціонування, що проявляється у: а) *характері стосунків Конституційного Суду України з іншими органами влади та межах власних повноважень* (в порядку дії принципу поділу державної влади та принципу «спеціальної дозволеності» як складових верховенства права). У зв'язку з цим Конституційний Суд України найчастіше рекомендує Верховній Раді України привести законодавство у відповідність зі своїм рішенням, встановлює порядок його виконання для правозастосувальних органів, а також формулює низку юридичних позицій щодо окреслення предмета конституційного контролю, зокрема пов'язаних із правозастосовною діяльністю Конституційного Суду України, заповненням прогалин у законодавстві, усуненням колізій між нормативно-правовими актами, вирішенням питань, які мають політичний характер, контролем відповідності положень нормативно-правових актів України міжнародним договорам, згоду на обов'язковість яких висловила ВРУ; б) *визнанні Конституційним Судом України концепції «дружнього ставлення до міжнародного права»* як невід'ємної складової верховенства права, втіленої у Конституції України; в) *забезпеченості Конституційним Судом України певних вимог до якості його рішень*, як-от, повнота і всебічність, обґрунтованість, що дозволяють втілити ідею верховенства права (така забезпеченість досягається системним застосуванням джерел права України, використанням правової доктрини, позицій залучених до справи експертів, спеціалістів); г) *можливості викладу окремої думки суддями Конституційного Суду України* в порядку дії принципу демократизму як елемента верховенства права; д) *утвердженні Конституційним Судом України нормативності його рішень* в порядку

гарантування принципу верховенства права (спочатку через визнання Конституційним Судом України преюдиціальності своїх рішень, згодом через визнання юридичних позицій Конституційного Суду України безпосередніми регуляторами суспільних відносин, які визначають зміст та обсяг конституційних прав і свобод).

Обґрунтовано, що різномірне функціонування принципу верховенства права в конституційному правосудді сучасної України засвідчує його якості як формальної основи вирішення Конституційним Судом України справи і як моделі ухвалення ним своїх рішень.

Ключові слова: принципи права, Конституційний Суд України, рішення Конституційного Суду України, юридичні позиції Конституційного Суду України, верховенство права, людська гідність, гуманізм, свобода, справедливість, рівність, пропорційність, верховенство Конституції України, юридична визначеність, права людини, право на судовий захист, народний суверенітет, демократизм, концепція «дружнього ставлення до міжнародного права», межі державної влади

SUMMARY

Andryts M. Principles of law in decisions of the Constitutional Court of Ukraine. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of philosophy on a specialty 081 Law. – Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law of the Khmelnytskyi Regional Council, Khmelnytskyi, 2021.

The thesis is a comprehensive scientific research of the principles of law in the light of the practice of the Constitutional Court of Ukraine. In the course of such research, their nature is revealed in its function as initial legal ideas that ensure that the law fulfills its main purpose – to serve people and society, as well as the appropriate tools for the implementation of this axiological (value) component of law. Taking into account such possibilities, the author's distinction between "law-developing" principles

(which ensure the dynamics of law) and "*law-stabilizing*" principles (which ensure the statics of law) is substantiated.

It is proposed that the first group of principles that allow the law to progress includes the principles of humanism, freedom, justice, equality and some others, such as the principle of "universal permissiveness", the principle of reasonableness.

It is established that in the decisions of the Constitutional Court of Ukraine the characterization of these principles takes on an additional meaningful development. In particular, it is revealed that the main manifestations of the principle of humanism are the recognition and approval by the Constitutional Court of Ukraine of human dignity, as well as justification for compensation for moral damage, the abolition of the death penalty (and thus declaring the content and scope of the right to life), the responsibility of the state for the fate of orphans, social partnership of philanthropists and the state in providing decent living conditions and personal development for everyone.

Various aspects of understanding by the Constitutional Court of Ukraine of the principle of freedom are revealed, including: *axiological* (follows from the nature of freedom as a fundamental value of an effective constitutional democracy); *anthropological* (related to the functional potential of freedom for personal development and socialization); *gnoseological* (determined by the methodological potential of "freedom", namely its ability to: a) mediate human and civil rights (for example, the right to privacy, the right to information, the right to work, the right to property), b) determine the balance of interests of an individual, society, the state, and therefore the concept of "public interest", "legally protected interest", "censorship", which provides for outlining the boundaries of human rights); *ontological* (formed as a result of the external consolidation of the principle of freedom in the form of an independent right to freedom, and also manifests itself in the process of ensuring the so-called negative rights - individual freedoms, for example, "freedom and personal inviolability", "freedom of association", etc.).

It is established that the philosophical and legal content of the principle of justice is filled by the Constitutional Court of Ukraine through links with: a) the concept of the welfare state, b) the principle of proportionality, c) the right to a fair trial.

The philosophical and legal characteristics of the principle of equality are supplemented taking into account: a) additional components of its structure related to the specifics of subjects and objects; b) factors that determine the "existence" of this principle, among which: the sphere of public life, that is, a section of public space that has become "discriminatory vulnerable", features (nature) of legal rights that are "in the zone of discriminatory risk", the interrelation between different human and civil rights, the criteria for differentiating legal regulation, namely, "expediency", "justification in a democratic society" and "reasonableness", varieties of guarantees for ensuring the principle under study, the correlation of the principle of equality with other principles of law, in particular with the principles of Justice, freedom, the presumption of innocence and the inadmissibility of bringing a person to justice for refusing to give evidence against himself.

It is proved that the logical sequence of a number of "law-developing" principles of law can also be extended by the principles of general permissibility, in particular in the context of the interpretation by the Constitutional Court of Ukraine of certain human rights, the differentiation of law and legally protected (legitimate) interests; reasonableness, which the Constitutional Court of Ukraine was guided by in resolving cases concerning: terms of detention, age difference between the adopter and the child, the effectiveness of the appeal, the frequency of elections, the recovery of wage indexation amount and compensation for the loss of part of the salary due to violation of the terms of its payment.

It is justified that the *second group of principles* include principles that certify the ability of law to guarantee high orderliness of vital spheres of existence and communication of people – the principle of "special permissibility", the principle of hierarchy of sources of law (source hierarchy of law), the principle of guaranteeing human rights.

During the study of these principles from the point of view of the practice of the Constitutional Court of Ukraine it was found out that the principle of "special permissibility" is manifested in the process of "testing" by the Constitutional Court of Ukraine of various state bodies for proper use of special permits and this connects it

with the features of the legal regulation of the powers of state bodies, in particular: *their formalization in the relevant sources of law* (so to speak, proper sources, such as fixing powers only in the Constitution of Ukraine), *completeness and exhaustiveness* (wording using restricted lists), *discretion* (the possibility of discretion and its limits).

It is established that strict subordination to the provisions of the legislation, respectively, provides for requirements for the legislation itself, as *a form of the right and as a legal means* that provides the highest content of the law – the assertion of human value. Accordingly, it is substantiated that the *requirements for the legislation as a form of law* activate the issues of the system of sources of law as a whole and the principles of its construction, among which the principle of source hierarchy is paramount, which is manifested in the priority of constitutional and legal over other positive legal regulation in Ukraine, the features of building a system of sources of law in Ukraine.

It is revealed that the requirements to the legislation as a legal remedy "involve" the principle of guaranteeing human rights and freedoms. The Constitutional Court of Ukraine emphasizes the importance of ensuring human rights by this principle. The implementation of this principle is traced due to the formulation by the Constitutional Court of Ukraine of the definition of the concept of human rights and freedoms; its concretization by a number of other principles (so to speak, sub-principles) of law, among which: *respect and inviolability of human rights and freedoms; prohibition of the abolition of human rights, prohibition of narrowing the content and scope of human rights, mutual responsibility of a person and the state, as well as a number of prohibitive principles* (for example, inviolability of property rights, non-interference with privacy, avoiding the judgment of conviction without legal grounds, inadmissibility of bringing a person to justice for refusing to give evidence or explanations against himself, family members or close relatives, "no punishment without the law", inadmissibility of retroactive action of laws and other normative regulations, individualization of legal responsibility).

It is also revealed that the structure of the principle of guaranteeing human rights can be supplemented by a number of rights that have a fundamental character, the status

of "rights-principles", since they depend on the operation of other rights, such as the right to life, the right to dignity, the right to legal assistance and the right to judicial protection.

Accordingly, the results of the thesis research show the differences between the "right-stabilizing" principles and the "right-developing" ones, due to the peculiarities of their formalization.

The thesis also traces the evolution of the rule of law as a defining idea of constitutional justice in Ukraine and substantiates different levels of the rule of law due to its role as a universal principle of law and the basic principle of the Constitutional Court of Ukraine.

In this regard, the philosophical and legal features of the element-by-element understanding of the principle of the rule of law by the Constitutional Court of Ukraine are described. It is established that such an understanding of the rule of law is realized through the definition and characterization of its main components, namely: the principle of legality, the principle of separation of powers, the principle of national sovereignty, the principle of democracy, the principle of legal certainty, the principle of a fair trial, which fully coincides with the relevant international standard formulated by the European Commission for Democracy through Law.

Taking into account the property of the principle of the rule of law to be also the basis of the activity of the Constitutional Court of Ukraine, an additional level of its functioning is revealed, which is manifested in: a) *the nature of relations* of the Constitutional Court of Ukraine *with other authorities and the limits of its own powers* (in the order of the principle of separation of powers and the principle of "special permissibility" as components of the rule of law). In this regard, the Constitutional Court of Ukraine most often recommends the Verkhovna Rada of Ukraine to bring the legislation in line with its decision, establishes the procedure for its implementation for law enforcement agencies, and formulates a number of legal positions regarding the definition of the subject of constitutional control, in particular related to the law enforcement activities of the Constitutional Court of Ukraine, filling in gaps in legislation, eliminating conflicts between normative legal acts, resolving issues that are

of a political nature, monitoring the compliance of regulations of Ukraine with international treaties, the binding nature of which was agreed by the Verkhovna Rada; b) *concepts of "friendly attitude to international law" recognized by the Constitutional Court of Ukraine as an integral component of the rule of law, embodied in the Constitution of Ukraine*; c) *provision by the Constitutional Court of Ukraine of certain requirements for the properties of their decisions, such as completeness and comprehensiveness, validity, allowing to embody the idea of the rule of law (such provision is achieved by the systematic application of sources of Ukrainian law, the use of legal doctrine, the opinions of experts involved in the case)*; d) *the possibility of expressing a separate opinion by judges of the Constitutional Court of Ukraine in accordance with the principle of democracy as an element of the rule of law*; e) *the normative nature of the decisions of the Constitutional Court of Ukraine approved by it in the order of guaranteeing the principle of the rule of law (first through the recognition by the Constitutional Court of Ukraine of the prejudicial nature of its decisions, later through the recognition of legal positions of the Constitutional Court of Ukraine as direct regulators of social relations).*

It is substantiated that the multilevel functioning of the principle of the rule of law in the constitutional justice of modern Ukraine certifies its properties as a formal basis for resolving the case by the Constitutional Court of Ukraine and as a model for its decision-making.

Keywords: *principles of law, Constitutional Court of Ukraine, decisions of the Constitutional Court of Ukraine, legal positions of the Constitutional Court of Ukraine, rule of law, human dignity, humanism, freedom, justice, equality, proportionality, supremacy of the Constitution of Ukraine, legal certainty, human rights, right to judicial protection, popular sovereignty, democracy, concept of "friendly attitude to international law", limits of state power.*

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Андриц М. Верховенство права в рішеннях Конституційного суду України: юридичні аспекти реалізації. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. Серія: «Юриспруденція». 2019. Випуск 41. Том 1. С.4-8.

2. Андриц М. Принцип свободи в рішеннях Конституційного Суду України. *Юридичний вісник*. 2020. №1. С. 320-328.

3. Андриц М. Принцип рівності в рішеннях Конституційного суду України// *Університетські наукові записки*. 2020. №1(73). С. 45-58.

4. Andryts M. Principle of justice in the decision of the Constitutional Court of Ukraine . *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020 рік. №3 (Vol. 1). P.14-18.

Наукові праці, які засвідчують апробацію результатів дослідження:

5. Андриц М. До проблеми визначення принципів права. *Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи*: матеріали XVIII міжнародної студентсько-аспірантської наукової конференції (Львів, 18-19 квітня 2019 р.). Львів, 2019. С.5-6.

6. Андриц М. Ідея соціальної справедливості в рішеннях Конституційного Суду України: філософсько-правові аспекти. *Становлення громадянського суспільства в Україні: нормативно-правове підґрунтя*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Дніпро, 1-2 травня 2020 р.). Дніпро, 2020. С.152-155.

7. Андриц М. Принцип пропорційності у рішеннях Конституційного Суду України. *Правова держава: напрямки та тенденції її розбудови в Україні*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 8-9 травня 2020 р.). – Одеса, 2020. С.7-10.

8. Андриц М. Принцип правової визначеності в рішеннях Конституційного Суду України. *Сучасний вимір держави і права* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 15–16 травня 2020 р.). Львів, 2020. Ч. I. С.12-14.

9. Андриц М. Еволюція верховенства права у конституційному судочинстві сучасної України. *Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 22–23 травня 2020 р.). Запоріжжя, 2020. С.42-45

ЗМІСТ

ВСТУП.....	16
РОЗДІЛ 1. СТАН І МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПІВ ПРАВА В ДІЯЛЬНОСТІ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ.....	25
<i>Висновки до Розділу 1.....</i>	<i>54</i>
РОЗДІЛ 2. ПРИНЦИПИ ПРАВА, ЯКІ ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ РОЗВИТОК («ДИНАМІКУ») ПРАВА, ТА ЇХ ВТІЛЕННЯ В РІШЕННЯХ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ.....	56
<i>2.1. Принцип гуманізму та його основні прояви.....</i>	<i>56</i>
<i>2.2. Принцип свободи та основні філософсько-правові аспекти його розуміння.....</i>	<i>64</i>
<i>2.3. Принцип справедливості та основні напрями його реалізації.....</i>	<i>73</i>
<i>2.4. Принцип рівності та його додаткові характеристики.....</i>	<i>80</i>
<i>2.5. Інші «праворозвиваючі» принципи.....</i>	<i>90</i>
<i>2.5.1. Принцип «загальної дозволеності».....</i>	<i>90</i>
<i>2.5.2. Принцип розумності.....</i>	<i>91</i>
<i>Висновки до Розділу 2.....</i>	<i>93</i>
РОЗДІЛ 3. ПРИНЦИПИ ПРАВА, ЯКІ ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ СТАБІЛЬНІСТЬ (СТАТИКУ) ПРАВА, ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ В РІШЕННЯХ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ.....	95
<i>3.1. Принцип «спеціальної дозволеності» та його основні елементи.....</i>	<i>95</i>
<i>3.2. Принцип ієрархічності джерел права України (джерельної ієрархічності права України).....</i>	<i>101</i>
<i>3.3. Принцип гарантованості прав людини та його основні складові.....</i>	<i>107</i>
<i>Висновки до Розділу 3.....</i>	<i>123</i>
РОЗДІЛ 4. ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК УНІВЕРСАЛЬНИЙ ПРИНЦИП ПРАВА ТА ОСНОВНА ЗАСАДА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ.....	124
<i>4.1. Еволюція принципу верховенства права в рішеннях Конституційного Суду України.....</i>	<i>124</i>
<i>4.2. Основні складові принципу верховенства права та їх забезпечення у рішеннях Конституційного Суду України.....</i>	<i>127</i>
<i>4.2.1. Принцип поділу державної влади.....</i>	<i>127</i>
<i>4.2.2. Принцип народного суверенітету.....</i>	<i>132</i>
<i>4.2.3. Принцип демократизму.....</i>	<i>136</i>
<i>4.2.4. Принцип юридичної визначеності.....</i>	<i>142</i>
<i>4.2.5. Принцип доступу до суду.....</i>	<i>144</i>
<i>4.3. Особливості прояву принципу верховенства права у процесі ухвалення рішень Конституційним Судом України.....</i>	<i>147</i>
<i>4.3.1. Взаємовідносини Конституційного Суду України з іншими державними органами та межі його повноважень.....</i>	<i>147</i>

4.3.2. Концепція «дружнього ставлення до міжнародного права» та її дотримання Конституційним Судом України.....	150
4.3.3. Право на окрему думку судді Конституційного Суду України.....	153
4.3.4. Основні критерії якості рішень Конституційного Суду України.....	156
4.3.5. Забезпечення Конституційним Судом України нормативності своїх рішень.....	159
<i>Висновки до Розділу 4</i>	<i>162</i>
ВИСНОВКИ	163
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	180
ДОДАТОК	220

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Революція Гідності започаткувала новий етап розвитку Української Держави, який характеризується її тісною взаємодією, співпрацею із громадянським суспільством. У зв'язку з цим постає питання про ефективний правовий механізм «обслуговування» такої взаємодії, що уможливлується лише завдяки зверненню до загальнолюдських цінностей, здобутків природного права, які повною мірою втілені у принципах права.

Вагома роль у процесі забезпечення такої взаємодії відводиться також і певним органам держави, як-от, Конституційному Суду України (далі – КСУ), на який покладена висока місія – утверджувати верховенство права, а відтак – пріоритет гуманістичної ідеології, панування прав людини. Тому і не випадковим є часте звернення КСУ до таких принципів: «будь-які положення Кримінального процесуального кодексу України повинні застосовуватися органами державної влади та їх посадовими особами з урахуванням конституційних норм, принципів і цінностей» [140]. Наведене засвідчує подальший високий науковий інтерес до вивчення проблематики принципів права, зокрема у їх інтерпретації органом конституційної юрисдикції в Україні.

Характеризуючи стан наукової розробки задекларованої проблематики у сучасній вітчизняній філософсько-правовій думці, доцільно виокремити дві групи досліджень. Перша група досліджень присвячена насамперед філософсько-правовим аспектам принципів права загалом. Їх авторами є такі відомі вчені, як В. Б. Авер'янов, В. А. Бачинін, В. С. Бліхар, Ю. П. Битяк, В. М. Вовк, С. Д. Гусарєв, О. Г. Данильян, Х. В. Горецька, О. В. Гришук, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, М. В. Костицький, С. І. Максимов, В. П. Малахов, В. В. Налуцишин, О. М. Омельчук, С. П. Погребняк, П. М. Рабінович, Ю. М. Тодика, Ю. О. Тихомиров, Т. І. Фулей, Ю. С. Шемшученко.

Другу групу становить низка досліджень, у яких висвітлюються питання принципів права безпосередньо в діяльності КСУ. Ця група пов'язана із працями таких вчених і практикуючих юристів, як Ю. Г. Барабаша, Ю. В. Бауліна, М. М. Гультая, С. П. Головатого, Ю. О. Євтошука, В. М. Кампа, О. В. Касмініна, В. П. Колісника, В. В. Лемака, Г. З. Огнев'юк, О. З. Панкевича, О. В. Петришина, С. П. Рабіновича, М. В. Савчина, О. О. Уварової, В. М. Шаповала, С. В. Шевчука, В. І. Шишкіна, О. В. Шишкіної.

Попри такі вагомні наукові напрацювання, досі у вітчизняній філософсько-правовій науці не було єдиного комплексного дослідження на монографічному рівні проблем правотлумачної та правозастосовної діяльності КСУ під кутом зору принципів права, що і обумовлює необхідність їх наукового аналізу, доцільність їх розгляду на рівні дисертації доктора філософії.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертацію виконано відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016 – 2020 рр., затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р., у межах науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права «Теоретико-історичні проблеми розвитку держави і права» на 2017-2023 роки (номер державної реєстрації 0117U000103), що є складовою наукової теми Хмельницького університету управління та права «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» на 2013–2016 роки (державний реєстраційний номер 0108U008927) та на 2017-2026 роки (державний реєстраційний номер 0117U000103).

Тему дисертації затверджено вченою радою Львівського національного університету імені Івана Франка 29 листопада 2017 року (протокол № 43/11) та уточнено вченою радою Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова 26 грудня 2019 року (протокол № 5).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є дослідження на філософсько-правовому рівні принципів права крізь призму практики Конституційного Суду України.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішити такі *завдання*:

– проаналізувати стан наукової розробки обраної проблематики;
– визначити методологічні засади дослідження принципів права в рішеннях КСУ, зокрема з'ясувати природу принципів права, їх основні різновиди та можливості прояву в конституційному правосудді;

– охарактеризувати з позицій філософії права основні принципи права, які отримали в рішеннях КСУ свою об'єктивацію та реалізацію, користуючись відповідними критеріями їх класифікації;

– з'ясувати особливості прояву принципу верховенства права як універсального принципу права і як основної засади конституційного судочинства в Україні.

Об'єктом дисертаційного дослідження є принципи права як правовий феномен.

Предметом дослідження є філософсько-правова характеристика принципів права в рішеннях Конституційного Суду України.

Методи дослідження. З урахуванням комплексного характеру досліджуваної проблематики для виконання поставлених завдань у дисертації були використані спеціальні та загальнонаукові методи дослідження, а саме: спостереження, теоретичного і практичного моделювання, формально-логічного узагальнення правових явищ. Використовувалися також традиційні методи: діалектичний метод пізнання суспільних, у тому числі правових явищ, формально-логічний, системно-структурний, порівняльно-правовий та історичний. Дисертаційне дослідження, а також використані у ньому наукові методи пізнання ґрунтуються на діалектичному сприйнятті правової дійсності. Достовірність результатів дослідження забезпечується методологічним плюралізмом. Зроблені висновки і пропозиції ґрунтуються на вимогах формальної логіки з урахуванням визначеності, несуперечності, послідовності та

обґрунтованості у рамках понятійного апарату правової науки. За допомогою логіко-семантичного методу сформульовано та поглиблено понятійний апарат, використовуваний у дослідженні.

Історико-правовий метод дозволив простежити еволюцію верховенства права в практиці КСУ. *Формально-логічний метод* склав методологічне підґрунтя для визначення поняття «принцип права», змісту і обсягу принципів права. *Системний і структурно-функціональний методи* сприяли виявленню і характеристиці структури принципів права в процесі їх об'єктивації та втілення КСУ. Метод *тлумачення* законодавства широко використано у другому, третьому та четвертому розділах дисертації.

Вибір та подальше використання зазначених методів має комбінований характер залежно від вирішення конкретних завдань дослідження.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що дисертаційна робота є першим в Україні комплексним дослідженням на філософсько-правовому рівні принципів права в діяльності органу конституційної юрисдикції України.

За результатами дослідження сформульовано та обґрунтовано низку наукових положень, що виносяться на захист, зокрема:

вперше:

1) запропоновано поділ принципів права за їх «інструментальною» правовою природою на такі види: а) «праворозвиваючі» принципи (які дозволяють праву прогресувати, наповнюватися новим змістом, щоб «обслуговувати» постійно змінювані суспільні відносини, потреби та запити суспільства, тобто забезпечують динаміку права). До них віднесено принципи гуманізму, свободи, справедливості, рівності, принцип «загальної дозволеності», принцип розумності тощо); б) «правостабілізуючі» принципи (які засвідчують здатність права гарантувати високу упорядкованість життєво важливих сфер існування і комунікації людей, тобто забезпечують статику права), якими пропонується вважати принципи «спеціальної дозволеності», ієрархічності джерел права (джерельної ієрархічності права), гарантованості прав людини);

2) визначено особливості об'єктивації кожного класифікаційного виду, зумовлені: а) рівнем формалізації («правостабілізуючі» принципи, порівняно з «праворозвиваючими», в силу своїх завдань потребують чіткої регламентації); б) характером формалізації («правостабілізуючі» принципи, порівняно з «праворозвиваючими», відзначаються заборонювальними формулюваннями, оскільки такий жорсткий і суворий спосіб регулювання, як заборони, підкреслює високу значимість охоронюваної ділянки суспільних відносин, особливу увагу і законодавця, і органу конституційної юрисдикції до відповідної сфери соціальної взаємодії); в) методом формалізації (тісною взаємопов'язаністю, взаємообумовленістю «правостабілізуючих» принципів, порівняно з «праворозвиваючими», перебуванням у певній системі, а також можливістю розгалужуватися);

3) доповнено перелік принципів права за рахунок «правостабілізуючого» різновиду – принципу джерельної ієрархічності права, який проявляється КСУ в утвердженні пріоритетності конституційно-правового щодо іншого позитивно-правового регулювання в Україні, особливостях побудови системи джерел права в Україні;

4) визначено структуру принципу гарантованості прав людини, яка охоплює низку: а) інших принципів («підпринципів») права, з-поміж яких: повага і непорушність прав та свобод людини; заборона скасування прав людини, заборона звуження змісту і обсягу прав людини, взаємна відповідальність людини і держави, а також група заборонювальних принципів (як-от, непорушність права власності, невтручання у приватність, невизнання особи винуватою без законних підстав, неприпустимість притягнення особи до відповідальності за відмову давати покази або пояснення проти себе, членів сім'ї чи близьких родичів, «немає покарання без закону», неприпустимість зворотної дії в часі законів та інших нормативно-правових актів, індивідуалізація юридичної відповідальності); б) засадничих прав («прав-принципів», які узалежнюють дію інших прав, як-от, право на життя, право на гідність, право на правову допомогу і право на судовий захист);

5) обґрунтовано два рівні функціонування принципу верховенства права: перший – зумовлений його якістю як універсального принципу права, що складає змістовну основу вирішення справи, другий визначається його якістю як основної засади діяльності КСУ і складає формально-процедурну основу ухвалення рішення;

удосконалено:

б) розуміння принципу гуманізму, з огляду на його приналежність до «праворозвиваючих» принципів, основними проявами якого є визнання та утвердження КСУ гідності людини, а також обґрунтування ним відшкодування моральної шкоди, відміни смертної кари (а відтак – і декларування змісту та обсягу права на життя), відповідальності держави за долю сиріт, соціального партнерства благодійників і держави у забезпеченні гідних умов життєдіяльності та особистого розвитку кожного;

7) уявлення про принцип свободи, який охоплює наступні аспекти: а) аксіологічний (впливає з природи свободи як фундаментальної цінності дієвої конституційної демократії); б) антропологічний (пов'язаний з функціональним потенціалом свободи для розвитку особи та її соціалізації); в) гносеологічний (обумовлюється методологічним потенціалом «свободи», а саме її здатністю: 1) опосередковувати права людини і громадянина (наприклад, право на приватність, право на інформацію, право на працю, право на власність), 2) визначати співвідношення інтересів особи, суспільства, держави, а відтак – і поняття «публічного інтересу», «охоронюваного законом інтересу», «цензури», що дозволяє окреслювати межі прав людини); г) *онтологічний* (формується внаслідок зовнішнього закріплення принципу свободи у формі самостійного права на свободу, а також проявляється в процесі забезпечення так званих негативних прав – свобод особи, як-от, «свободи і особистої недоторканності», «свободи об'єднань» тощо);

8) бачення принципу справедливості, філософсько-правовий зміст якого наповнюється КСУ через зв'язки з: а) концепцією соціальної держави, б) принципом пропорційності, в) правом на справедливий суд;

9) теоретичні позиції щодо принципу рівності з огляду на: а) додаткові складові його структури, пов'язані зі специфікою суб'єктів та об'єктів; б) фактори, що обумовлюють «буття» цього принципу, з-поміж яких: сфера суспільного життя, тобто ділянка суспільного простору, яка стала «дискримінаційно вразливою», особливості (характер) юридичних прав, які знаходяться «в зоні дискримінаційного ризику», взаємозв'язок різних прав людини і громадянина, критерії диференціації правового регулювання, а саме, «доцільність», «виправданість у демократичному суспільстві» та «обґрунтованість», різновиди гарантій забезпечення досліджуваного принципу, співвідношення принципу рівності з іншими принципами права, зокрема з принципами справедливості, свободи, презумпції невинуватості та неприпустимості притягнення особи до відповідальності за відмову давати проти себе показання;

10) характеристику принципу «спеціальної дозволеності», який проявляється в процесі «тестування» КСУ різних органів держави на належне використання спеціальних дозволів і це пов'язує його з особливостями юридичної регламентації повноважень державних органів, зокрема: їх формалізацією у відповідних джерелах права («належною джерельністю», як-наприклад, фіксація повноважень лише у Конституції України), повнотою і вичерпністю (формулюванням за допомогою закритих переліків), дискреційністю (можливістю розсуду та його межами);

набули подальшого розвитку:

11) поняття принципів права як вихідних правових ідей, що забезпечують виконання правом основного призначення – слугувати людині і суспільству та з'ясовано їх правову природу як відповідних інструментальних можливостей для реалізації вказаної аксіологічної (ціннісної) складової права;

12) положення про зміст принципу «загальної дозволеності», який використовується КСУ для тлумачення окремих прав людини та розмежування понять «право» і «охоронюваний законом інтерес»;

13) наукові та практичні позиції щодо сфери застосування принципу розумності, а саме, коли йдеться про строки затримання, вікову різницю між усиновлювачем та дитиною, ефективність апеляційного оскарження, стягнення сум індексації заробітної плати та компенсації втрати частини заробітної плати, у зв'язку з порушенням строків її виплати;

14) дослідження еволюції верховенства права як визначальної ідеї конституційного судочинства України;

15) поелементний підхід до тлумачення принципу верховенства права на основі рішень КСУ.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що положення, висновки і пропозиції проведеного дослідження, викладені автором, можуть бути використані у:

– *науково-дослідній роботі* – як основа для подальшого поглибленого теоретичного вивчення загальних і спеціальних питань принципів права, засад конституційного судочинства, зокрема в Україні;

– *правотворчості* – для вдосконалення чинного законодавства під кутом зору об'єктивності та конкретизації принципів права;

– *навчальному процесі* – під час викладання та підготовки методичних матеріалів з навчальних дисциплін «Теорія держави і права», «Філософія права», «Принципи права», а також у науково-дослідній роботі студентів.

Наукові концепції, висновки та пропозиції дисертаційної роботи використано при підготовці лекцій та навчально-методичних матеріалів у Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійним дослідженням автора. Висновки, пропозиції та рекомендації, у тому числі й ті, що характеризують наукову новизну, одержані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Дисертація виконана й обговорена на кафедрі теорії та історії держави і права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова. Окремі висновки та узагальнення дослідження висвітлювалися дисертантом на таких наукових заходах: XVIII Міжнародній

студентсько-аспірантській науковій конференції *«Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи»* (2019 року, м. Львів), Міжнародній науково-практичній конференції *«Становлення громадянського суспільства в Україні: нормативно-правове підґрунтя»* (2020 року, м. Дніпро), Міжнародній науково-практичній конференції *«Правова держава: напрямки та тенденції її розбудови в Україні»* (2020 року, м. Одеса), Міжнародній науково-практичній конференції *«Сучасний вимір держави і права»* (2020 року, м. Львів), Міжнародній науково-практичній конференції *«Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку»* (2020 року, м. Запоріжжя).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації знайшли своє відображення у 9 публікаціях, а саме: три в наукових виданнях України, визнаних фаховими з юридичних наук; одна в наукових періодичних виданнях інших держав; а також у п'яти збірниках тез матеріалів науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, які охоплюють одинадцять параграфів, висновків, списку використаних джерел, додатку. Повний обсяг дисертації складає 221 сторінку, з них 179 сторінок основного тексту. Список використаних джерел налічує 311 найменувань.

«Часте звернення до фундаментальних принципів є абсолютно необхідним для збереження благ, дарованих свободою». Конституція Північної Кароліни.

РОЗДІЛ І.

СТАН ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПІВ ПРАВА В ДІЯЛЬНОСТІ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

Огляд джерельної бази з метою виявлення стану дослідження обраної проблематики та його методологічних основ умовно можна поділити на два етапи: перший етап стосується вивчення напрацювань у сфері принципів права загалом, другий – їх реалізації в конституційному судочинстві України.

Проблематиці принципів права загалом присвячено чимало праць вітчизняних та зарубіжних науковців [297; 298; 299]. Як відзначає Г.В. Мальцев, питання про принципи права завжди одне з найбільш обговорюваних. Це свідчить про розвиток правової системи в умовах, коли багато її нормативних структур ще не набули достатньої «тектонічної» стійкості, а також це може свідчити і про назрілу, широко усвідомлювану модернізацію способів дії норм права, перехід від надмірно жорстких до гнучкіших методів регулювання суспільних відносин [67, с.661].

Вважається, що питання про принципи права почало активно досліджуватися, починаючи з 40-50 років 20 століття. Одним із його перших дослідників був професор П.О.Недбайло, який зазначав, що принципи права є найбільш абстрактними поняттями, які виражають сутність держави і права. Проте вчений відразу наголошує на практичній значимості проблеми принципів права, його актуальності, коли йдеться про подолання прогалин в правовому регулюванні, що відбувається за рахунок застосування та конкретизації загальних (загальноправових) принципів права. Крім того, принципи права розглядалися

вченим як один із видів юридичних гарантій правильного застосування правових норм і здійснення суб'єктивних прав громадян; вони забезпечують правомірність вчинків суб'єктів права, зміцнюють законність, підвищують обґрунтованість і доцільність в реалізації норм, сприяють справедливій оцінці вчинків у рамках формальних вимог правових норм [72, с.46].

Вагомий внесок у дослідження природи принципів права зробив і Р.З. Лівшиць. Вчений відзначив, що принципи права відносяться до числа його основних механізмів, несучих конструкцій; це завжди вихідний спрямовуючий початок, при цьому, потрібно враховувати, що принцип – це, насамперед, ідея, але не тільки. Саме право не зводиться лише до ідей, а охоплює ще й норми, соціальні відносини, відтак - його принципи теж виходять за межі ідей і набувають нормативного та правозастосовного змісту [62, с.195].

Також Р.З.Лівшиць вважав, що специфіку принципів права потрібно виводити не з ідеологічних категорій, а зі самої правової матерії. Розуміючи право, як систему суспільного порядку, засіб соціальної злагоди, шлях і засіб попередження та вирішення конфліктів, вчений вважав, що потрібно відповідним чином конструювати і принципи права. На його думку, принципи права охоплюють всю правову матерію, тобто ідеї, норми, відносини, забезпечуючи її логічність, послідовність і збалансованість. В принципах права, так би мовити, синтезується світовий досвід розвитку права, досвід цивілізації. Вони – «сухий осад» багатой правової матерії, її скелет, сутність, звільнення від конкретики і казуїстичності. Вчений також нагадував, що еволюція права рухається від ідеї до норми, потім через реалізацію норм – до суспільної практики. І от починаючи з ідеї, яка часто формується у вигляді правового принципу, відбувається визначення права і спрямування його розвитку. Однак принцип не обмежується стадією правової ідеї. В період виникнення, формування правовий принцип співпадає з правовою ідеєю, але в подальшому, оскільки він саме правовий, а право не зводиться тільки до ідей, то і принцип перетворюється у інші форми правової матерії – в правові норми і правові відносини [62, с.196].

Грунтовне дослідження принципів права було проведено видатним вченим радянського періоду С.С. Алексєєвим. Вчений розглядає принципи права як нормативні узагальнення найвищого рівня, стислий, концентрований вираз змісту права, своєрідні «згустки правової матерії», також звертає увагу на те, що у зв'язку з існуванням трьох основних граней права (пластів правової матерії: догми права, юридичного змісту, правових ідей), принципи кожної із вказаних ланок матимуть свій особливий характер і значення, свій статус і межі [5, с.293].

Догма права і в цілому, і на рівні окремих галузей певною мірою може бути представлена у вигляді юридичних принципів. Ці принципи, на думку С.С.Алексєєва, у вигляді аксіом права вже давно, з часів римського права відомі практиці та теорії (наприклад, це основні древньоримські сентенції, як-от: «не можна передати більше прав, ніж маєш сам»). На рівні галузей права вони у вигляді правових начал галузей законодавства закріплюються в кодифікованих нормативних актах. В той же час у сфері догми права правова матерія не може бути цілком чи навіть у великій своїй частині зведена до суми юридичних принципів. Тут є своя верхня межа. Зведення правового матеріалу до юридичних принципів виправдано і корисно, до тих пір поки не порушується важлива якість права – його визначеність за змістом. Більшість положень права мають цінність і практичну значимість саме у своєму конкретизованому, більше того, формально конкретизованому вигляді. Що ж до юридичного змісту (структури) права, то він за своєю сутністю загалом представляє собою в ідеальному вигляді принцип побудови правової матерії, згідно з яким його елементи «притягаються» до суб'єктивних юридичних прав. Але це вже не юридичний принцип, тобто не узагальнююче нормативне положення, а принцип юридико-логічного порядку [5, с.293].

Близьке за сутністю значення мають і загальні положення у сфері ідей права. Під певним кутом зору «ідеї» загалом можуть бути охарактеризовані в якості принципів, але знову ж таки – це не юридичні принципи у прямому значенні, а узагальнені підсумовані вирази самої сутності, природи права, його «філософське, світоглядне кредо», яке далеко не завжди може бути виражене в

одній короткій, тим більше чітко вираженій формулі (що характерно для самого поняття «принцип») [5, с295].

І, як підсумок, С.С. Алексєєв сформулював визначення поняття принципів, як виражених у праві нормативно-скеровуючих початків, що характеризують його зміст, основи, закріплені у ньому закономірності суспільного життя. Зміст права в концентрованому вигляді розкривається у вигляді ідей, керівних початків – принципів [7, с.75].

Таким чином, поступове формування теорії принципів права відштовхувалося від практичної значимості цього питання і відбувалося у методологічному напрямку його визнання як вихідного положення (засади) та ототожнення з ідеєю. Це повністю відповідає розумінню принципу як загальнонаукової категорії (від лат. *principium* - начало, основа), що означає: 1) основне вихідне положення якоїсь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку; засаду; 2) особливість, покладену в основу створення або здійснення чогось; 3) внутрішнє переконання, норму, правило, яким керується людина у поведінці, житті; канон [73, с.899].

І, власне, саме така позиція – розуміння принципів права як вихідних положень, ідей – стала домінуючою у юридичній доктрині. Так, А.М.Колодій вказав, що категорія «принципи права» застосовується тоді, коли мова йде про відправні ідеї і положення, які відносяться до правознавства. Ці ідеї пов'язуються з найважливішими закономірностями даного типу держави і права, є однопорядковими зі сутністю права, виражають головні риси права, а також характеризуються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначущістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу [57, с. 19].

Попри якості вихідного положення, ідеї, *ще однією методологічно важливою ознакою принципів права, яка обумовлює їх природу, є нормативність.* Це положення найкраще розкривається завдяки розумінню принципів права, як певних вимог. Так, С.П.Погребняк наголошує, що терміном «ідея» розкривається генетична складова принципу, його інтелектуально-духовна природа, здатність

творити змістовний каркас, який стає основою права. У свою чергу, термін «вимога» вказує на таку особливість принципів, як імперативність, категоричність, обов'язковість, і є свідченням того, що певне положення – це не лише елемент правосвідомості, але й частина права [111, с.25].

Аналогічну позицію відстоює і Г.В.Мальцев. Надання принципам нормативного характеру представляє собою, на думку вченого, спосіб просування моральних цінностей у сферу права, оскільки усі правові принципи мають морально-ціннісний підтекст, а чимало з них є і моральними принципами. При цьому, наголошує вчений, нормативність і обов'язковість принципів права не залежить від їх закріплення в законі. Вони обов'язкові настільки, наскільки важлива закладена в них моральна цінність, саме їй в першу чергу завдячують дані принципи своєю безпосередньою дією[67, с.667].

З-поміж інших методологічно важливих ознак, за якими вчені ідентифікують принципи права, є і їх об'єктивність. Так, В.М. Сирих розглядає правовий принцип, як пізнаний юристами об'єктивний юридичний закон. Вчений визначив правові принципи, як основу правових явищ і процесів, як іманентно притаманну їм властивість. Визначаючи зміст даної категорії, він відзначає, що з розуміння принципу як керівного початку відповідного явища або процесу випливає його загальний і стійкий характер. Так як принцип є «вихідний початок», «керівна ідея», «основа», то він характеризується не стільки абстрактною загальністю, а безпосередньою пов'язаністю зі сутністю, основою явищ і процесів, та є досить стійким і постійним [284, с.115].

Фактор об'єктивності в ідентифікації принципів права позиціонується й іншими дослідниками. При цьому наголошується на об'єктивному характері принципу права, як похідного елемента об'єктивних законів суспільного розвитку [285, с.8]. О.В. Грищук теж зауважує, що генетична характеристика принципів права полягає в розгляді детермінованості їх змісту об'єктивними соціальними закономірностями. Основні визначальні ідеї права не є довільними конструкціями людського розуму, а представляють собою особливу форму вираження об'єктивних соціальних закономірностей. Фіксує змістовно

необхідні й істотні зв'язки, що присутні в суспільстві та праві, вони дають змогу встановити такий порядок суспільних відносин, який максимально сприяє їх утвердженню та розвитку [35, с.39].

Наведені міркування розгорнуто представлені в юридичній доктрині. Зокрема, М.І.Байтін вважає, що принципи права, з одного боку, є відображенням його об'єктивних властивостей, які зумовлюються закономірностями розвитку певного суспільства, усім комплексом властивих йому потреб та інтересів, а з другого – проявом суб'єктивних уявлень різних членів суспільства про мораль і право. Тому принципи права повинні аналізуватися з огляду на єдність вказаних аспектів та одночасно їх специфіку, що відповідає традиційній методології розуміння об'єктивного і суб'єктивного в праві [18, с.149].

На окреслену проблему – об'єктивного і суб'єктивного в принципах права – вказав і Г.В.Мальцев. Вчений відзначив, що сутність принципів (пізнання і мислення, досвіду і дії) є об'єктивною, вона відображає стійкі, повторювані зв'язки між явищами в природі і суспільстві. За кожним принципом стоїть певна закономірність, природній чи соціальний закон. Пізнати принцип розгортання у світі фізичних, хімічних, біологічних та інших природних процесів – означає відкрити природний закон. Суспільні і гуманітарні принципи за своїм походженням об'єктивні, оскільки, в кінцевому рахунку, за ними виявляються пізнані закони розвитку суспільства і людини. Тут власне і закладено первинне джерело нормативності суспільних, особливо етичних і правових принципів. На конституюючих і регулятивних функціях цих принципів робив акцент І.Кант у вченні про «чистий розум». Але якщо сутність і походження принципів – об'єктивні, то їх застосування знаходиться цілком у площині суб'єктивного. Принципи не можна вигадати, довільно змінювати, але їх можна ігнорувати, підміняти, дискредитувати, однак, мабуть, найпоширеніше зловживання принципами, пов'язано з їх ієрархічною, ціннісною структурою – це недооцінка одних принципів і переоцінка інших. В таких випадках система принципів деформується або виходить з ладу. Для кожної специфічної сфери діяльності є

необхідним відбір цінностей і побудова на їх базі ієрархії принципів, що забезпечують успіх відповідної справи [67, с.662-663].

Подібні міркування висловлює і Е.В. Скурко, вважаючи, що принципи права виступають ключовою об'єднуючою ланкою між змістом об'єктивного права і здійсненням права суб'єктивного, тобто слугують прояву сутності права [285, с.2].

Наведені позиції проявляють ще одну із характеристик природи принципів права – їх можливість транслювати сутність права. Тому не випадково, як відзначив М.І.Козюбра, в юридичній доктрині принципи права зазвичай пов'язуються із відправними ідеями, основними засадами, що визначають зміст і спрямованість правового регулювання [44, с.66].

Ще одним критерієм виокремлення принципів права вчені називають їх позитивування (відображення у писаному законі). Так, А.М.Колодій зазначає, що основні засади, які ще не відображені й не зафіксовані в праві, не можуть вважатися юридичними принципами. Вони є соціальними закономірностями, які вимагають правового опосередкування ідеями, науковими висновками, а не принципами права [55, с.23-24].

Висловлюються також міркування, що принцип має складну будову, яка формується з різноманітних юридичних імперативів, що тісно взаємопов'язані і взаємодіють між собою. Відповідно в юридичній науці розмежовуються:

- принципи, сформульовані вченими-правознавцями, які виступають у вигляді фундаментальних ідей (ідеалів) і є втіленням прогресивної правової думки, практичного досвіду. Вони складають вагому частку доктринальної та професійної правосвідомості, юридичної політики і не мають обов'язкового характеру;

- принципи права, що розуміються як нормативно-скеровуючі початки, які наділені обов'язковістю і визначають загальну спрямованість правового регулювання. Разом із принципами правосвідомості вони є найважливішими компонентами юридичної ідеології [48, с.222-223].

Проте контраверсійність цієї властивості (позитивованості) засвідчується активними дискусіями, які відбуваються в рамках оновлених підходів до розуміння права, а також сповідування ідеї верховенства права. Так, Г.В.Мальцев відзначає, що правові принципи, юридичні норми належать до одного класу регулятивних явищ, за якими можна закріпити назву правові норми. Якщо право в об'єктивному значенні визначають як систему норм, то принципи як регулятори і елементи внутрішньої організації права, безумовно, відносяться до цієї системи, вони не можуть бути нічим іншим, як нормою, своєрідним видом норм серед інших відомих видів. У певному сенсі термін «норма-принцип» є еквівалентним терміну «правовий принцип» або «принцип права». Проте, на його думку, є категорія правових принципів, які фактично діють як регулятори, не будучи формально закріпленими в законодавстві. Вони «живуть» не в текстах законів чи інших нормативних актів, а у свідомості законодавців, суддів, інших суб'єктів правотворчості і правозастосування. На відміну від просто правової ідеї, звичайного судження про право, неписані принципи поряд і разом із законодавчим матеріалом застосовуються в процесах встановлення правил, прийняття юридичних рішень, вчинення правових дій. В цьому проявляється стикування з протилежною позицією, згідно з якою правовими можуть вважатися тільки ті принципи права, на які прямо вказує закон. Але в цій позиції проявляються наслідки ототожнення системи права і законодавства, що були усталеними в правовій доктрині і які давно активно критикуються [67, с.661-662].

Найбільш ґрунтовні аргументи в окресленій дискусії наводить М.І.Козюбра, який звертає увагу на започаткований юридичним позитивізмом надмірний раціоналізм у підходах до розуміння природи принципів права, що його українська правова наука і досі не пододала, який гальмує пояснення доволі складної природи досліджуваного явища. Така природа виявляється у тому, що принципи права:

- як і право загалом, є породженням людської діяльності. Їх становлення відбувалося в процесі спілкування між людьми;

- як і природні права людини та право (у самому широкому його значенні), не є продуктом держави. Своїм походженням вони завдячують, насамперед, релігії (божественним заповідям «не вбий», «не вкради»), суспільній моралі та її засадам («віддай кожному його» (за заслугами), «турбуючись про власне благо, не зашкодь іншому», «не будь суддею у своїй власній справі»), міфології (встановленим табу, наприклад, на кровозмішування);

- у своєму формуванні підпорядковуються вирішенню практичних завдань, а тому завдячують судовій практиці, а не законодавцю;

- їх джерелом є не текстуальне чи змістовне закріплення в конституціях та інших нормативно-правових актах, а судова практика;

- не є продуктом виключно судового розсуду, а є вираженням узагальненого правового досвіду та правових тенденцій, властивих юридичній системі суспільства. Тому на їх буття і розвиток впливають різні нормативні та ненормативні чинники, з-поміж яких, мораль, релігія, звичаї, політика (особливо міжнародна), наукові теорії і концепції тощо. Правовий характер окреслених тенденцій проявляється у визначенні спрямованості правового регулювання та реалізації в судовій практиці;

- як уособлення системи загальнолюдських суспільних цінностей, мають універсальний характер, тобто в тому чи іншому вигляді властиві всім правовим системам, хоч і мають при цьому різні форми зовнішньої об'єктивації, різні формулювання або існують в синкретичному вигляді (невідокремлені від релігії, моралі, звичаїв);

- характеризуються людиноцентристською природою, забезпечуючи рух суспільства до свободи і соціального прогресу, покликані слугувати передусім людині – носію абсолютної, а не тільки соціальної цінності, забезпеченню її невідчужуваних прав і свобод, що створює необхідну умову для формування оновленого уявлення про право [44, с.67-68].

I, нарешті, остаточним аргументом на користь ширшого розуміння принципів права (поза критерієм їх об'єктивації) є позиція пов'язувати ідеї, які виражають принципи права, із соціальними цінностями, обґрунтована

О.В.Грищук, оскільки: 1) принципи права є результатом теоретичного осмислення досвіду правореалізації, в основу якого покладено ідею, що обстоюється як складова правосвідомості. Тобто принцип права є результатом синтезу теоретичної думки і юридичної вимоги, і це дозволяє відносити його до категорії правосвідомості та одночасно розуміти його, як положення нормативного характеру, що концентровано виражає ідейний зміст права через систему його генеральних ідей [28, с. 6]; 2) принцип права має свою структуру, яка охоплює три основні елементи: вимогу, ідеал, знання. Вимога засвідчує характер нормативності принципу права і передається у вигляді веління, що є частиною правосвідомості або закріплене в нормах права. Принципи права, які отримали законодавче закріплення, реалізуються через норми права [287, с.12]. Крім того, принцип формулює ціннісно-нормативний ідеал правової дійсності, який встановлює цілі та напрямки розвитку права з огляду на соціально значимі ідеї. Знання, як елемент принципу права, представляє собою інформацію про закономірності нормативної ситуації і бажаний спосіб діяльності; 3) характерною рисою принципів права є їх здатність правовими інструментами транслювати найважливіші соціальні цінності [35, с.40].

Такими є основні критерії ідентифікації принципів права, що стають орієнтирами у виявленні і дослідженні їх природи. Проте не менше значення у цьому процесі відводиться питанню видової характеристики принципів права.

В юридичній доктрині принципи права найчастіше поділяють на загальнолюдські (загальноцивілізаційні, основоположні), загальноправові (загальні), галузеві та міжгалузеві. При цьому доведено, що принципи права утворюють систему, яка характеризується такими ознаками:

- об'єднаністю компонентів у цілісно-системний стан, але при цьому їх структурною упорядкованістю, що визначає функціональні залежності і взаємодії всередині системи;
- субординованістю, ієрархічністю і синхронністю у процесі функціонування;

- наявністю власних самостійних властивостей, що не зводяться до суми властивостей її компонентів;
- пов'язаністю зі зовнішнім середовищем, а відтак – відповідними реакціями на його вплив;
- відносною сталістю, у межах якої водночас можливі зміни властивостей її компонентів та їх зв'язків, та відносною автономністю функціонування [111, с.27,32-34].

При цьому загальнолюдські (загальноцивілізаційні, основоположні) принципи права ототожнюються із універсальними нормативними засадами, що закріплені у позитивному праві, внаслідок напрацювань людством як глобальною макроцивілізаційною системою. Вони об'єктивно зумовлені потребами і рівнем розвитку людської цивілізації, втілюючи її найкращі здобутки у правовій сфері, визначають сутність і спрямованість правового регулювання та здатні застосуватися у будь-якій системі права [300, с.24-25]. До таких принципів права традиційно відносять: принцип справедливості, принцип свободи, принцип рівності, принцип гуманізму, принцип демократизму, принцип поваги і захисту основних прав людини.

С.О. Сунегін, характеризуючи вказані принципи, особливо відзначає їх моральне підґрунтя, що, у свою чергу: 1) узгоджує юридичну практику держави з фундаментальними законами природного людського співіснування (зокрема в процесі формалізації цих принципів); 2) обумовлює належне суб'єктивне сприйняття змісту цих правових явищ і запобігає однобічному, викривленому сприйняттю та розумінню ідей справедливості, рівності, свободи та гуманізму, що трапляється внаслідок егоїстичного прагнення людей до задоволення лише особистих (приватних) інтересів; 3) сприяє їх ефективній реалізації, оскільки відповідає традиційним суспільним цінностям, а також спрямовує здійснення правових норм на досягнення загальносуспільного блага [289, с.43].

До загальних принципів права відносять вихідні ідеї, притаманні праву в цілому, які функціонують у всіх його галузях, підгалузях та інститутах. До них

належать, насамперед, принцип правової визначеності, принцип пропорційності, принцип добросовісності, принцип розумності.

Галузеві принципи права розглядають, як найзагальніші та найстабільніші вимоги, властиві окремій галузі права, що визначають її специфіку та задають вектори подальшого розвитку. Так, наприклад, для цивільного права характерними є такі принципи, як свобода договору, свобода підприємницької діяльності, не забороненої законом, судовий захист цивільного права та інтересу, добросовісність. Трудове право послуговується принципами свободи праці, заборони використання примусової праці, заборони дискримінації в трудових правовідносинах, поєднання централізованого та локального правового регулювання трудових відносин, забезпечення єдності та диференціації правового регулювання трудових відносин, необхідності соціального діалогу і партнерства. Кримінальне право ґрунтується на принципах невідворотності кримінальної відповідальності, законодавчого визначення злочину (немає злочину – немає покарання), особистої відповідальності, суб'єктивної осудності, переваги пом'якшуючих відповідальність обставин.

Міжгалузеві принципи права визначають, як найзагальніші та найстабільніші вимоги, що притаманні декільком галузям права. Наприклад, процесуальним галузям права властиві такі спільні принципи, як змагальність сторін, гласність судового процесу, незалежність суду, розумність строків та ін. До міжгалузевих також відносять принцип диспозитивності, заборону бути притягнутим до юридичної відповідальності двічі за вчинення одного й того ж правопорушення («non bis in idem») [44, с.73-76].

Г.В. Мальцев доповнює цей поділ загальноновизнаними принципами і нормами міжнародного права, принципами, що містяться у міжнародних договорах, а також інституційними юридичними принципами (йдеться про невеликі інституційні утворення у сфері права, які включають в себе специфічні принципи, що не мають аналогів в інших інститутах, наприклад, принцип «один виборець – один голос» в складі інституту виборів у представницькі органи державної влади) [67, с.664-666].

М.Н. Марченко, у свою чергу, поділяє принципи права на соціальні (залежно від сфери суспільного життя (економічні, політичні, ідеологічні, етичні, релігійні) та спеціально-юридичні, до яких відносить: принцип загальнообов'язковості норм права; принцип несуперечливості норм; принцип поділу права на публічне і приватне; принцип відповідності між об'єктивним та суб'єктивним правом, між нормами права та правовими відносинами, між правом і його здійсненням; принцип соціальної свободи, рівності перед законом і судом, рівноправності; принцип законності і юридичної гарантованості прав та свобод особи; принцип справедливості, виражений у рівному юридичному масштабі поведінки і у суворій співмірності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню; принцип юридичної відповідальності тільки за винну протиправну поведінку в судовому порядку; принцип презумпції невинуватості; принцип неприпустимості зворотної сили законів, що встановлюють нову або більш тяжку юридичну відповідальність та гуманності покарання [75, с.24-25].

А.М. Колодій виділяє такі принципи: 1) принципи правосвідомості; 2) принципи правоутворення; 3) принципи правотворчості (законотворчості і нормотворчості); 4) принципи системи права (загальноправові (основні), міжгалузеві, галузеві, інститутів права); 5) принципи структури права (загальносоціального і юридичного, публічного і приватного, регулятивного і охоронного, матеріального і процесуального, об'єктивного і суб'єктивного); 6) принципи правореалізації та правозастосування; 7) принципи правоохорони (правосуддя та юридичної відповідальності) [55, с.25].

Принципи права також можуть бути класифіковані відповідно до джерела їх походження на: *principes axiomatiques* (які є проявом природного права, фундаментальними засадами, у зв'язку з чим суди можуть застосовувати їх, незалежно від факту зовнішньої об'єктивації); *principes structurels* (які пов'язані з особливостями певних правових систем, наприклад, принцип верховенства права у Європейському Співтоваристві); *principes communs* (іншими словами, «загальні принципи права, визнані цивілізованими націями») [36, с.220].

Наведені критерії класифікації принципів права конкретизують природу принципів права, формують ширшу уяву про них, що, зрештою, сприяє їх розумінню «як інтегруючого елемента природно-правового та позитивістського напрямів правового мислення» [11, с.6; 35, с.44-45].

Другий етап огляду джерельної бази присвячений питанню реалізації принципів права в конституційному судочинстві України. Найбільш комплексно і системно підійшла до з'ясування цього питання О.О. Уварова, яка визначила з позицій загальної теорії права роль принципів права у практиці КСУ і судів загальної юрисдикції, вказала основні закономірності прояву дії цих принципів під час здійснення конституційного судочинства у формі правозастосовної і правотлумачної діяльності. На думку вченої-правознавця, можна простежити основні закономірності прояву принципів права в процесі ухвалення рішень КСУ:

1. Такі принципи виступають в якості безпосередньої і єдиної нормативної основи вирішення справи КСУ (навіть у випадках, коли принципи не отримали своєї фіксації у нормативно-правових актах). Таким чином, КСУ визнав принципи права безпосереднім джерелом права поряд із нормативно-правовими актами та іншими джерелами права.

2. Принципи права використовуються КСУ як додаткове правове обґрунтування у конституційному правозастосуванні, а також як інструмент з'ясування дійсного змісту норм права.

3. Рішення КСУ стають формою зовнішньої об'єктивації принципів права, визнаних у суспільстві, напрацьованих юридичною наукою, але ще не відображених у законодавстві.

4. Конституційна практика є засобом розкриття змісту принципів права.

5. КСУ декларує відповідну ієрархію принципів права, справедливо віддаючи перевагу загальноновизнаним принципам права.

6. КСУ формує певні вимоги до застосування принципів права. Одна з них є основою вирішення суперечностей між принципами права: «якщо колізія між нормами права долається шляхом віддання пріоритету одній з норм, то суперечність між принципами права має бути вирішена шляхом врахування вимог

кожного з принципів права, що вступили у протиріччя один з одним» [292, с.146-150].

Також методологічно важливими для даного дослідження стали праці відомих правників, як вчених, так і практикуючих юристів, зокрема суддів КСУ, які значну увагу приділили дослідженню окремих принципів права в конституційному правосудді. Йдеться, насамперед, про принцип верховенства права.

В юридичній науці відзначається, що юридичний принцип верховенства права варто сприймати як універсальний і як інтегральний принцип права, як мега-принцип і, навіть, мета-принцип [30, с.29; 110].

З наукових досліджень можна помітити, що саме із втіленням даного принципу активізувалися питання обґрунтованості конституційного судочинства [283]. Так, Вінфрід Хассемер, суддя Федерального Конституційного Суду Німеччини, слушно зауважив, що «на запитання, хто приймає рішення стосовно того, що відбувається у державі, можна відповісти так: народ і право». Проте виникає дискусія з того приводу, що в цьому разі треба розуміти під поняттям «право», у зв'язку з чим суддею згадується Г.Кельзен, що торкався питання, «як певне право виправдовує своє існування». І в ланцюзі наведених аргументів Г.Кельзен натрапляє на наріжний камінь «основної норми», яка є результатом позитивістської системи. Відтак, на думку, В.Хассемера, не виникає ніякого змістовного виправдання права. До того ж досвід часів панування націонал-соціалізму в Німеччині, коли стало зрозумілим, що закони можуть порушувати право, призвів до значних кроків у напрямку відходу від позитивізму. Стало зрозумілим, що закони можуть переглядатися та анулюватися. Тому, як контрольну інстанцію, і було створено у Німеччині Федеральний Конституційний Суд [302, с.22-23].

Карін Грасхоф, колишній суддя Федерального Конституційного Суду Німеччини, аналізуючи принцип верховенства права у конституційному судочинстві, вказав на обов'язок пов'язаності держави правом – і в цьому контексті обґрунтував діяльність конституційного суду як охоронця конституції.

В німецькій науці державного права принцип верховенства права відображається висловом, що правова держава взяла за свої орієнтири (прапори) принцип «панування права». Цим підкреслюється, що відхилення державних органів від пов'язаності правом є принципово неможливим і така пов'язаність має бути забезпечена відповідним державним примусом. При цьому наголошується, що правовий характер має бути притаманним і самій конституції. Якщо конституція встановлює рамки здійснення політичної влади, визначаючи компетенцію конституційних органів та відповідні процедури, закріплює основні засади взаємовідносин громадянина та держави і при цьому гарантує громадянину через основні права відповідні рамки свободи, то усе це регулювання повинно бути гарантованим без будь-яких винятків. І для цього повинен існувати певний орган, на який покладаються обов'язки приймати остаточні рішення щодо конституційних питань та спорів і який в такому випадку вважається охоронцем конституції. З кінця другої світової війни більша частина європейських держав дійшла висновку, що роль такого охоронця конституції повинна належати вищому або конституційному суду. Конституційно-теоретичний спір стосовно прийнятності конституційного судочинства, який особливо жваво відбувся на початку минулого століття, враховуючи політичний зміст конституції, вирішився на користь австрійського прихильника конституційного судочинства Кельзена [32, с.33].

У свій час Г.Кельзен зауважив: «Якщо перевірка конституційності законів закріплюється за одним конкретним судом, він може бути уповноваженим скасувати чинність закону, визнаного ним як антиконституційний, і не для якогось конкретного випадку, а для всіх випадків, в яких цей закон застосовується (на відміну від усяких судів, як правозастосовних органів)» [50, с.299]. Відповідно набула поширення європейська або австрійська (кельзенівська) модель конституційного контролю, сутність якої – здійснення конституційного контролю спеціалізованими органами, юрисдикція яких обмежена виключно конституційними питаннями і які організаційно виокремлені з-поміж судів загальної юрисдикції.

Не менш цікавими є в заданому контексті і праці, присвячені дослідженню конституційного судочинства у Польщі та Німеччині [2; 109].

Одним із перших в незалежній Україні досліджував принцип верховенства права, у тому числі і в практиці конституційного судочинства М.І.Козюбра. Насамперед вчений проаналізував співвідношення принципу верховенства права із концепцією правової держави, вказавши на їх спільні ознаки, як-от:

- формування в умовах європейського правового простору, в царині доктрини природного права, що досягла свого апогею в епоху ліберально-демократичних революцій 17-19 століття;

- протистояння сваволі, деспотії і тиранії монархічних режимів (у тому числі, і за допомогою закону);

- забезпечення пов'язаності (обмеженості) державної влади правом, встановлення надійного правового заслону її необґрунтованому втручання у життя людей;

- орієнтація держави, її органів та посадових осіб на гарантування прав і свобод людини, створення для цього необхідних правових механізмів.

До відмінностей цих явищ вчений відніс наступне: вони сформувалися у регіонах Європи, де роль держави та державної бюрократії історично була різною (в Німеччині – традиційно більшою, ніж в Англії). Це відбилося і на деяких концептуальних особливостях поняття «правова держава». Правовій державі є властивою низка принципів, а верховенство права, хоча і є визначальним для її розуміння, проте лише один із таких принципів. Незважаючи на те, що ідея верховенства права сформувалася на ґрунті природного права, нині вона виступає як наріжна лінія досить різних правових вчень і шкіл [53, с.24-33].

Також вчений виокремив чотири основних підходи до розуміння верховенства права, які зводяться до:

- 1) ототожнення верховенства права з верховенством розуму і справедливості, тобто із категоріями, якими оперує переважно доктрина природного права;

2) ототожнення принципу верховенства права з традиційним для радянської юридичної науки і практики принципом верховенства закону (коли закон розумівся як акт законодавчого органу влади (парламенту));

3) верховенства усіх нормативно-правових актів;

4) переваги загальноєвропейських принципів і норм міжнародного права щодо національного законодавства [53, с.25].

Усі наведені підходи до трактування принципу верховенства права, на думку М.І.Козюбри, є вразливими. Метою ж цього принципу є запобігання порушенню прав і свобод людини з боку державної влади. Така спрямованість вказаного принципу становить важливу гарантію безпеки людини, її довіри до держави. У цьому ж контексті вчений аналізує принцип незворотності дії законів та інших нормативно-правових актів у часі, закріплений у статті 58 Конституції України, який неодноразово ставав предметом розгляду і застосування як КСУ, так і судами загальної юрисдикції, наголошуючи, що використання названого принципу в рішеннях КСУ є досить суперечливим. Причини такої суперечливості і непослідовності, на думку М.І.Козюбри, дуже різні: і політичні, і формально-юридичні. Зокрема вчений звертає увагу на недосконалість формулювання цього принципу у Конституції України, його надмірну категоричність та виключно буквально тлумачення суддями, що призвело до визнання КСУ неконституційними положення законів, які звільняли окремі категорії громадян від оподаткування, надаючи цим положенням зворотної дії, тобто поліпшували правове становище особи. Проте, як вважає М.І.Козюбра, відкритим залишилося питання, наскільки відповідає таке трактування означеного принципу його справжньому змісту і соціальному призначенню, вимогам верховенства права і правової держави [52, с.7].

Означена проблематика знайшла своє відображення і у працях П.М.Рабіновича, який обґрунтував використання інтегрального підходу в інтерпретації КСУ верховенства права, витлумачивши його «як панування права в суспільстві (де слово «верховенство» означає панування в суспільстві)». Особливість інтегрального підходу характеризується в наступний спосіб: з метою

з'ясування сутності верховенства права необхідно встановити, яке ж соціальне явище відображається за посередництвом поняття «право» і в чому полягає власне верховенство цього явища. Відповідь на перше питання повинна виявити і охарактеризувати той феномен, який домінуватиме в державі та суспільстві, відповідь на друге – має на меті з'ясувати, яким чином такої ситуації досягти [113, с.59].

Питання верховенства права в діяльності КСУ досліджував і экс-голова КСУ Ю.В.Баулін, який відзначив, що виступаючи гарантом верховенства Конституції України, КСУ де-факто гарантує дотримання проголошених у ній принципів і засад діяльності держави, у тому числі принципу верховенства права. Оперуючи верховенством права, як засадничим принципом правотворчої та правозастосовної діяльності вітчизняних органів державної влади та місцевого самоврядування, КСУ, на його думку, неодноразово вдавався до методологічного прийому синтезу цього поняття з метою дослідження та роз'яснення його складових елементів та обов'язкових вимог. Верховенство права є багатофункціональним суспільним і політико-правовим феноменом, який можна визначити не тільки як принцип та факт соціальної дійсності, а також як систему обов'язкових елементів, сукупність яких визначає ступінь захищеності прав, свобод і законних інтересів індивіда, рівень демократизації та правової культури соціуму [20, с.18,25].

Під кутом зору захисту спільних європейських демократичних цінностей розглядає принцип верховенства права вчений та суддя КСУ В.М. Кампо. На основі правових позицій КСУ він пропонує визначення принципу верховенства права як важливого інструменту забезпечення прав людини та демократії. Вказує на його застосування у рішеннях КСУ не тільки прямо, але й опосередковано: через сталу судову практику тощо. Приходить до висновку, що конституціоналізуючи у своїх правових позиціях додаткові, прямо не передбачені в Основному Законі держави, положення (доктрина «живої» Конституції), КСУ сприяє ефективному зміцненню конституційних засад і морально-правових цінностей функціонування громадянського суспільства та демократичної,

соціальної, правової держави, а також – європейській інтеграції України та імплементації у її правову систему європейських спільних демократичних цінностей [47, с.25-26].

У розрізі співвідношення права і закону розглядає принцип верховенства права професор та суддя КСУ М.В.Костицький: «Можна стверджувати, що як в античні часи, так і нині між правом (правністю) і законом (законністю) є протиставлення, взаємозв'язок та взаємодія, тобто має місце діалектична єдність і боротьба протилежностей. З іншого боку, вчений задається питанням: домінуючим чи провідним є право (правність), що є трансформацією в соціумі законів Буття та законів природи. Соціум — лише частина природи, хоча і специфічна, і закони природи не можуть оминати соціум. Проголошення головним принципом української правової дійсності верховенства права вимагає від суб'єктів правозастосування і від КСУ зокрема, діяти і приймати рішення, базовані на праві (правності), узгоджуючи їх із законом (законністю). В основі правності ще з античних часів лежать три фундаментальні засади: справедливість, рівність, свобода. Ними й варто керуватися передусім, а вже потім – законом і законністю [59, с.139].

С. П. Погребняк досліджує принцип верховенства права в конституційному судочинстві під кутом зору таких його складових, як: правова визначеність і пропорційність, посилаючись на відповідні рішення КСУ [111, с.181,183, 195-197, 203].

Варто відзначити, що реалізація цих принципів (правової визначеності і пропорційності) в діяльності КСУ стала предметом активних досліджень і науковців, і суддів КСУ. Так, М. Гультай та І. Кияниця вважають, що одним із головних напрямів діяльності КСУ та сферою застосування принципу правової визначеності є охорона та захист прав людини у її відносинах з державними органами. Дослідники наголошують, що КСУ дотримується позиції, згідно з якою стабільність Основного Закону є однією з найважливіших умов визначеності відносин між громадянином і державою, при цьому відзначається зв'язок між стабільністю Конституції, правовою визначеністю та принципом непорушності

прав і свобод людини, який обумовлений правовою природою самої Конституції, як Основного Закону держави, що визначає основи конституційного ладу, права і свободи людини і громадянина, принципи відносин між державою та особою. На їхню думку, не викликає сумніву, що КСУ повинен бути послідовним у дотриманні своїх правових позицій при вирішенні аналогічних справ, однак це не виключає можливості КСУ змінювати їх за наявності певних підстав. Разом з тим у випадку зміни правової позиції КСУ не повинно відбуватися обмеження чи звуження конституційних прав і свобод людини і громадянина [38, с.84].

Г. З. Огнев'юк теж у свою чергу аналізує рішення КСУ та конституційних судів деяких сусідніх держав під кутом зору принципу правової визначеності. В процесі такого аналізу відповідно розкривається зміст цього принципу, його розуміння судами конституційної юрисдикції. Як відзначає Г.З.Огнев'юк, незважаючи на відсутність нормативного закріплення принципу правової визначеності у Конституції України, у практиці він застосовується як принцип права і проявляється з урахуванням традиційного європейського підходу до розкриття цього поняття. Оскільки правова визначеність не належить до конституційних принципів, прямо закріплених в Основному законі, це не перешкоджає її активному застосуванню в Україні, зокрема і в практиці КСУ. Незалежно від того, який з аспектів правової визначеності, що є багатоелементним поняттям, стає визначальним у вирішенні конституційним судом спірного питання, винесеного на його розгляд, всі прояви правової визначеності зводяться до одного завдання – забезпечити доступність і зрозумілість законодавчих положень для пересічних громадян, передбачуваність і доступність для їх розуміння змісту правових приписів [77, с.26-31].

В іншій своїй праці Г.З. Огнев'юк вказує на обов'язковість рішення суду як невід'ємну складову принципу правової визначеності [76, с.171-175].

Активно досліджується і принцип пропорційності в діяльності КСУ. Зокрема, в контексті рівності його аналізують С.П.Рабінович та О.З.Панкевич. Посилаючись на практику КСУ, вчені відзначають проблему недостатньої розробки методології застосування тесту на недискримінацію. Це зумовлено, на

їхню думку, певним браком теоретичної розробки правообмежувальної проблематики. Об'єктивна обґрунтованість встановлених відмінностей, як підстава для висновку про їх недискримінаційність, може вважатися достатнім аргументом лише тоді, коли поняття об'єктивного виникнення відмінностей охоплювало би також соціальну справедливість і пропорційність. Матеріальний конституційний контроль за дотриманням засад рівності й недискримінації буде можливим лише при застосуванні тесту на пропорційність. При цьому в мотивувальній частині будь-якого рішення КСУ, в якому розглядається питання про дотримання принципу рівності, має наводитись відповідь на питання про відповідність встановлених правовими актами обмежень прав людини їх суспільно значущій меті [120, с.110].

Головний консультант Управління правової експертизи Секретаріату КСУ Ю. Євтошук теж обґрунтовує необхідність застосування принципу пропорційності органами конституційної юрисдикції при розгляді справ, пов'язаних з обмеженням прав людини, та аналізує практику КСУ щодо використання зазначеного принципу. На його думку, на відміну від інших загальноправових принципів, вказаний принцип спрямований безпосередньо на визначення необхідності втручання державних органів у права та свободи осіб, ступеня такого втручання і має на меті захист прав та свобод від надмірного правообмеження. На жаль, відзначає Ю.Євтошук, Конституція та закони України не фіксують принцип пропорційності, а практика використання КСУ цього принципу не має системного характеру. Однак часто саме питання правообмежень різного характеру потребують оцінки КСУ на відповідність Основному Закону України та стають об'єктом конституційного контролю. Обмеження прав та свобод повинні відповідати принципу пропорційності, оскільки від цього значною мірою залежить їх правомірність у цілому. Надмірні правообмеження, які не відповідають принципу пропорційності, ставлять під сумнів не лише утвердження основних прав людини, а й реалізацію принципу верховенства права загалом [42, с.91].

Варто відзначити окрему увагу дослідників до питань людської гідності та їх вирішення КСУ. Так, О.В.Шишкіна досліджує проблему пізнання людської гідності у правових позиціях судів конституційної юрисдикції щодо тлумачення відповідних конституційних положень. Вчена акцентує увагу на правових позиціях конституційних судів різних держав, за якими людську гідність визнано фундаментальною цінністю незалежно від того, в якому аспекті з'ясовується її сутність. Вчена також наголошує, що людська гідність є дуже широким за змістом правовим феноменом, вихідною позицією для норм, що гарантують природні права людини. Цей феномен відтворений в Основному Законі України, яким закріплено систему цінностей у праві, але він потребує свого пояснення з огляду на ціннісний аспект права. Різні погляди на зміст людської гідності, як правового явища, на думку О.В.Шишкіної, могли б відобразитися і в рішеннях КСУ, адже роль цього органу є визначальною для утвердження розуміння найважливішої конституційної цінності [310, с.105].

Наступним принципом, якому відводять увагу дослідники конституційного правосуддя, є принцип визнання та утвердження прав людини. Цей принцип аналізується під кутом зору заборони звуження змісту і обсягу існуючих прав і свобод. Зокрема, суддею КСУ В.П.Колісником аналізуються підходи до визначення обсягу прав людини під кутом зору конституційного принципу неприпустимості звуження змісту та обсягу існуючих прав людини, а також з урахуванням юридичних позицій КСУ. Окремо суддя наголошує, що «звуження обсягу прав людини» потрібно розуміти насамперед як неприпустимість звуження передбаченого Конституцією України «переліку прав людини». Сутність цієї вимоги полягає у тому, що «масив» (інакше кажучи «перелік», «каталог», «система», «список», «обсяг») конституційних прав людини має бути або незмінним, або може бути змінений лише у бік збільшення, тобто розширений шляхом внесення змін до Конституції України у відповідності із встановленою процедурою. Проте, на думку В.П.Колісника, існуючий, тобто визначений Основним Законом України каталог прав людини не може бути скорочений

шляхом вилучення певного права чи декількох прав людини або ж через його нівелювання неналежним законодавчим регулюванням [54, с.102].

Суддя КСУ М.М.Гультай досліджує роль та місце КСУ в загальнодержавному механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина під кутом зору верховенства права. Аналізуються правові засади функціонування КСУ, як єдиного органу конституційної юрисдикції, що обумовлені правовою природою самої Конституції України, як акта установчої влади Українського народу, визнанням державою основоположних, природних та невід'ємних прав і свобод людини, а також необхідністю забезпечення верховенства права та Конституції України на всій території держави. Аналіз практики КСУ з вирішення питань конституційності законів, інших правових актів, офіційного тлумачення положень Конституції України свідчить, що конституційна юрисдикція стосується всіх основоположних, природних та невід'ємних прав і свобод людини, таких, як право на життя, право на свободу та особисту недоторканність, право на свободу пересування, право на інформацію, право приватної власності, право на участь в управлінні державними справами, право на судовий захист та інших прав людини і громадянина. На сучасному етапі державного будівництва в Україні відбувається впровадження інституту конституційної скарги, як найбільш ефективного індивідуального доступу громадян до органу конституційного контролю та водночас правового механізму захисту основоположних, природних та невід'ємних прав і свобод людини. Методологічне визначення конкретної моделі конституційної скарги нерозривно пов'язане з впровадженням принципів верховенства права, верховенства Конституції України та необхідністю забезпечення конституційного загальнодержавного правового механізму захисту основоположних, природних та невід'ємних прав і свобод людини. Аналіз конституційно-правового механізму впровадження інституту конституційної скарги в Україні свідчить про актуальність його подальшого удосконалення як можливої альтернативи зверненню громадян до Європейського суду з прав людини [37, с.43].

В контексті верховенства права досліджується і реалізація КСУ окремих прав людини, зокрема право на свободу і особисту недоторканність. Зокрема, суддя КСУ О.М.Тупицький наголошує, що використання КСУ положень міжнародних правових актів та практики ЄСПЛ при вирішенні справ сприяють імплементації принципів міжнародного права та сучасних європейських правових стандартів у правову систему України. КСУ, ухвалюючи рішення в конкретних справах, сприяє тому, щоб гарантії права на свободу та особисту недоторканність, визначені Основним Законом України, відповідали гарантіям, передбаченим нормами міжнародного права. На його думку, цьому сприяє інститут конституційної скарги, що великою мірою підвищує рівень внутрішньодержавного правового захисту особи, і знижує рівень індивідуальних звернень проти нашої держави до міжнародних юрисдикційних органів. Наслідком наведеного стає максимально ефективне, в межах розумних строків забезпечення КСУ захисту конституційних прав і свобод кожної зацікавленої особи, в тому числі її права на свободу та особисту недоторканність [291, с.117].

У свою чергу суддя КСУ О.В.Касмінін досліджує питання захисту конституційних прав на працю та на соціальний захист громадян в діяльності КСУ. При цьому суддя аналізує рішення КСУ, на підставі чого формулює певні пропозиції щодо ефективного захисту прав і свобод людини. Теж підкреслює важливість інституту конституційної скарги. Доходить висновку, що КСУ є одним із дієвих інструментів захисту трудових прав і права на соціальний захист громадян. Однак на сьогодні на законодавчому рівні існують певні правові прогалини, що не дозволяють у повному обсязі реалізувати громадянам свої конституційні права у разі їх порушення. Саме тому збалансування питань захисту конституційних прав і свобод громадян з боку держави, визначення меж і способів захисту трудових прав і права на соціальний захист є дуже актуальними. Наділення КСУ спеціальними повноваженнями щодо захисту конституційного права на працю та права на соціальний захист громадян є цілком виправданим, адже його діяльність спрямована на підвищення рівня соціальної захищеності громадян та недопущення свавілля з боку влади. Вважає, що подальше

реформування правового механізму захисту конституційних трудових прав і права на соціальний захист громадян повинно здійснюватися з урахуванням доктринального обґрунтування та прогнозування юридичних наслідків запровадження відповідного інституту. Це якнайкраще дозволить сформулювати дієву модель захисту прав і свобод людини і громадянина в нашій державі. У цьому аспекті напрацьовану правозастосовну практику КСУ можна вважати своєрідним модернізатором національного законодавства у сфері захисту прав і свобод людини і громадянина, адже його діяльність сприяє додержанню законності, верховенства права, прав і свобод особи. Водночас повною мірою рішення КСУ можуть мати важливе значення лише за умови їх належної реалізації, у зв'язку з чим нині актуальною є й проблема виконання його рішень. У цьому напрямку варто детальніше дослідити, на думку О.В.Касмініна, питання юридичної відповідальності за невиконання рішень КСУ, а також внести до Кримінального кодексу України зміни щодо відповідальності за порушення конституційних прав громадян, у тому числі трудових прав і права на соціальний захист [49, с.130].

Ю.Г.Барабаш, у свою чергу, висловився про принцип демократизму. На його вченого, КСУ почав утверджуватися як творець «живої» Конституції. Своєю інтерпретаційною діяльністю він забезпечує розвиток конституційної державності і надає їй нового імпульсу. Значна частина рішень та висновків КСУ тією чи іншою мірою стосується принципу демократичного характеру держави, що міститься в статті 1 Конституції. У випадках, коли КСУ використовує демократичні принципи організації державної влади для обґрунтування своєї правової позиції, він робить це досить формально, не беручи на себе місію розробника доктринальних засад демократії як ключової передумови (поряд із правовим і соціальним характером держави) конституційного ладу. Здебільшого він намагається віднайти фактичний смисл цього принципу в інших положеннях Конституції [19, с.82].

Варто звернути увагу, що цілком підставно в юридичній доктрині розмежовуються принципи права і принципи діяльності КСУ. Так, наприклад,

А.М.Колодій вважає, що необхідно розрізняти принципи статусу та принципи діяльності КСУ, адже статус і діяльність – це діалектично взаємопов’язані, але зовсім різні явища соціального життя і, відповідно, наукові категорії. Аналіз чинних нормативно-правових актів, що регламентують статус та діяльність КСУ, переконує, що до основоположних засад його статусу можна віднести такі принципи: 1) заборону делегування та привласнення функцій КСУ іншими органами чи посадовими особами, оскільки Конституція визнає його єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні; 2) верховенство Конституції України, оскільки це завдання КСУ; 3) рівне представництво законодавчої, виконавчої та судової влади при формуванні; 4) абсолютну визначеність повноважень КСУ; 5) фінансове, організаційне, наукове та інше забезпечення статусу КСУ. До основних принципів діяльності КСУ віднесено засади верховенства права, незалежності, колегіальності, рівноправності суддів, гласності, повного і всебічного розгляду справ та обґрунтованості прийнятих ним рішень. Насьогодні вони вже доповнені. Зокрема, на думку, А.М. Колодія, принцип верховенства права у діяльності КСУ означає, що він має керуватися не тільки чинним законодавством, а й загальнолюдськими ідеями справедливості, гуманізму, милосердя, безпеки, поваги до прав людини тощо. При цьому А.М.Колодій нагадує, що до компетенції КСУ належить вирішення питань про конституційність законів та інших правових актів й офіційне тлумачення Конституції України, тому КСУ має можливість і зобов’язаний протистояти можливій етатизації суспільства. Принцип верховенства права у діяльності КСУ має реалізовуватися таким чином, щоб підпорядковувати державу громадянському суспільству, яке саме приймає рішення щодо форми, змісту і соціального призначення держави. Реалізуючи принцип верховенства права, КСУ має виходити з того, що не держава творить право, а, навпаки, право обумовлює організацію і життєдіяльність держави; не держава дарує права і свободи людині, а народ творить право, щоб ним обмежити державу; право формується інститутами громадянського суспільства у процесі його повсякденного функціонування, а держава лише санкціонує право, надає йому

загальнообов'язкової сили, систематизує та охороняє його; розмежовується право і закон та утверджується верховенство права щодо закону; право і держава розглядаються як самодостатні і відносно незалежні соціальні явища, що мають власну історію, закономірності існування та функціонування; в основі права завжди лежить ідея справедливості, яка змінюється у часі і просторі, а в основі закону – суб'єктивна воля законодавця, яка не завжди відповідає цій ідеї [56, с.100].

Аналогічну позицію займає і вчений та суддя КСУ В.М. Кампо, який вважає, що для обґрунтування юридичних позицій КСУ, які стають джерелами національного права України, надзвичайно важливе значення мають принципи конституційного судочинства. Вважає, що такі принципи перебувають у системі, яку можна визначити як структурно упорядковану сукупність взаємопов'язаних та взаємозалежних правових ідей, що у своїй сукупності забезпечують досягнення мети конституційного судочинства та визначають зміст діяльності КСУ. На основі аналізу положень Конституції України, Закону України «Про Конституційний Суд України», Регламенту Конституційного Суду України, а також юридичних позицій єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні вчений досліджує структуру системи принципів діяльності КСУ, зокрема принципу верховенства права, принципу колегіальності, принципу рівноправності суддів КСУ (особливим проявом якого є надання судді КСУ права висловити окрему думку), принципу повного і всебічного розгляду справ, принципу обґрунтованості рішень [46, с.98].

Огляд праць в рамках цієї проблематики дозволяє простежити, які із принципів права найбільш обговорювані в юридичній науці і практиці, та які питання виникають з приводу їх реалізації.

Висновки до Розділу 1

Огляд джерельної бази з проблематики дослідження дозволяє резюмувати, що основними методологічними характеристиками принципів права є: основоположність, ідейність, нормативність, об'єктивно-суб'єктивний характер, незалежність від позитивування, здатність транслювати сутність права.

Саме таке розуміння природи принципів права демонструє і КСУ, як відзначають дослідники цього питання, аналізуючи при цьому приклади реалізації КСУ окремих принципів права, як-от: принципу верховенства права, принципу демократизму, принципу свободи, принципу правової визначеності, принципу пропорційності, принципу поваги до прав людини.

Окрім того, методологічно важливими для подальшого дослідження стають наступні доктринальні позиції:

- принципи права мають програмний і стабілізуючий характер (В.П.Малахов) [66, с.92];

- принципи права – це не лише категорія порядку інституціоналізації права, але і категорія порядку здійснення, функціонування права (Е.В.Скурко) [285, с.16],

- ідеї, які виражають принципи права, пов'язані зі соціальними цінностями (О.В.Грищук) [35, с.39], оскільки саме останні сприятимуть реалізації правом своєї основної сутності, основної місії – ефективного соціального регулятора.

Звідси і простежується потенціал принципів права не лише виражати сутність права, але і забезпечувати її.

Наведене дозволяє визначити *принципи права як вихідні нормативні ідеї, які забезпечують виконання правом основного призначення – слугувати людині і суспільству*. Таке призначення реалізується, коли право, з одного боку, прогресує, наповнюється новим змістом, щоб задовольняти постійно змінювані потреби та запити суспільства, а з другого – залишається сталим і надійним в гарантуванні належної упорядкованості життєво важливих сфер існування і комунікації людей.

Це, у свою чергу, обумовлює і розмежування принципів права, які, так би мовити, обслуговують аксіологічну (ціннісну) складову природи права, на: «праворозвиваючі» *принципи* (які забезпечують динаміку права) і «правостабілізуючі» *принципи* (які забезпечують статику права).

Використовуючи вказаний класифікаційний критерій, спробуємо охарактеризувати такі принципи детальніше на матеріалах рішень КСУ.

РОЗДІЛ 2.

ПРИНЦИПИ ПРАВА, ЯКІ ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ РОЗВИТОК («ДИНАМІКУ») ПРАВА, ТА ЇХ ВТІЛЕННЯ В РІШЕННЯХ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

2.1. Принцип гуманізму та його основні прояви

Виконання правом своєї основної місії – слугувати ефективним регулятором суспільних відносин – уможлиблюється насамперед його можливостями розвиватися, наповнюватися новим змістом, щоб обслуговувати постійно змінювані суспільні відносини, потреби та запити суспільства. Така динамічність права забезпечується, в тому числі, і відповідними принципами права, до яких можна віднести насамперед: принципи гуманізму, свободи, справедливості, рівності та деякі інші, як-от, принцип «загальної дозволеності», принцип розумності.

Основним проявом принципу гуманізму, як видається, є визнання та утвердження КСУ гідності людини. КСУ декларує онтологічний статус гідності, трактуючи її, як: *право*, гарантоване статтею 28 Конституції України, конституційну *цінність*, яка наповнює сенсом людське буття, *фундамент* для усіх інших конституційних прав, *мірило* визначення їх сутності, *критерій* допустимості можливих обмежень таких прав. Наведене, на думку КСУ, повністю відповідає тому унікальному значенню людської гідності, що декларується Конституцією України, зокрема її статтею 3, в якій людину, її життя і здоров'я, честь і гідність задекларовано найвищою соціальною цінністю в Україні; статтею 21, згідно з якою усіх людей проголошено вільними і рівними у їх гідності та правах; статтею 68, якою кожен зобов'язується неухильно дотримуватися

Основного закону України та законів України, не посягати на права і свободи інших людей, їх честь та гідність [133].

Як свідчить конституційна юрисдикційна практика, в процесі забезпечення цієї складової принципу гуманізму КСУ розглядалися справи щодо реалізації різних видів прав людини. Зупинимося на них детальніше.

Соціальні права. КСУ досліджує правову природу статті 46 Конституції України, у якій нормативно закріплюється право громадян на соціальний захист. Зміст цього права складається із окремих можливостей особи, зокрема її права на забезпечення у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від особи обставин, а також у старості та в інших, передбачених законом, випадках, Цією статтею також вказано, які з джерел та механізмів соціального забезпечення передбачено для громадян, наголошено на обов'язкових вимогах до пенсій, інших видів соціальних виплат та допомог, що є для людини основним джерелом існування, – забезпечувати рівень життя, не нижчий від передбаченого законом прожиткового мінімуму. Відповідно КСУ констатує, що проголошення держави соціальною впливає на визначений законодавцем розмір прожиткового мінімуму і такий мінімум повинен реально забезпечувати «гідний рівень життя людини» [133].

Окрім того, в контексті соціальної складової права на гідність особи, КСУ розглядає справи, пов'язані із різними видами державних допомог та компенсацій. Йдеться, наприклад, про:

- державну допомогу на дитину. На думку КСУ, уніфікація різних видів такої допомоги (у тому числі, допомогу при народженні дитини, допомогу по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку та допомогу при усиновленні дитини), не є свідченням того, що в такий спосіб держава намагається ухилятися від свого конституційного обов'язку – охороняти сім'ю, дитинство, материнство і батьківство, порушуючи при цьому принцип рівності та право кожного на повагу до його гідності, право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї [136];

- комплекс заходів задля забезпечення відповідного рівня соціального захисту осіб, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС. Такий комплекс охоплює пільги, компенсації і гарантії, які є справедливою сатисфакцією за ті обмеження, яких зазнали вказані особи та їх рідні, що виявилось у втраті здоров'я, моральних і фізичних стражданнях, обмеженій реалізації своїх здібностей та можливостей створити для себе гідний рівень життя. Рівень соціального захисту осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, має бути таким, вважає КСУ, щоб забезпечувати їм гідне життя, і не повинен залежати від майнового стану їх сімей, а обмеження чи скасування пільг для таких осіб, без відповідної рівноцінної їх заміни чи компенсації, є порушенням зобов'язань держави щодо забезпечення соціального захисту цієї категорії осіб [134].

Найчастіше при цьому предметом конституційного контролю ставали так звані бюджетні закони (тобто закони про державні бюджети на відповідні роки) , а також законодавство, що стосувалося попередження фінансової кризи та створення умов для економічного підйому в Україні. Так, наприклад, КСУ вважає, що внесення змін і доповнень до соціального законодавства, фінансово-економічні труднощі, необхідність у збалансованості руху державних коштів в Україні не повинні супроводжуватися порушенням гідності людини, як фундаментальної цінності, захищеної Конституцією України. КСУ відзначає, що обов'язковою складовою людської гідності є доступ людини до мінімальних соціальних благ, здатних забезпечити їй достатній і гідний життєвий рівень. У зв'язку з цим законодавчий орган держави, при формуванні її соціальної політики, зобов'язаний гарантувати ефективну реалізацію права на повагу до людської гідності, у тому числі забезпечуючи пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги для осіб, які їх потребують [136].

КСУ також керується тим, що дотримання основних засад соціальної і правової держави, принципу верховенства права детермінує здійснення правового регулювання суспільних відносин з огляду на справедливість та розмірність,

обов'язок держави забезпечувати кожному громадянину України гідні умови життя [187].

Фізичні і особистісні права людини. Йдеться насамперед про Рішення КСУ у справі щодо розслідування правопорушень у місцях позбавлення волі. У цьому Рішенні КСУ аналізує статтю 28 Конституції України, що стосується права кожного на повагу до його гідності, заборони бути підданим катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню. При цьому КСУ проводить аналогію права людини на повагу до її гідності із правом людини на життя, визнаючи їх невід'ємними, невідчужуваними, непорушними та такими, що підлягають безумовному захисту державою. КСУ також формулює позитивні обов'язки держави щодо гарантування таких прав –забезпечення ефективного розслідування фактів позбавлення життя та неналежного поводження, у тому числі й щодо осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі під повним контролем держави. Ефективність такого розслідування, на думку КСУ, визначається такими критеріями, як його повнота, всебічність, оперативність, незалежність. Останній із наведених критеріїв проявляється, як вважає КСУ, у тому, що інституційна (ієрархічна) незалежність державного органу (його службових осіб), який уповноважений здійснювати офіційне розслідування вказаних порушень, не повинна піддаватися жодним сумнівам. Такої незалежності не можна досягнути, якщо компетентний державний орган (його службові особи) перебуває в інституційній залежності від органу, якому підпорядковується система місць позбавлення волі та який є відповідальним за її функціонування. КСУ також наголосив і на необхідності реалізації (впровадження) державою відповідного законодавства, яке забезпечувало б ефективне розслідування таким незалежним компетентним державним органом справ за заявами, повідомленнями про порушення конституційних прав людини на життя та повагу до її гідності у місцях позбавлення волі [143].

Політичні права. Під кутом зору забезпечення політичної складової гідності людини можна розглядати Рішення КСУ, що стосувалося антикорупційних

законів [188]. Щодо цього Рішення суддя КСУ В.І.Шишкін виклав окрему думку, в якій зазначив, що статтею 3 Конституції України закріплюється базове ціннісне уявлення про існування держави для людини, оскільки держава утворюється згідно із волею людини. Визнання в Основному Законі України честі і гідності людини абсолютною ознакою її статусу, зумовило і вказівку на обов'язковість відповідної поведінки влади – її відповідальність перед людиною за свою діяльність, що, у свою чергу, вивіряється правами і свободами людини та їх гарантіями. Саме в такий спосіб, як вважає В.І.Шишкін, на усі гілки державної влади було покладено обов'язок поважати і захищати людську гідність, не створювати заборонювальних норм, які б її принижували. Саме такі аргументи навів суддя КСУ, аналізуючи відповідні оспорювані положення Закону України «Про засади запобігання та протидії корупції» і констатує зневажливе ставлення законодавця до людини, як до об'єкта права, що проявилось в обранні обмежувального для її діяльності засобу, принижуючого суб'єктну якість людини [107; 308].

У цьому контексті цікавим є також і Рішення КСУ у справі про звернення недієздатних. На думку КСУ, утвердження права на людську гідність зумовлює обов'язок держави забезпечити відповідні механізми (процедури) для участі особи в державному та суспільному житті, щоб вона могла повною мірою здійснити належні їй від народження права і свободи, а також механізми захисту й відновлення прав у разі їх порушення. КСУ окремо наголосив, що із визнанням фізичної особи судом недієздатною не відбувається автоматичне позбавлення її правоздатності (тобто передбаченої законом здатності мати права та обов'язки), а відтак – особа може скористатися своїм правом на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб. У цьому ж Рішенні КСУ висловив свої міркування про можливі підстави обмеження конституційного права на звернення, з-поміж яких відповідність приписам Конституції України, легітимна мета, обумовленість суспільною необхідністю, пропорційність та обґрунтованість. При цьому КСУ вказав на

неприйнятність такого обмеження у зв'язку з визнанням особи недієздатною [149].

Як вже відзначалося, характеризуючи гідність як конституційне право, КСУ вказував на його природу як невід'ємного, невідчужуваного, непорушного права, що підлягає безумовному захисту з боку держави [143]. Окрім того, КСУ визначив окремі складові цього права (які формують уявлення про його структуру), до яких віднесено стандарт «гідного людського життя», «мінімальні вимоги існування в умовах, гідних людини», права людини «не зазнавати голоду» та на захист від бідності», якими має керуватися соціальна держава [133].

Окремо КСУ також наголошує на взаємопов'язаності права на повагу до гідності з правом на соціальне забезпечення і правом на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї [204].

Також проявами принципу гуманізму є обґрунтування КСУ *відшкодування моральної шкоди*. В контексті цього КСУ досліджує право на відшкодування моральної шкоди щодо різних суб'єктів, як-от:

- *фізичних осіб, юридичних осіб*. КСУ вважає, що їх права на відшкодування моральної (немайнової) шкоди, завданої внаслідок порушення їх прав, свобод та законних інтересів, мають конституційно-правову природу, а інститут моральної шкоди має міжгалузевий характер, тому специфіка його застосування може визначатися галузевим законодавством [212];

- *осіб, які не є суб'єктами страхування від нещасного випадку*. Так, наприклад, КСУ вважає, що відшкодування моральної шкоди, як можливий спосіб захисту особистих немайнових прав громадян, не застосовується до осіб, що підлягають обов'язковому соціальному страхуванню відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності». Тобто відшкодування моральної шкоди здійснюється всім іншим особам, які не є адресатами вказаного Закону, а також працівникам, які виконують роботу не на основі трудового договору (контракту), а на інших підставах [184].

Також КСУ досліджує право на відшкодування моральної шкоди і в аспекті *строків звернення за відшкодуванням моральної шкоди*. У зв'язку з цим КСУ уточнює, що «для звернення працівника до суду з заявою про відшкодування моральної шкоди, завданої йому несвоєчасною виплатою з вини власника або уповноваженого ним органу належних звільненому працівникові сум, встановлено тримісячний строк, перебіг якого розпочинається з дня, коли такий працівник дізнався або повинен був дізнатися про те, що власник або уповноважений ним орган, з вини якого сталася затримка виплати всіх належних при звільненні сум, фактично розрахувався з ним» [212].

В порядку реалізації гуманістичної складової в українській правовій політиці розглядається КСУ і відміна смертної кари. У своєму Рішенні КСУ підтверджує юридичну природу права людини на життя як невід'ємного, невідчужуваного та непорушного, яке належить їй від народження, гарантується державою і є, так би мовити, захищеним від зміни законодавства. На думку КСУ, зі змісту положень частини другої статті 22 Конституції України випливають позитивні обов'язки держави – забезпечувати конституційні права і свободи людини, першочерговим з яких є право на життя, та негативні обов'язки – утримуватись від прийняття будь-яких актів, які призводили б до скасування конституційних прав і свобод, а відтак – і права людини на життя. Окрім того, як вважає КСУ, наведена, гарантійна щодо прав людини, стаття 22 Конституції України має розумітися у взаємозв'язку з положеннями частини другої статті 8 Конституції України, якою проголошено примат Конституції в системі джерел права, і відповідно враховуватися при прийнятті законів та інших нормативно-правових актів. Це дало підстави КСУ визнати позбавлення людини життя державою внаслідок застосування смертної кари як виду кримінального покарання, навіть у межах, визначених законом, скасуванням права людини на життя, а відповідні положення Кримінального кодексу України щодо застосування смертної кари вважати такими, що допускають обмеження невід'ємного права на життя, які не передбачені Конституцією України, а отже, і не відповідають їй [157].

В аспекті реалізації принципу гуманізму, як видається, вирішувалися КСУ також і справи, пов'язані з :

- *утриманням та вихованням дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що засвідчує відповідальність держави за долю таких дітей.* Зокрема, ухвалюючи Рішення у справі, що стосувалася різниці у віці між усиновлювачем та дитиною, КСУ проаналізував статтю 52 Конституції України, якою обумовлені обов'язки держави із забезпечення дитині захисту та піклування, що необхідні для її благополуччя, і яка цілком відповідає міжнародним стандартам у сфері гуманітарної діяльності держави загалом та прав дитини зокрема. Мова йде про визнані Україною міжнародно-правові акти, як-от, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року, Конвенція про права дитини 1989 року. При цьому КСУ висловився про предмет конституційного регулювання, який безпосередньо не охоплює правовідносини, пов'язані з усиновленням, проте наголосив на важливості місії держави дбати про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а відтак – і визначати процедуру усиновлення та здійснювати контроль за цією процедурою шляхом прийняття відповідних правових норм. Така політика держави, як відмітив КСУ, відповідає положенням Декларації прав дитини 1959 року (Принцип 2), згідно з яким при прийнятті законів з метою унормування усиновлення дитини пріоритетним має бути якнайкраще забезпечення інтересів дитини. Як відзначив у своєму Рішенні КСУ, вказаний принцип – пріоритетності прав дитини сповідується також і Європейським судом з прав людини, і в якості аргумента КСУ навів Рішення цього Суду у справі «Піні і Бертані та Манера і Атрипальді проти Румунії» від 22 червня 2004 року [203];

- *благодійною діяльністю.* А саме, КСУ проаналізував статтю 4 Закону України «Про благодійництво і благодійні організації», якою передбачено основні напрями здійснення благодійництва, благодійної діяльності, і серед них: сприяння практичному здійсненню загальнодержавних, регіональних, місцевих та міжнародних програм, поліпшення матеріального становища набувачів благодійної допомоги, сприяння соціальній реабілітації певної категорії осіб,

охороні і збереженню культурної спадщини, історико-культурного середовища, пам'яток історії, розвитку науки і освіти, культури, охорони здоров'я, масової фізичної культури, спорту і туризму, участі у наданні медичної допомоги населенню та здійсненні соціального догляду, захисту материнства і дитинства, у наданні допомоги багатодітним та малозабезпеченим сім'ям. При цьому Закон допускає свободу вибору конкретних напрямків самими благодійниками з огляду на статuti (положення) благодійних організацій. Наведене дозволило КСУ простежити можливість юридичних і фізичних осіб та благодійних організацій сприяти державі виконувати програми соціального розвитку, захисту охорони здоров'я, розвитку освіти, науки, культури вказує лише на спільність інтересів держави і суспільства, соціальне партнерство благодійників і держави у забезпеченні гідних умов життєдіяльності та особистого розвитку кожного [195].

2.2. Принцип свободи та основні філософсько-правові аспекти його розуміння

Свобода як масштаб, критерій поведінки людини набула свого нормативного закріплення ще в Дигестах Юстиніана і пов'язувалася вона з природною здатністю кожного робити те, що йому потрібно, якщо це не заборонено силою чи правом [40, с.311]. Впродовж своєї еволюції свобода стала чи не головною ідеєю права, його сутнісною характеристикою, основоположним принципом [21; 22; 27; 64; 65; 66;108]. Тому не випадково КСУ, формулюючи критерії оцінки правового закону КСУ, наголосив саме на ідеї свободи, яка поряд з ідеями соціальної справедливості та рівності, повинна визначати зміст законів, як цього вимагає верховенство права [255].

«Право – це дійсність, зміст якої полягає у тому, щоб слугувати правовій цінності» [122, с.41]. Оскільки з-поміж ключових правових цінностей – свобода [45, с.21], то цілком закономірним є *аксіологічне розуміння КСУ принципу свободи* [17, с. 320-321], що впливає з природи свободи «як фундаментальної цінності

дієвої конституційної демократії» [266]. Формулюючи юридичні позиції стосовно обмеження конституційних прав і свобод людини, КСУ зазначає, що правомірність такого обмеження визначається передбаченою Конституцією України можливістю втручання держави за допомогою юридичних засобів у зміст та обсяг конституційних прав і свобод людини і громадянина. Орієнтирами (критеріями) при цьому виступають верховенство права, потрібність, доцільність та пропорційність у демократичному суспільстві. Мета такого обмеження полягає в охороні основоположних суспільних цінностей, з-поміж яких життя, свобода та гідність людини, здоров'я і моральність населення, національна безпека, громадський порядок [280].

Наступним аспектом розуміння принципу свободи є антропологічний аспект. Він пов'язаний з функціональним потенціалом свободи забезпечувати повноцінну життєдіяльність людини. Такий підхід зафіксовано у Рішенні КСУ №2-рп/2016 від 1 червня 2016 року, в якому відзначено, що наявність свободи визнається «однією з передумов розвитку та соціалізації особи» [266]. А це, у свою чергу, співвідноситься з положеннями Загальної декларації прав людини 1948 року (ст.1) [43], Міжнародних пактів про права людини 1966 року (відповідні преамбули), які проголошують «ідеал вільної людської особистості» [69; 70].

Ще одним із аспектів конституційно-юрисдикційного розуміння принципу свободи є гносеологічний. Він обумовлюється методологічним потенціалом «свободи», а саме її здатністю опосередковувати, визначати права людини і громадянина. Так, наприклад, аналіз рішень КСУ засвідчує, що:

- право на приватне та сімейне життя визнається КСУ як засаднича цінність, що необхідна для повного розквіту людини в демократичному суспільстві, та проявляється у праві фізичної особи на автономне буття незалежно від держави, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб [265];
- право на інформацію узалежнюється згодою особи на «збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про неї державою, органами місцевого самоврядування, юридичними або фізичними

особами»[265], «імпліцитно передбачає конституційне право особи на доступ до інформації, якою володіє орган публічної влади» [279];

– право на працю охоплює здатність особи заробляти собі на життя працюю, яку вона вільно обирає або на яку вільно погоджується. У зв'язку з цим КСУ висловлюється і про свободу праці, яка, на його думку, виявляється у можливості особи займатися працюю чи не займатися нею, а якщо й займатися, то вільно її обирати [171];

– свобода власності – це свобода розпорядження нею, наприклад, шляхом вчинення заповіту, що охоплює широкий обсяг правомочностей заповідача, завдяки чому своїм волевиявленням він може вплинути на зміст спадкових правовідносин [263].

Методологічна функція свободи проявляється не лише щодо опосередкування прав людини, але також і щодо опосередкування «інтересів», які перебувають у системному зв'язку з позитивованими правами людини. Це слугує виявленню співвідношення інтересів особи, суспільства, держави, а відтак – зумовлює необхідність дослідження КСУ понять «публічного інтересу», «охоронюваного законом інтересу», «цензури» тощо і дозволяє окреслювати межі прав людини. Так, в одному зі своїх Рішень КСУ зазначив, що поняття «охоронюваний законом інтерес» відображає легітимне прагнення носія цього інтересу до того, що не заборонено законом, а відтак – лише його бажання, мрію, потяг, тобто фактичну (соціальну) можливість, означає такий правовий феномен, який має на меті задоволення усвідомлених індивідуальних і колективних потреб [260].

Цікавими у заданому контексті є міркування суддів КСУ, наведені в порядку висловлення окремої думки: «Завдання конституційного контролю в кожному випадку – зважувати, чи не порушені межі свободи, крім формальних критеріїв конституційності, на основі реальності та розуму, ... в іншому випадку можлива ситуація, коли право перетвориться в свою протилежність, і замість того, щоб структурувати систему суспільних відносин, приводити її у порядок, починається хаос» [103].

Також Рішенням КСУ у процесі розгляду питання про забезпечення права на інформацію було визначено поняття цензури, під якою розуміється: «контроль з боку інститутів публічної влади за змістом та розповсюдженням інформації з метою захисту інформаційного простору, тобто прями або опосередковані дії держави, спрямовані на обмеження чи навіть заборону поширення інформації, яку вона вважає шкідливою чи не потрібною для суспільства» [279]. Таке визначення вказує на взаємодію індивідуальної свободи та суспільного інтересу.

Зв'язок свободи і прав людини може проявлятися і в зворотному порядку, тоді права людини стають формами зовнішнього закріплення та існування свободи. Недаремно безпосереднім виразом свободи у її багатоманітних життєвих виявах визнають права людини [6, с.475]. Це обумовлює *онтологічне розуміння принципу свободи*. По-перше, така об'єктивація відбувається внаслідок фіксації КСУ права на свободу як самостійного права. Під таким правом КСУ розуміється невід'ємне та невідчужуване конституційне право людини. Його зміст охоплює, на думку КСУ, наступні можливості: вибір власної поведінки з метою вільного та всебічного розвитку, самостійні дії, зумовлені власними рішеннями і задумами, визначення пріоритетів, здатність робити все, що не заборонено законом, безперешкодно і на власний розсуд пересуватися по території держави, обирати місце проживання тощо. Також це право вказує на незалежність особи у її діяльності від зовнішнього втручання, за винятком тих обмежень, які встановлюються Конституцією та законами України [266].

Таке визначення:

- базується на загальнодозвільному підході, згідно з яким «дозволено те, що не заборонено законом» [121, с.20];
- пов'язує право на свободу із конституційно закріпленими правом на вільний розвиток особистості (ст.23 Конституції України), свободою пересування, вільним вибором місця проживання (ст.33 Конституції України);
- утверджує його характер як негативного права, що гарантується заборонаю неправомірного втручання (обмеження);

– декларує сутність права людини на свободу як самостійного права, що полягає у забезпеченні життєдіяльності людини, вільної від зовнішнього втручання (за винятком обмежень, що встановлюються Конституцією та законами України).

По-друге, онтологічне розуміння принципу свободи проявляється також в процесі забезпечення КСУ, так званих, негативних прав – свобод особи, як-от, «свободи і особистої недоторканності», «свободи об'єднань», у тому числі і «свободи профспілок», «свободи мирних зібрань», «свободи світогляду», «свободи пересування», «вільного вибору місця проживання». Вказані свободи теж виступають формою втілення, «буття» досліджуваного принципу, а відтак – їх перебування у полі зору конституційного контролю засвідчує реалізацію КСУ ідеї свободи. Зупинимось на цьому детальніше.

Свобода і особиста недоторканність визнається КСУ «одним із визначальних та фундаментальних конституційних прав людини» [249]. Як наголошується у рішеннях останніх років, КСУ керується тим, що в Україні як правовій державі пріоритетним є забезпечення прав і свобод людини та громадянина, а такі конституційні цінності, як недоторканність людини, що є гарантією від посягань з боку інших осіб на права і свободи, насамперед основоположне право на свободу, потребують посиленого захисту [146].

Означене право не є абсолютним, тобто може обмежуватися. Такого висновку дійшов КСУ, опираючись на положення статті 29 Конституції, сформульовані ним юридичні позиції, а також враховуючи міжнародні стандарти захисту права людини на свободу та особисту недоторканність [249;140].

Вимогами до обмеження права на свободу і особисту недоторканність КСУ назвав:

- а) підстави та порядок, які чітко визначені в законі [249];
- б) урахування норм міжнародного права, позицій Європейського суду з прав людини, вмотивоване рішення суду, прийняте в порядку справедливої судової процедур [146];

в) дотримання конституційних гарантій захисту прав і свобод людини і громадянина [140; 148]. З-поміж конституційних гарантій найважливішим КСУ визнав судовий контроль над втручанням у право кожної людини на свободу, оскільки це обумовлено верховенством права, як основним принципом демократичного суспільства [255]. Як слушно зауважив КСУ, досліджуване право, як і будь-які інші права людини, потребують захисту від свавільного обмеження, що, власне, і забезпечується періодичним судовим контролем за обмеженням чи позбавленням свободи та особистої недоторканності, здійснюваним у визначені законом часові інтервали. Також КСУ вказав на особливості застосування запобіжних заходів, пов'язаних з обмеженням права особи на свободу та особисту недоторканність, зокрема домашнього арешту та тримання під вартою, обґрунтованість яких має піддаватися судовому контролю через певні проміжки часу об'єктивним та неупередженим судом. Це зумовлено виявленням ризиків, при яких вказані запобіжні заходи застосовувалися, у тому числі при закінченні досудового розслідування, коли такі ризики вже могли бути відсутні [140];

г) дотримання принципів справедливості, рівності та домірності (пропорційності) [146];

д) забезпечення справедливого балансу інтересів особи та суспільства [146].

Конкретизація вимоги справедливості, як критерія правомірності обмеження досліджуваного права, простежується у Рішенні КСУ №7-р/2019 від 25 червня 2019 року. У цьому Рішенні КСУ досліджує статтю 29 Конституції України та передбачену цією статтею підставу для правомірного обмеження права на свободу (через застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою) – відповідне рішення, яке суд не просто формально ухвалює, а яке має бути обґрунтованим та справедливим. В протилежному випадку, на думку КСУ, нівелюється мета та сутність правосуддя – відповідати вимогам справедливості і забезпечувати ефективне поновлення в правах [148].

КСУ також вказує і на можливі засоби обмеження права на свободу і особисту недоторканність – відповідні заходи державного примусу, до яких

віднесено затримання, арешт і тримання під вартою. У зв'язку з цим КСУ здійснює тлумачення «затримання» і як тимчасового запобіжного кримінально-процесуального заходу, і як адміністративно-процесуального заходу, при застосуванні яких обмежується право на свободу та особисту недоторканність особи [164]. Окремо щодо адміністративного затримання, яке є заходом забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення, КСУ наголошує, що внаслідок його застосування відбувається короткострокове позбавлення людини свободи, право на яку передбачено у статті 29 Конституції України [249].

Окрему увагу КСУ відводить й двом іншим примусовим заходам – арешту та триманню особи під вартою, вказуючи на обов'язкові вимоги до їх правомірності, а саме: застосування виключно на підставі вмотивованого належним чином рішення суду; у випадках та порядку, що визначені для застосування таких запобіжних заходів у законі та відповідають конституційним гарантіям справедливої судової процедури та принципу верховенства права. Причому на дотриманні вказаних вимог КСУ особливо наголошує [140].

Окрім того, КСУ вказує на можливість застосування вказаних запобіжних заходів за вмотивованим рішенням суду, на підставі та в порядку, встановленими законом, на новій процесуальній стадії – стадії судового провадження, зокрема під час підготовчого судового засідання [140].

Але особливо знаковим для розуміння сутності права на свободу і особисту недоторканність стало декларування КСУ мети його конституційного закріплення, яка полягає у недопущенні свавільного обмеження (позбавлення) свободи чи особистої недоторканності особи [140]. Саме така ідеологія була втілена у Рішенні КСУ №17рп-2010 від 29 червня 2010, яким фактично встановлювалася заборона затримання осіб, яких запідозрено у занятті бродяжництвом [258], а також у Рішенні КСУ №2-рп/2016 від 1 червня 2016 року, яким визнано госпіталізацію непропорційним обмеженням конституційного права недієздатної особи на свободу та особисту недоторканність. Такий захід, на переконання КСУ, має відбуватися із додержанням конституційних гарантій

захисту прав і свобод людини та громадянина, відповідних міжнародно-правових стандартів, юридичних позицій КСУ, лише на підставі рішення суду і згідно з вимогами статті 55 Конституції України [266].

Свобода об'єднань, у тому числі і профспілок. У Рішенні № 18-рп/2001 від 13 грудня 2001 року КСУ відзначив, що одним з основних політичних прав громадян є право на свободу їх об'єднання. Це випливає з принципу багатоманітності суспільного життя, що є відправним для формування інститутів громадянського суспільства, яке представлено різноманітними об'єднаннями громадян з огляду на їх ідеологічні та інші погляди, інтереси різних соціальних груп. При цьому КСУ викладає офіційне розуміння свободи об'єднань, як правової і фактичної можливості добровільно, без примусу чи попереднього дозволу утворювати об'єднання громадян або вступати до них, забезпечене юридичною заборонаю примушувати до вступу в таке об'єднання [259].

Щодо свободи профспілок, КСУ наголосив, що Основний закон держави не вміщує жодних обмежень щодо утворення професійних спілок громадянами, які працюють на одному підприємстві, в установі, організації [254]. Окремо у Рішенні №11-рп/2000 від 18 жовтня 2000 року КСУ також відзначив, що конституційне право громадян України на свободу об'єднання у громадські організації, у тому числі право на утворення професійної спілки, не може бути обмежене ні законодавством, ні на практиці такими вимогами щодо його реалізації, які виключають можливість утворення професійної спілки як такої, якщо цих умов (вимог) об'єктивно не можна виконати. У цьому КСУ вбачає часткову заборону реалізації права громадян на об'єднання у відповідну професійну спілку. Обмеженням досліджуваного права визнав КСУ у цьому ж Рішенні і неможливість здійснення його шляхом добровільного об'єднання в іншу профспілку такого ж статусу за ознакою того самого фаху чи професії в конкретній області, містах Києві та Севастополі, якщо вже існує відповідна професійна спілка, котра об'єднала більшість членів профспілки, які працюють за даною професією чи фахом у вказаних адміністративно-територіальних одиницях [158].

Свобода мирних зібрань і свобода світогляду. Ухвалюючи Рішення у справі, що стосувалася мирних зборів, КСУ виклав власне розуміння права громадян збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, як невідчужуваного і непорушного права громадян, гарантованого Основним Законом України, що є, у свою чергу, конституційною гарантією здійснення інших прав людини, з-поміж яких: право на свободу світогляду і віросповідання, право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, право на використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір, а також право на вільний розвиток своєї особистості. Як справедливо констатував КСУ, таке право реалізується в явочному (повідомному) порядку, якщо органи державної виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування були завчасно про це сповіщені [269].

Згодом такий порядок було поширено і на проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій, що сприяло розширенню обсягу свободи в межах права на свободу світогляду [226].

Свобода пересування. Принцип свободи був реалізований КСУ і в контексті можливостей пересування особи та вільного вибору нею місця проживання. Ілюстративним у цьому значенні є рішення КСУ, що стосувалося конституційності окремих положень Житлового кодексу Української РСР, в якому КСУ вказав на неузгодженість вимоги щодо постійного проживання у даному населеному пункті (як передумови реалізації особою свого конституційного права на житло, зокрема шляхом вступу у члени житлово-будівельного кооперативу для його будівництва) зі свободою пересування та вільним вибором місця проживання, гарантованими статтею 33 Конституції України[139].

2.3. Принцип справедливості та основні напрями його реалізації

Традиційно справедливість розглядають як головну ідею права, а відтак – і право називають «мистецтвом добра і справедливості» («*jus est ars boni et aequi*»). Особливого значення набула ця ідея в діяльності КСУ, на який покладено високу місію – утвердити панування правового закону.

Сповідування ідеології справедливості повсякчас супроводжує конституційне судочинство незалежної України. Вже в самому першому рішенні КСУ простежується звернення до «справедливих вимог моралі», коли вирішувалося питання про суміщення депутатського мандата з іншими видами суспільної діяльності [96].

Але основного правового обґрунтування набув принцип справедливості в контексті інтерпретації КСУ верховенства права, зокрема, як:

- ідеології, якій повинні відповідати всі елементи права. На думку КСУ, верховенство права виявляється з-поміж іншого і у тому, що право має різні форми, окрім законодавства це ще й інші соціальні регулятори, серед яких норми моралі, традиції, звичаї, легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права (іншими словами форми прояву та існування права), мають спільну якість – відповідність ідеології справедливості, що відображено в Конституції України;

- соціальної справедливості, яка становить змістовну вимогу до якості закону (нарівні зі свободою та рівністю, про вже згадувалося раніше) [255].

Аналіз рішень КСУ різних років дозволяє конкретизувати задекларовані якості справедливості, а відповідно – і виокремити різні аспекти розуміння філософсько-правової природи принципу справедливості. Зупинимося на окремих з них детальніше.

Взаємопов'язаність ідеї соціальної справедливості і концепції соціальної держави. Така взаємообумовленість проектується аксіологічними характеристиками соціальної держави, якою проголосила себе Україна. Відповідно у рішеннях КСУ наводяться основні ознаки України як соціальної держави, а саме: визнання людини найвищою соціальною цінністю в Україні,

розподіл суспільного багатства згідно з принципом соціальної справедливості та турбота про зміцнення громадянської злагоди у суспільстві [13, с.152-153; 204].

Основні складові концепції соціальної держави, а звідси – і напрямки реалізації соціальної справедливості, як простежується з рішень КСУ, проявляються в обґрунтуванні КСУ:

- іманентних властивостей соціальної держави – забезпечувати загальносуспільні потреби у сфері соціального захисту за рахунок коштів Державного бюджету України, зважаючи на фінансові можливості держави, яка у зв'язку з цим зобов'язана справедливо і неупереджено розподіляти суспільне багатство між громадянами і територіальними громадами та прагнути до збалансованості бюджету України [204]. В такий спосіб соціальна справедливість узалежнюється категоріями «справедливий баланс інтересів», «збалансований бюджет», «фінансові можливості держави»;

- завдань соціальної держави, до яких віднесено «створення умов для реалізації соціальних, культурних та економічних прав людини, надання соціальної допомоги тим громадянам, які з незалежних від них обставин не можуть забезпечити достатній рівень життя для себе і своєї сім'ї» [204]. Відповідно соціальна справедливість пов'язується з правом на достатній життєвий рівень, правом на пільги, допомоги і гарантії, які спрямовані на забезпечення мінімальних вимог достойного існування людини;

- соціальної спрямованості економіки. Таку спрямованість визначають в економічній і юридичній доктрині як «особливу модель регульованої економіки, що характеризується такими соціально-економічними інститутами, які обумовлюють функціонування всіх елементів цієї системи в напрямі досягнення цілей соціальної справедливості, захищеності, високого рівня та якості життя» [9, с.4-7]. Тому цілком підставно КСУ розглядає її як «основу для реалізації соціальних прав громадян, зокрема права на соціальний захист та достатній життєвий рівень», наголошуючи, що названі права, а також право на «пенсії, інші види соціальних виплат та допомог, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму,

встановленого законом» [204], а також співвідноситися з визнаними міжнародною та європейською спільнотою стандартами «гідного людського життя», «мінімальних вимог існування в умовах, гідних людини», прав людини «не зазнавати голоду» та на «захист від бідності», якими має керуватися соціальна держава [133]. В наведеному простежується безпосередній зв'язок соціальної справедливості і соціальних стандартів.

При цьому КСУ чітко вказує на спільну участь і суспільства, і держави, і окремої особи у забезпеченні соціально зорієнтованої економіки. Так участь суспільства проявляється зокрема в утриманні непрацевдатних осіб, а також осіб, які з інших, незалежних від них причин не мають достатніх засобів для існування [204].

Участь держави, як засвідчує низка рішень КСУ, полягає у виконанні нею своїх соціальних зобов'язань – конституційних обов'язків, з-поміж яких: забезпечення здійснення громадянами соціальних, економічних і культурних прав, гарантування «конституційного права на соціальний захист, що є однією з необхідних умов існування особи і суспільства», утвердження рівня соціального забезпечення, який має відповідати потребам громадян, що «сприятиме соціальній стабільності, забезпечуватиме соціальну справедливість та довіру до держави» [142]. Особливу групу соціальних обов'язків держави складає захист певних категорій громадян України, до яких належать громадяни, що:

- «перебувають на службі, у тому числі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, органах, які забезпечують суверенітет і територіальну цілісність, її економічну та інформаційну безпеку» [270];

- «постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи і потребують додаткових гарантій соціального захисту у зв'язку з надзвичайними масштабами вказаної катастрофи та її наслідків, відновлення втраченого здоров'я, постійної медичної допомоги та соціального захисту з боку держави», що, своєю чергою, обумовлено виконанням державою свого конституційного обов'язку – подолання наслідків Чорнобильської катастрофи та збереження генофонду Українського

народу», «забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України» [270];

- проходять службу в міліції, державній пожежній охороні, що передбачає ряд специфічних вимог до дисципліни, професійної придатності, фахових, фізичних, вольових та інших якостей і пов'язано з екстремальними умовами праці, постійним ризиком для життя і здоров'я. Як вказав КСУ, це повинно компенсуватись наявністю підвищених гарантій соціальної захищеності, тобто комплексом організаційно-правових та економічних заходів, метою яких є забезпечення добробуту саме цієї категорії громадян, причому як під час проходження державної служби, так і після її закінчення. Ці положення КСУ поширив і на службу в Збройних Силах України, Військово-Морських Силах України, в органах Служби Безпеки України, прокуратури, охорони державного кордону України, податкової міліції, Управління державної охорони України, Державного департаменту з питань виконання покарань [270].

При цьому соціально ціннісна установка держави та принцип соціальної солідарності, як відзначає КСУ, не знімають особистої відповідальності особи за власну долю та добробут своєї родини, а державна система соціального захисту має стимулювати особу і не стримувати її прагнення до покращення умови життя для себе та своєї сім'ї [142]. Цим забезпечується участь кожної окремої людини в реалізації моделі соціально зорієнтованої економіки.

Пропорційність, як прояв справедливості. Поняття «пропорція» традиційно визначається як кількісне співвідношення між складовими частинами чого-небудь [74, с.43]. Оскільки суспільство – це система, складові якої перебувають у певних зв'язках, то завданням права, як інструменту впливу на суспільство, є належне забезпечення цих зв'язків з метою збереження його цілісності і належного функціонування. Не випадково таке забезпечення здійснюється, у тому числі, і завдяки принципу пропорційності. Принцип пропорційності визначається в науковій літературі як основоположна керівна ідея відповідності, співмірності юридичних засобів обмежувального характеру легітимній меті, що спрямована на забезпечення ефективності юридичного регулювання, досягнення належного

балансу публічних та приватних інтересів [301, с. 71-72]. Загальновідомо, що цей принцип розглядають у взаємозв'язку з ідеєю справедливості та принципом верховенства права. Власне, саме в такому значенні він реалізується і в практиці КСУ, зокрема в контексті:

- балансу вчиненого правопорушення і юридичної відповідальності за нього. КСУ послідовно утверджує розуміння справедливості як властивості (якісної характеристики) права, що представлена рівним юридичним масштабом поведінки людей, пропорційністю юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню [255];

- балансу правопорушення і запобіжного заходу при його розслідуванні [170];

- балансу інтересів кредитора і боржника. КСУ обстоює бачення розмірності як елемента принципу справедливості, яким встановлюється, наприклад, публічно-правове обмеження розпорядження активами платника податків за несплату чи несвоєчасну сплату податкового зобов'язання та диференціація такого обмеження з огляду на розмір несплати платником податкового боргу [264];

- балансу прав та обов'язків батьків і дітей. Такий баланс забезпечується, наприклад, у спадкових правовідносинах правом обов'язкової частки у спадщині, якою наділені повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, які згідно із законом визнані інвалідами I, II чи III групи. При цьому таке право гарантується незалежно від змісту заповіту [263];

- балансу конкуруючих між собою суспільних цінностей, якими КСУ назвав «принципи державної політики стосовно банкрутства щодо суб'єктів господарювання у комунальному секторі економіки та права і законні інтереси їх кредиторів», ухвалюючи Рішення у справі, що стосувалася кредитування підприємств комунальної форми власності [218].

Проте найбільшу увагу відведено КСУ принципу пропорційності саме в рамках забезпечення моделі соціальної держави, яка детермінує обов'язок держави – здійснити законодавче регулювання суспільних відносин на засадах

справедливості та розмірності для забезпечення гідних умов життя усім громадянам України [15, с.7-8; 187] . Як бачимо з аналізу рішень КСУ, таке регулювання передбачає, соціальну зорієнтованість економіки, державну гарантованість соціальних прав громадян, серед яких право на соціальний захист і достатній життєвий рівень, а відтак – і обов’язок держави у певний спосіб впливати на економічні процеси, визначати та втілювати справедливі і ефективні форми перерозподілу суспільного доходу з метою забезпечення добробуту всіх громадян України [133].

Вказаний перерозподіл відбувається з огляду на:

- «збереження балансу інтересів усього суспільства», «необхідність запобігання чи усунення реальних загроз економічній безпеці України» ;

- необхідність збалансованості державного бюджету, загальносуспільні потреби. КСУ офіційно тлумачить поняття «прагнення держави до збалансованості бюджету України» у зв’язку із забезпеченням права на соціальний захист, яке пов’язує із: а) намаганням держави дотримуватися рівномірного співвідношення доходів і видатків в умовах прийняття бюджетного законодавства; б) обов’язком держави враховувати загальносуспільні потреби, необхідність забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя при здійсненні розподілу суспільного багатства між громадянами України [152];

- сутність права на соціальний захист, яка стає критерієм допустимих меж зміни механізму нарахування соціальних виплат та допомог, що повинен функціонувати відповідно до критеріїв пропорційності та справедливості [204];

- фінансові можливості держави. Такий фактор конкретизувався КСУ в процесі оцінки конституційності антикризового законодавства, у зв’язку з чим було звернуто увагу на «реальність», «фінансово-економічні можливості», «об’єктивну потребу» при фінансуванні державою своїх соціальних та інших зобов’язань, тимчасовий характер та визначені часові межі дій держави щодо перерозподілу або зменшення соціальних видатків, які необхідні для стабілізації та покращення фінансово-економічної ситуації [136];

- «виникнення умов воєнного або надзвичайного стану, необхідність забезпечення національної безпеки України, модернізація системи соціального захисту» [133];

- дотримання фундаментальної цінності – людської гідності, адже доступ людини до мінімальних соціальних благ, здатних забезпечити їй достатній і гідний життєвий рівень є обов'язковою складовою людської гідності, а при формуванні соціальної політики держави, законодавчий орган повинен гарантувати належну реалізацію права на повагу до людської гідності, у тому числі і шляхом забезпечення різних видів соціальних виплат, допомог (для осіб, які потребують соціального захисту) та пенсій [136].

Не меншого значення надає КСУ принципу пропорційності в реалізації окремих складових права на соціальний захист, зокрема, коли йдеться про:

- сферу пенсійного забезпечення, то справедливість правотворчого органу бачиться ним у пропорційному співвідношенні страхових внесків та призначеного розміру пенсійних виплат, завдяки чому без жодних перешкод реалізується право застрахованої особи на пенсію у повному обсязі [141];

- соціальний захист постраждалих від Чорнобильської катастрофи, то конституційний обов'язок держави – забезпечити таким особам пільги, компенсації та гарантії, захистити їх інтереси від негативних наслідків, що можуть виникати в процесі зміни законодавства (тобто йдеться про пропорційність інтересів різних категорій осіб в суспільстві) [134].

Аналогічною є ситуація і про соціальний захист суддів. Саме тому КСУ вказав, що зміст конституційно визнаного принципу незалежності суддів охоплює охорону матеріального забезпечення суддів від його скасування чи зниження рівня без належної компенсації. В такий спосіб, на думку КСУ, відбувається запобігання впливу або втручання у здійснення правосуддя [205], а відтак – цим гарантуються, так би мовити, вимоги справедливого правосуддя.

Водночас, КСУ визнає і певну свободу дій законодавчого органу при формуванні соціального законодавства, за умови, якщо він дотримується конституційних принципів і норм. Йдеться про ті складові права на соціальний

захист, які окремо не деталізовані в конституційних приписах, а тому Верховна Рада України може їх змінити, скасувати або поновити, визначаючи на законодавчому рівні соціальну політику держави [136].

В наведеному простежується розуміння КСУ принципу пропорційності як критерія правообмежувальної діяльності держави, своєрідного теста виконання державою своїх праволюдських зобов'язань.

І нарешті, щонайважливіше, категорія *справедливості опосередковує право на судовий захист*, а саме, як відзначає КСУ: «правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах» [268].

Таким чином, аналіз рішень КСУ дозволяє виявити різні аспекти філософсько-правового розуміння принципу справедливості, зокрема у поєднанні з: а) концепцією соціальної держави, б) принципом пропорційності (домірності, розмірності), в) правом на судовий захист [1, с.18; 31].

2.4. Принцип рівності та його додаткові характеристики

Отримавши своє нормативне визнання у Декларації незалежності США 1776 року та Французькій декларації прав людини і громадянина 1789 року, принцип рівності завжди знаходився в полі зору юридичної науки як основоположна цінність, що впливає з людської гідності і складає основну суть ідеї права [33, с.122], фундаментальна конституційна вимога, важливий фактор існування правової держави [111, с.74]. Проте особливого значення набув вказаний принцип в контексті ідеї верховенства права [41]. Оскільки верховенство права визнається однією зі засад діяльності КСУ [114], то його належне забезпечення, а відтак – і втілення принципу рівності викликають посилений науковий інтерес.

Вчені досліджували поняття, властивості, нормативне забезпечення, різні аспекти юридичної реалізації принципу рівності, зокрема у конституційному

судочинстві України, а також його взаємозв'язки з такими принципами, як справедливість, пропорційність. Проте низка питань філософсько-правової характеристики даного принципу залишаються відкритими.

В основу сучасного розуміння рівності покладено ідею справедливої рівності можливостей, яка передбачає створення реальної конкуренції для усіх членів суспільства, притому з достатніми шансами на успіх [34, с.6; 44, с.71]. Таке розуміння цілком співпадає з позицією КСУ, згідно з якою розуміння справедливості, як властивості права, якраз і пов'язується із рівним юридичним масштабом поведінки особи [255].

Складовими розглядуваної рівності називають різні принципи, найбільш визнані з них успішно набули свого зовнішнього закріплення (об'єктивації) в процесі сучасного українського конституційного судочинства і це:

1) *рівність громадян перед законом*. Вона розуміється КСУ, як однакова для всіх обов'язковість конкретного закону з можливою диференціацією прав чи обов'язків, привілей чи обмежень, які в цьому законі встановлені [236] і є «конституційною гарантією правового статусу особи» [255].

При цьому така рівність:

- не виключає диференціації правового регулювання, «позитивну дискримінацію», оскільки, як наголошує КСУ, всі відмінності у перевагах чи обмеженнях для різних категорій осіб, визначені законом, не суперечать частині 2 статті 24 Конституції України [236],

- гарантується заборонаю «негативної дискримінації». Як слушно констатує КСУ, принцип рівності обумовлює загальний імператив неприпустимості встановлення переваг чи обмежень за соціальними або особистими ознаками [236; 149];

- за обсягами не є абсолютною [236];

2) *рівність перед судом*, що засвідчується офіційним тлумаченням статті 24 Конституції України у взаємозв'язку зі статтями 55, 129 Основного Закону України. Згідно з цим тлумаченням громадяни України, іноземці, особи без громадянства мають гарантовані державою рівні права на свій захист у судовому

порядку та участь у слуханні своєї справи у визначеному законом порядку в судах усіх юрисдикцій, спеціалізацій та інстанцій. Такими ж правами наділені й засуджені особи, які відбувають кримінальне покарання у відповідних установах [277];

3) *рівність громадян в обов'язках*. Цей принцип, на думку С.Погребняка, може бути виведений зі змісту статті 24 Конституції України і саме таким шляхом пішов КСУ, визнаючи за статтею 24 Конституції України формальну підставу для утвердження рівної підлеглості усіх громадян законам України [111, с.83-84; 155];

4) *рівність прав і свобод*, проявами якої є:

а) *рівність матеріальних і процесуальних прав*. КСУ окремо витлумачив поняття рівності прав і свобод усіх людей, як зобов'язання забезпечити їм рівні правові можливості матеріального і процесуального характеру для реалізації прав і свобод, однакових за змістом та обсягом [277];

б) *рівність позитивних і негативних прав*. В цьому аспекті КСУ розмежував негативні та позитивні обов'язки держави щодо гарантування прав і свобод людини, наголосивши на їх однаковій важливості. Лише утримання від порушень чи непропорційних обмежень прав і свобод людини не є достатнім праволюдним забезпеченням. Таке забезпечення вимагає комплексу заходів, які б уможливили повну реалізацію кожною людиною, яка перебуває під юрисдикцією держави, її прав і свобод. Знову ж таки йдеться про ефективне правове регулювання, яке враховуватиме інтереси особливо вразливих категорій осіб [266]. Таке розуміння цілком співпадає з положеннями міжнародних актів про права людини, в яких відзначено, що ідеалу вільної людської особистості, здатної користуватися громадянськими і політичними свободами та свободою від страху і злиднів, можна досягти лише тоді, коли будуть створені умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами, так само, як і своїми громадянськими та політичними правами [69].

З наведеного простежується можливість додаткового структурування принципу рівності стосовно: а) *суб'єктів* і б) *об'єктів*, що сприяє максимальному виявленню його антропологічної сутності.

Рівність стосовно суб'єктів. З одного боку, такими суб'єктами є фізичні особи (громадяни, іноземці, особи без громадянства), юридичні особи (як-от, суб'єкти господарювання, політичні партії), тобто такі, чий правовий статус гарантується принципом рівності. Цікавими з цього приводу є міркування професора М. Козюбри, який висловив окрему, відмінну від викладеної у Рішенні, думку з приводу поширення «пом'якшуючої» зворотної дії закону тільки на фізичних осіб: «Офіційне тлумачення КСУ частини першої статті 58 Конституції України не узгоджується з принципом рівності, оскільки таким суб'єктам, як фізичні особи, надається привілейоване становище порівняно з юридичними особами». Хоча, на думку М.Козюбри, право власності є одним із основних як для фізичних, так і для юридичних осіб [89].

З другого боку – принцип рівності стосується тих, хто покликаний його забезпечити: коли йдеться про рівність громадян перед законом – це суб'єкти позитивної і негативної правотворчості, коли йдеться про рівність перед судом – це відповідні правозастосувальні органи.

Рівність стосовно об'єктів. Ілюстративним у цьому контексті є Рішення, що стосувалося приватизації державного житлового фонду, в якому КСУ розрізняє обмеження прав людини за ознакою місця проживання і обмеження щодо окремих об'єктів державного житлового фонду, які можуть бути передані у власність громадян України. Аналізуючи статтю 24 Конституції України, КСУ викладає офіційне тлумачення поняття «місце проживання», яке ототожнюється із місцем проживання громадян, виходячи з територіальної ознаки (в селі, селищі, місті чи іншій адміністративно-територіальній одиниці), а не із конкретним жилим приміщенням (будинком, квартирою, службовою квартирою), тому віднесення законодавством певних жилих приміщень до переліку об'єктів, що не підлягають приватизації, не може розглядатися як обмеження прав людини за ознакою місця проживання [155].

З аналізу рішень КСУ також простежується і *низка факторів*, які великою мірою *онтологічно обумовлюють принцип рівності* і теж є методологічно

важливими для його філософсько-правової характеристики. Розглянемо їх детальніше.

Перший фактор – сфера суспільного життя, тобто ділянка суспільного простору, що стала «дискримінаційно вразливою». Він визначив необхідність формування правових позицій КСУ щодо принципу рівності у сфері реалізації виборчих прав громадян, трудових прав, права власності тощо. Так, у Рішенні щодо виборів народних депутатів України КСУ задекларував статус основоположних принципів загального, рівного і прямого виборчого права, вільного і таємного волевиявлення громадян України на виборах народних депутатів України як конституційної основи юридичного регулювання виборчого процесу. Також КСУ охарактеризував механізм забезпечення принципу рівного виборчого права, зокрема через:

- рівні для всіх громадян засади участі у виборах;
- наявність у них рівної кількості голосів;
- юридично рівний вплив цих голосів на результати виборів;
- гарантування рівних правових можливостей для усіх виборців і всіх кандидатів у народні депутати України при реалізації їхніх виборчих прав.

При цьому КСУ вказав і на певні дії, які вважає порушенням рівного виборчого права, а саме – одночасне виборювання мандата народного депутата України у двох виборчих округах: багатомандатному загальнодержавному і одномандатному [180].

Згодом ці правові позиції були використані і розвинуті в подальших Рішеннях КСУ, зокрема, які ухвалювалися у справах щодо:

- поєднання посад в органах державної влади і органах місцевого самоврядування [150],
- виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим [243],
- особливостей застосування виборчого законодавства, зокрема Закону України «Про вибори Президента України» [189],
- конституційності Закону України «Про вибори народних депутатів України» в частині рівномірного віднесення закордонних виборчих дільниць до

всіх одномандатних виборчих округів, які утворюються на території столиці України - міста Києва [274],

- висування кандидатів у народні депутати України за змішаної виборчої системи [239].

При цьому, як видається, потребує окремого дослідження питання втілення наведених позицій КСУ у новому кодифікованому законі про вибори в Україні [23].

Рішенням у справі про охорону трудових прав депутатів місцевих рад КСУ визнав неконституційною заборону звільнення депутата місцевої ради з ініціативи адміністрації (власника) підприємства, установи, організації, навчального закладу з роботи чи від займаної посади, за винятком окремих випадків, а також переведення в порядку дисциплінарного стягнення на нижче оплачувану роботу (посаду) без попереднього погодження з відповідною радою, а відтак – урівняв трудові права працівників, які обрані депутатами місцевих рад і здійснюють депутатські повноваження, не пориваючи з виробничою чи службовою діяльністю, та інших громадян і вказав на рівні умови захисту їх прав в судовому порядку [223].

Окрім того, КСУ методологічно використав принцип рівності для визначення права на працю, яке означає забезпечення рівних можливостей для реалізації цього права особами і не передбачає обов'язок держави гарантувати працевлаштування кожній особі [236].

У сфері реалізації можливостей, що охоплюються правом власності, можна виокремити юридичні позиції КСУ щодо:

а) рівності суб'єктів права власності і господарювання. Так, на думку КСУ, конституційно закріплене право володіння, користування та розпорядження власністю, як і його обмеження державою, має бути рівним для всіх громадян [278], для всіх підприємств, створених за участю вітчизняних та іноземних інвестицій, повинні створюватися рівні умови щодо питань валютного і митного регулювання та справляння податків, зборів (обов'язкових платежів), а поняття

«національний режим» та «режим, не менш сприятливий, ніж стосовно власних громадян і підприємств» при цьому розуміються, як тотожні [262];

б) рівності усіх форм власності. Згідно із Конституцією України держава однаково захищає усі форми власності, при цьому кожна з них може мати свою специфіку, пов'язану зі законодавчо визначеними умовами та підставами виникнення або припинення права власності [267], наприклад, щодо державної власності, це проявляється у встановленні на певний період мораторію на примусове відчуження майна підприємств [250].

Другий фактор – характер юридичних прав, які знаходяться «в зоні дискримінаційного ризику», а це, до певної міри, позначається на функціях окремих юридичних засобів забезпечення рівності, зокрема, функціях законодавчих цензів. Мова йде про позитивні і негативні права, різний характер яких проявляється у способах їх державного забезпечення (невтручання, з одного боку, і активні забезпечувальні дії, з іншого боку), що зумовлює і різне призначення тих же цензів – кваліфікаційних вимог (особливих умов). В одних випадках, коли це стосується політичних прав, цензи можуть мати обмежувальний характер, а в інших, якщо йдеться про соціальні, економічні та інші права, вони, навпаки, виступають в якості гарантії цих прав [90].

Відповідно КСУ погоджується з обмежувальним характером цензів при реалізації права на вільний доступ до державної служби чи виборчих прав громадян, зокрема для кандидатів у народні депутати України, претендентів на посаду професійного судді, судді КСУ, кандидата на пост Президента України, кандидатів на посаду Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, що зумовлюється родом і характером діяльності зазначених посадових осіб, і не вважає їх такими, що порушують принцип рівності [215]. Аналогічне рішення прийняв КСУ щодо граничного віку перебування на державній службі та на службі в органах місцевого самоврядування [236].

При цьому КСУ також підтвердив єдиний підхід законодавця до проходження державної служби і в органах державної влади, і в органах місцевого самоврядування, закріпивши розуміння права на рівний доступ до

державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування як юридичної можливості, яка не означає її негайної та беззастережної реалізації [236].

Подібну, як і у випадку з віковим цензом, позицію висловив КСУ щодо майнового цензу, вказавши, що грошова (виборча) застава не є обмеженням пасивного виборчого права громадян за майновою ознакою. Її запровадження відповідає конституційному принципу рівності громадян перед законом та рівності їх конституційних прав і свобод, а також принципу рівності політичних партій перед законом [151].

Проте щодо реалізації права на працю цензи, на думку КСУ, виконують інші функції – «соціально лояльні» (а не обмежувальні). Так, у Рішенні, що стосувалося граничного віку кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу, КСУ наголосив, що конституційний принцип рівності не позбавляє законодавця можливості здійснювати правове регулювання трудових відносин, встановлюючи певні відмінності у правовому статусі осіб, які належать до різних категорій (за родом і умовами діяльності), особливі правила щодо підстав і умов заміщення окремих посад, якщо цього вимагає характер професійної діяльності. Вікове обмеження для кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу третього або четвертого рівня акредитації не ґрунтується, як вважає КСУ, на спеціальних вимогах до праці на цій посаді і є дискримінаційним щодо реалізації права на працю. Свою правову позицію КСУ обґрунтував розмежуванням характеру діяльності керівників вищих навчальних закладів та державних службовців [171].

Таку ж соціально зорієнтовану функцію цензів підтвердив КСУ, визнавши конституційним встановлення нижчого (порівняно з чоловіками) пенсійного віку для жінок, які зайняті на роботах, виконання яких призводить до втрати професійної працездатності або придатності до настання віку, що дає право на пенсію за віком. Цю вікову пільгу КСУ оцінив, як спеціальну гарантію охорони праці та здоров'я жінок [142].

Третій фактор – взаємозв'язки між правами людини, якими узалежнюється зміст і обсяг принципу рівності. Для прикладу, у Рішенні, що стосувалося доступності і безоплатності освіти, КСУ зазначив, що право на освіту гарантується кожній людині, зважаючи на принцип рівності. Це право, на думку КСУ, корелює із правом на вільний розвиток особистості, у зв'язку з чим в законах України про освіту закріплено різні освітні права, як-от: право на вільний вибір форми здобуття вищої освіти, виду вищого навчального закладу, напряму підготовки і спеціальності, а реалізація права громадян на безоплатне здобуття вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах здійснюється на конкурсній основі. Саме тому безоплатність вищої освіти (безоплатність навчання) в державних і комунальних навчальних закладах зобов'язує державу створити відповідні можливості, за яких громадяни України можуть здобути вищу освіту на рівних конкурсних умовах без внесення плати [216].

Таким чином, розуміння рівності у наведеному прикладі узалежнюється спільною реалізацією права на освіту і права на вільний розвиток особистості, у зв'язку з чим використовується техніко-юридична конструкція «рівні конкурсні умови».

Аналогічна ситуація простежується і у випадку взаємодії права на житло зі свободою пересування, вільним вибором місця проживання. КСУ констатує визнання Основним Законом України різних способів реалізації права на житло, які не пов'язані з постійним проживанням особи у певному населеному пункті (тобто з місцем проживання) [139].

Четвертий фактор – критерії диференціації правового регулювання, як-от: «доцільність» (економічна, політична, соціальна), «виправданість у демократичному суспільстві» та «обґрунтованість». Джерелами виявлення цих критеріїв стали наступні Рішення КСУ:

- у справі про віковий ценз. Відповідно КСУ задекларував критерієм законодавчого встановлення кваліфікаційних вимог до віку «доцільність», а до граничного віку перебування на відповідній службі – «соціальну або економічну доцільність» [215];

- у справі про доступність і безоплатність освіти. У цьому випадку КСУ наголосив, що «суспільні потреби» виступають (нарівні із розмірами бюджетних призначень) чинниками формування державного замовлення на підготовку фахівців з вищою освітою за напрямками і спеціальностями відповідних освітньо-кваліфікаційних рівнів [216];

- у справі про виборчу заставу. КСУ узалежнив розмір грошової виборчої застави від майнової спроможності переважної більшості населення країни. Порухення цієї вимоги, на думку КСУ, може суттєво скоротити кількість претендентів на місця в парламенті, особливо від фінансово малозабезпечених партій (блоків) та кандидатів у депутати. У цьому ж рішенні КСУ констатував, що встановлення соціально орієнтованого розміру грошової застави є питанням «політичної доцільності» [151];

- у справі про конституційність окремих положень закону «Про пенсійне забезпечення». КСУ санкціонував в межах реалізації принципу рівності допустимість диференційованого підходу до врегулювання певних правовідносин, залежно від дати набуття відповідного права, за умови, що такий підхід є виправданим у демократичному суспільстві та обґрунтованим [142].

П'ятий фактор – специфіка гарантій забезпечення принципу рівності. Так, наприклад, в якості гарантій забезпечення рівності КСУ розцінює «доступність», «безоплатність» освіти та медичної допомоги. Така позиція КСУ простежується в Рішенні, яким тлумачиться доступність освіти, як конституційної гарантії реалізації права на освіту на принципах рівності, через заборону відмови у праві на освіту і через зобов'язання держави створити можливості для реалізації цього права [216]. Безоплатність медичної допомоги, передбаченої Конституцією України, гарантується, як констатує КСУ, усім громадянам у повному обсязі, для задоволення потреб людини у збереженні і відновленні здоров'я [248].

Шостий фактор – співвідношення з іншими принципами права. Так, у Рішенні з приводу конституційності статті 368² Кримінального кодексу України КСУ продемонстрував рівний підхід щодо усіх суб'єктів права, вказавши, що конституційні гарантії – презумпція невинуватості та неприпустимість

притягнення особи до відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів – мають застосовуватися рівною мірою до всіх осіб, адже Основний Закон України не допускає їх звуження чи скасування стосовно окремих категорій осіб [129].

Не менш цікавим є і співвідношення принципу рівності з однопорядковими принципами, як-наприклад, з принципом соціальної справедливості, забезпечення якої при нормативній регламентації соціальних прав ускладнюється застосуванням принципу абсолютної рівності, оскільки може виникнути ситуація, при якій стане неможливим внесення змін до будь-яких нормативно-правових актів (щодо прав та обов'язків осіб), а це, своєю чергою, створить загрозу економічній безпеці держави [16, с.58; 142].

2.5. Інші «праворозвиваючі» принципи

2.5.1. Принцип «загальної дозволеності»

Як вже було відзначено, цей принцип було покладено КСУ в основу розуміння права на свободу (як самостійного права): «Право на свободу є невід'ємним і базується на загальнодозвільному підході, згідно з яким «дозволено те, що не заборонено законом» [121, с.21].

Як відзначає Н.М.Раданович, забезпечення загальнодозвільного типу юридичного регулювання проявляється у його: а) *реалізації* КСУ шляхом безпосереднього декларування, а також відповідного тлумачення змісту окремих прав і свобод людини, як-от: «особисті та сімейні права», «право на приватне та сімейне життя», «право на інформацію», «свобода об'єднань»; «свобода розпорядження власністю», «право на працю»; б) *охороні*, яка відбувається завдяки встановленню КСУ меж державної влади в гуманітарній сфері, в) *захисті*, обумовленому конституційним контролем [121, с.25].

Особливий інтерес викликає в контексті цього принципу розмежування права і законного інтересу. Так, у Рішенні по справі про охоронюваний законом

інтерес КСУ наголосив, що терміно-поняття «інтерес» вживається в юридичних актах із урахуванням його етимологічного, загальносоціологічного та психологічного значення і при цьому розрізняють його широке і вузьке розуміння як самостійного об'єкта правовідносин. КСУ витлумачив це поняття у вузькому значенні (з огляду на його характеристику – «охоронюваний законом»), як «правового феномена, що означає:

- прагнення особи (а не юридичну можливість) до користування у межах правового регулювання конкретним матеріальним та/або нематеріальним благом;
- простий легітимний дозвіл, тобто такий, що не заборонений законом, а відтак він не може суперечити Конституції і законам України, суспільним інтересам, загальновизнаним принципам права;
- самостійний об'єкт судового захисту та інших засобів правової охорони, мета якого – задоволення усвідомлених індивідуальних і колективних потреб.

У порівнянні із суб'єктивним правом, охоронюваний законом інтерес є ширшим за змістом, він охоплює ту сферу суспільних відносин, заглиблення в яку для суб'єктивного права законодавець вважає неможливим або недоцільним [260].

В такий спосіб КСУ здійснює розвиток правової практики у напрямку загальної дозволеності.

2.5.2. Принцип розумності

Логічна послідовність ряду «праворозвиваючих» принципів права може бути продовжена також принципом розумності, яким КСУ керувався при вирішенні справ, що стосувалися:

– *строків затримання*. Зокрема, КСУ, використавши вказаний принцип, провів аналогію між затриманням без вмотивованого рішення суду в адміністративному процесі і затриманням в кримінальному процесі та вирішив, що вимога до максимально можливого часу обмеження свободи особи без вмотивованого рішення суду в кримінальному процесі повинна враховуватися при визначенні максимально можливого часу такого обмеження в адміністративному процесі [249];

– *вікової різниці між усиновлювачем та дитиною.* У зв'язку з цим суддя КСУ В.М.Кампо, не погоджуючись із відповідним Рішенням КСУ, посилався саме на порушення засад верховенства права, зокрема справедливості та розумності. На його думку, відносини між усиновлювачами та усиновленими визначаються насамперед соціальними, етико-моральними, матеріальними та іншими чинниками, а вікові обмеження, як самостійна перешкода для усиновлення, якщо дотримано інших вимог, передбачених законом, не є сумісними з метою належного забезпечення прав та інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [84];

– *ефективності апеляційного оскарження.* КСУ не вважає, що набрання законної сили постановами про застосування адміністративного арешту та виконання цих постанов до закінчення строку на їх апеляційне оскарження є настільки суспільно необхідними, що виправдовують пов'язане з цим обмеження права на судовий захист та права на апеляційний перегляд справи. На думку КСУ, вказані обмеження не узгоджуються з принципом верховенства права та суперечать критеріям розумності, пропорційності, обґрунтованості [137];

– *періодичності проведення виборів.* КСУ наголосив, що така періодичність у формуванні апарату держави та інститутів місцевого самоврядування має бути розумною, щоб забезпечити оптимальність, наступність та стабільність у створенні представницьких органів [198];

– *стягнення сум індексації заробітної плати та компенсації втрати частини заробітної плати у зв'язку з порушенням строків її виплати.* На думку КСУ, спір щодо окресленого питання є за своєю природою трудовим і пов'язаний із порушенням законодавства про оплату праці. КСУ, ухвалюючи Рішення, аналізує відповідне трудове законодавство, констатує право працівника звернутися до суду з відповідним позовом, яке відповідає засадам справедливості, добросовісності, розумності, та не порушує балансу прав і законних інтересів працівників та роботодавців [247].

Висновки до Розділу 2

До праворозвиваючих принципів віднесено насамперед принципи гуманізму, свободи, справедливості, рівності та деякі інші, як-от, принцип «загальної дозволеності», принцип розумності, з огляду на виявлення КСУ їх можливостей забезпечувати динаміку права.

Основним проявом принципу гуманізму є визнання та утвердження КСУ гідності людини. В процесі забезпечення цієї складової принципу гуманізму КСУ найчастіше розглядалися справи щодо реалізації:

– соціальних прав, зокрема в частині отримання пільг, компенсацій і гарантій, державних допомог на дитину, особливо коли предметом конституційного контролю ставали так звані бюджетні закони (тобто закони про державні бюджети на відповідні роки), а також законодавство, що стосувалося попередження фінансової кризи та створення умов для економічного підйому в Україні;

– фізичних та особистісних прав людини, зокрема в частині розслідування правопорушень у місцях позбавлення волі;

– політичних прав (як-от, у справах про антикорупційні закони, про звернення недієздатних).

КСУ також задекларував якість гідності як самостійного права, що є невід’ємним, невідчужуваним, непорушним та таким, що підлягає безумовному захисту з боку держави і визначив його структуру.

Принцип свободи розуміється КСУ у різних аспектах, серед яких аксіологічний (впливає з природи свободи як фундаментальної цінності дієвої конституційної демократії); антропологічний (пов’язаний з функціональним потенціалом свободи для розвитку особи та її соціалізації); гносеологічний (обумовлюється методологічним потенціалом «свободи», а саме її здатністю: а) опосередковувати права людини і громадянина, б) визначати співвідношення інтересів особи, суспільства, держави; онтологічний (формується внаслідок

зовнішнього закріплення принципу свободи у формі самостійного права на свободу.

Філософсько-правове розуміння КСУ принципу справедливості зумовлено його взаємопов'язаністю з: а) концепцією соціальної держави, б) принципом пропорційності (домірності, розмірності), в) правом на судовий захист і справедливим правосуддям.

Філософсько-правова характеристика принципу рівності істотно збагатилася в процесі здійснення конституційного правосуддя, а саме, в напрямках зовнішнього закріплення і подальшого розвитку за змістом і обсягом, а також виявлення низки факторів, які обумовлюють «буття» цього принципу, з-поміж яких: 1) сфера суспільного життя, тобто ділянка суспільного простору, яка стала «дискримінаційно вразливою», 2) особливості (характер) юридичних прав, які знаходяться «в зоні дискримінаційного ризику», 3) взаємозв'язок прав людини і громадянина, 4) критерії диференціації правового регулювання, 5) різновиди гарантій забезпечення досліджуваного принципу, 6) співвідношення з іншими принципами права.

Логічна послідовність ряду «праворозвиваючих» принципів права може бути продовжена також принципами загальної дозволеності та розумності, які віднайшли свій ефективний прояв в процесі конституційного судочинства.

РОЗДІЛ 3.

ПРИНЦИПИ ПРАВА, ЯКІ ЗАБЕЗПЕЧУЮТЬ СТАБІЛЬНІСТЬ (СТАТИКУ) ПРАВА, ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ В РІШЕННЯХ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

3.1. Принцип «спеціальної дозволеності» та його основні елементи

Виконання правом своєї основної місії – слугувати ефективним регулятором суспільних відносин – уможлиблюється не лише завдяки його можливостями розвиватися, наповнюватися новим змістом, щоб обслуговувати постійно змінювані суспільні відносини, потреби та запити суспільства, але і завдяки здатності забезпечити стабільність в упорядкуванні життєво важливих сфер існування людини. Така стабільність забезпечується, в тому числі, і відповідними принципами права, до яких можна віднести принцип «спеціальної дозволеності», принцип ієрархічності джерел права (джерельної ієрархічності права), принцип гарантованості прав людини.

Принцип «спеціальної дозволеності» (або як його традиційно називали принцип законності [3;4;71;117] був передбачений ще в редакції Закону України про Конституційний Суд України 1992 року, з-поміж інших засад діяльності КСУ, а саме: основною метою діяльності КСУ проголошувалося забезпечення конституційної законності і верховенства Конституції України [116]. Проте Законом України в редакції 1996 року цей принцип, так би мовити, поглинувся принципом верховенства права, що і не дивно з огляду на проголошення останнього Конституцією України 1996 року (у статті 8) [115].

В рішеннях КСУ відтворення цього принципу відбувається паралельно із принципом поділу державної влади і пояснюється, як обов'язок органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб діяти «лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [228]. При цьому, можна спостерігати і формальне (текстуальне) його закріплення, і змістовну інтерпретацію, визначення основних

його складових, що розкриваються в процесі «тестування» КСУ на належне використання спеціальних дозволів різних органів держави. Зупинимося на аналізі таких «тестових» рішень КСУ.

Так, *щодо повноважень Верховної Ради*, КСУ наголошує на їх винятковій формалізації в Конституції України [166], тобто можливості здійснювати лише ті з них, які віднесені до її відання [154], що, наприклад, безпосередньо не передбачає здійснення нею контролю за діяльністю прокуратури [210].

При цьому КСУ вказує на пов'язаність Верховної Ради України Основним Законом України і щодо меж її дій, і щодо способів здійснення її повноважень, як от, визначати судоустрій, судочинство, статус суддів виключно шляхом прийняття законів [246].

В контексті реалізації принципу «спеціальної дозволеності», КСУ також вказує на неможливість розгляду на всеукраїнському референдумі питання про висловлення недовіри Верховній Раді України, з огляду на відсутність такого конституційного дозволу, що, своєю чергою, призвело б також і до порушення принципів правової держави [202].

Щодо повноважень Президента України, КСУ у Рішенні щодо гарантій діяльності народного депутата України констатував вичерпність переліку повноважень Президента України, що унеможлиблює прийняття законів, які б визначали інші його повноваження [230], а в Рішенні щодо Координаційного комітету КСУ наголосив на формалізації повноважень Президента України (за аналогією із повноваженнями Верховної Ради України) лише Основним Законом України [244].

З приводу повноважень Кабінету Міністрів України, КСУ вказав на неконституційність окремих положень Закону України «Про ціни і ціноутворення» стосовно встановлення Кабінетом Міністрів України цін і тарифів на житлово-комунальні послуги (в тому числі на електроенергію і природний газ для комунально-побутових потреб населення України), послуги громадського транспорту і зв'язку, які реалізуються лише за погодженням з Верховною Радою України. Таке погодження, на думку КСУ, не впливає з контрольних

повноважень Верховної Ради України, визначених Конституцією України. Тому КСУ резюмував, що Верховна Рада України, зобов'язавши Кабінет Міністрів України встановлювати ціни у цій сфері за погодженням з нею, вийшла за межі своїх повноважень, передбачених Основним Законом України [196].

З приводу повноважень органів місцевого самоврядування в рамках реалізації принципу «спеціальної дозволеності», КСУ відзначив, що держава гарантує місцеве самоврядування, яке здійснюється територіальними громадами через сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи і передбачає правову, організаційну та матеріально-фінансову самостійність, яка має певні конституційно визначені межі. Відповідно органи місцевого самоврядування, реалізуючи свою владні повноваження, вирішуючи самостійно питання місцевого значення, законодавчо віднесені до їх компетенції, та приймаючи рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території, зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Такий конституційний припис повністю відповідає європейським правовим стандартам, зокрема положенням Європейської хартії місцевого самоврядування, якою окреслено низку вимог до діяльності органів місцевого самоврядування, з-поміж яких:

- визначеність головних повноважень і функцій органів місцевого самоврядування конституцією або законом;
- повне право органів місцевого самоврядування вільно вирішувати в межах закону будь-яке питання, яке не вилучене зі сфери їх компетенції і вирішення якого не доручене жодному іншому органу;
- повнота і виключність повноважень, якими наділяються органи місцевого самоврядування (стаття 4 Хартії) [231].

Окремо КСУ висловився і щодо рішень органів місцевого самоврядування, відзначивши, що дослідження природи конституційних та інших законодавчих приписів дозволяє констатувати право органів місцевого самоврядування на зміну та скасування власних рішень. На думку КСУ, таке право зумовлено конституційно забезпеченою свободою самостійно вирішувати питання місцевого

значення шляхом прийняття рішень, що є обов'язковими до виконання на відповідній території, а це, у свою чергу, вказує на можливості органів місцевого самоврядування, як і інших суб'єктів правотворчості, формувати відповідні приписи, змінювати, доповнювати або скасовувати їх.

КСУ також наголосив, що правотворча діяльність органів місцевого самоврядування підпорядкована режиму спеціальної дозволеності, оскільки може здійснюватися лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією і законами України, та правилам ієрархії нормативно-правових актів в Україні за їх юридичною силою (в якій згадано, крім законів, акти Президента України та Кабінету Міністрів України) [231].

Наступним аспектом, на який звертає увагу КСУ, «тестуючи» суб'єктів владних повноважень на предмет дотримання «спеціальної дозволеності», є дискреційність їх повноважень. Як вважає КСУ, принцип правової визначеності не позбавляє орган державної влади певної свободи угляду (розсуду) при прийнятті рішень, однак для цього має бути передбачений механізм запобігання зловживанню нею [147]. Цей механізм повинен одночасно забезпечити і захист особи від свавільного втручання органів державної влади у її права та свободи, і наявність в особи можливостей передбачати дії цих органів [208].

Про особливості дискреційних повноважень КСУ висловлюється і в іншому Рішенні, застерігаючи, що часті та непередбачувані зміни законодавства створюють перешкоди ефективній реалізації особою її прав та свобод, підривають довіру до органів державної влади. З іншого боку, КСУ вважає, що очікування осіб на стабільне та усталене юридичне регулювання не може гальмувати процес вдосконалення законодавства, його динамічного розвитку. Гарантією забезпечення прав людини в такій ситуації є визначення певного перехідного періоду (розумного часового проміжку між офіційним оприлюдненням закону і набранням ним чинності), який дасть особі час для адаптації в новій реальності. Тривалість такого періоду має встановлюватися законодавцем для кожного конкретного випадку з урахуванням таких критеріїв, як: мета закону, характер суспільних відносин, що ним регулюються, особливості правової системи, коло

осіб, до яких застосовуватиметься закон, і їх спроможність підготуватися до нового законодавчого регулювання, інші важливі обставини, що впливатимуть на строки, необхідні для набрання новим законом чинності [133].

Крім характеристики таких повноважень, КСУ також оцінює їх реалізацію, тобто свободу угляду в діяльності різних державних органів. Так, стосовно свободи законодавчого угляду, у Рішенні № 9-р/2018 від 7 листопада 2018 року щодо конституційності Закону України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні» КСУ зазначив, що складові права на соціальний захист, не конкретизовані в частині першій статті 46 Конституції України чи в інших її статтях, Верховна Рада України визначає шляхом прийняття законів, тому вона може змінити, скасувати або поновити їх, формуючи соціальну політику держави, але за умови дотримання конституційних приписів [136].

Щодо меж дотримання Президентом України своїх повноважень, КСУ визнав конституційним Указ Президента України, що стосувався дострокового припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів, оскільки, на думку КСУ, він не зачіпав негативних прав людини, не спричинив їх обмеження або звуження, а відтак – і не суперечив частині першій статті 8 Конституції України. Відповідно КСУ констатував дотримання Президентом України режиму «спеціальної дозволеності» [135].

Оцінюючи свободу угляду в діях Кабінету Міністрів України, КСУ наголосив на імперативному характері конституційного припису щодо здійснення Кабінетом Міністрів України управління об'єктами державної власності. Йдеться про пункт 5 статті 116 Конституції України, яким визначено порядок здійснення Урядом України повноважень щодо реалізації прав держави як власника, «не на власний розсуд, а згідно із законом, який регулює ці відносини» [191].

Щодо дискреційності повноважень Міністерства фінансів України, КСУ вкотре наголосив, що конституційно визнаний принцип верховенства права містить вимогу – законодавчо закріпити механізм запобігання свавільному втручанню органів держави в процесі здійснення ними дискреційних

повноважень у права і свободи особи. КСУ констатував, що повноваження Міністерства фінансів України на безоплатне отримання інформації, що містить персональні дані, є дискреційними, і наголосив на важливості того, щоб положення Бюджетного Кодексу України, на підставі яких реалізуються відповідні повноваження вказаного Міністерства, узгоджувалися з принципом верховенства права, зокрема такими його складовими, як юридична визначеність та заборона свавілля. На тверде переконання КСУ, Міністерство фінансів України може наділятися повноваженнями щодо отримання та обробки інформації, яка містить персональні дані, лише для досягнення легітимної мети. Проте проблему складає відсутність законодавчої регуляції меж дискреції щодо подальших дій з інформацією, яка містить персональні дані. Це, на думку КСУ, позбавляє суб'єкта персональних даних навіть мінімального захисту, можливості передбачити наслідки застосування певних положень Бюджетного Кодексу України.

КСУ також констатував відсутність у Бюджетному Кодексі України критеріїв визначення інформації, яка містить персональні дані: щодо її змісту та обсягу, категорій осіб (як суб'єктів персональних даних), проміжків часу, яких мають стосуватися персональні дані, строків, порядку та умов їх зберігання. І це, своєю чергою, впливає на межі повноважень Міністерства фінансів України, як центрального органу виконавчої влади, при здійсненні ним контрольних функцій за дотриманням бюджетного законодавства, а саме, коли йдеться про моніторинг пенсій, допомог, пільг, субсидій, інших соціальних виплат, що унеможливує відповідальність держави за можливі зловживання. І це дало підстави КСУ стверджувати, що окремі положення Бюджетного Кодексу України сформульовані із порушенням вимог до якості закону, задекларованих статтею 32 Конституції України, а також вони суперечать принципу верховенства права і його основним елементам – юридичній визначеності та забороні свавілля, що може призвести до порушення права людини на приватність [147].

Отже, якщо проаналізувати рішення, в яких КСУ «тестує» на належне використання спеціальних дозволів різні органи держави, то можна простежити, що принцип «спеціальної дозволеності» розкривається через особливості

юридичної регламентації повноважень державних органів, зокрема: їх формалізацію у відповідних джерелах права (так би мовити належну джерельність), повноту і вичерпність (формулювання за допомогою закритих переліків), дискреційність (можливість угляду та його межі).

Зрозуміло, що передбачена «спеціальною дозволеністю» жорстка підпорядкованість закону, зумовлює і певні вимоги до нього, як до форми права і як до юридичного засобу, що забезпечує вищий зміст права – утвердження цінності людини.

Вимоги до закону як до форми права активізують питання системи джерел права загалом та принципів її побудови, з-поміж яких першочерговим є принцип джерельної ієрархічності.

3.2. Принцип ієрархічності джерел права України (джерельної ієрархічності права України)

Дослідження цього принципу на прикладі рішень КСУ дозволяє виявити його особливості, насамперед пов'язані з *проголошенням примату Конституції України в системі джерел права України*. Сам КСУ називає Конституцію України «головним джерелом національної правової системи», «базою поточного законодавства», яка надає можливість врегулювати певні суспільні відносини на законодавчому рівні, конкретизуючи закріплені в Основному Законі положення [267].

Територіально такий примат охоплює всю державу. Так, в одному з Рішень, що стосувалося питання територіально цілісності нашої держави, яке виникло у зв'язку з Постановою Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя», КСУ задекларував, що примат Конституції України поширюється на всю територію України, а неухильне дотримання органами державної влади та

органами місцевого самоврядування Конституції та законів України є запорукою стабільності, підтримання громадського миру, злагоди в державі [206].

На переконання КСУ, найвища юридична сила Конституції України реалізується у всіх сферах діяльності держави, тобто примат конституційних норм поширюється на усі види державної діяльності, зокрема і на законотворчість. З огляду на вказане, парламент України, приймаючи закони, не може допустити їх невідповідності будь-яким положенням, прямо зафіксованим в Основному Законі України [227].

Забезпечення такого примату відбувається завдяки:

1) *реалізації конституційного контролю* (а відтак – процедурі визнання певних актів неконституційними із відповідним позбавленням їх чинності);

2) *утвердженню КСУ прямої дії Конституції України*, під якою КСУ розуміє безпосереднє застосування норм Конституції України. При цьому закони України та інші нормативно-правові акти можуть:

- розвивати конституційні норми, але не змінювати їх зміст;

- застосовуються лише у частині, що не суперечить Конституції України [226];

3) *приведенню усього національного законодавства у відповідність із Конституцією України*. Прикладом можуть слугувати рішення КСУ, в яких передбачено порядок їх виконання у вигляді рекомендацій чи імперативних приписів (зокрема, Верховній Раді України рекомендувалося невідкладно привести положення законодавства України у сфері надання психіатричної допомоги у відповідність із відповідним Рішенням КСУ [266] або визначався обов'язок Верховної Ради України привести нормативне регулювання, передбачене частиною 6 статті 216 Кримінального процесуального кодексу України, що визнана неконституційною, у відповідність із Конституцією України та Рішенням КСУ [143]);

4) *охороні Основного Закону України*. В цьому аспекті вирішуються концептуально важливі для конституційного правосуддя проблеми. Йдеться про:

5) *особливості відкриття конституційних проваджень, належність конституційних звернень.* У зв'язку з цим судді КСУ цілком підтримують ідею вимогливості до якості звернень, але при цьому наголошують, що з метою захисту Основного Закону України КСУ має знаходити можливості для відкриття конституційних проваджень, а не недоліки у зверненнях до нього – для відмови у такому відкритті. Як вважають окремі судді, сам факт звернення до КСУ і вказівка на можливе порушення одного з конституційних прав уже є вагомими підставами для виконання КСУ своїх функцій – перевірити певний акт на конституційність і захистити потенційно порушене конституційного права. За таких обставин, на думку судді КСУ О.О.Первомайського, КСУ має докласти максимум зусиль, щоб знайти аргументи для відкриття конституційного провадження з метою розв'язання проблеми, вказаної у зверненні [97];

б) *розмежування сфер конституційного та «підконституційного» правового регулювання.* Особливо ілюстративними у згаданому аспекті є окремі думки суддів КСУ щодо надання Висновку КСУ №4-в/2019 від 31 жовтня 2019 у справі про адвокатську монополію [26]. Так, І.Д.Сліденко зайняв позицію, згідно з якою адвокатська монополія є «справою смаку та специфіки національної правової системи», проте питання її юридичного унормування не повинно вирішуватися на конституційному рівні, адже Основний закон держави лише гарантує існування такої інституції як адвокатура, тоді як параметри її функціонування задаються окремим законом [100]. В.В.Городовенко вказав на значимість здійснення представництва особи в суді саме адвокатом, що гарантує реалізацію прав кожної особи на судовий захист та професійну правничу допомогу, передбачених Конституцією України. Суддя також наголосив на необхідності формування КСУ юридичної позиції щодо обмеженості розсуду законодавця в регулюванні означеного питання під кутом зору принципу верховенства права [82];

7) *специфіку тлумачення Конституції:* «Офіційне тлумачення будь-якої норми Конституції України на предмет відповідності її тільки «визначеному» суб'єктом права на конституційне подання чи конституційне звернення іншому

конституційному положенню неприпустиме. Таке тлумачення повинне виходити виключно з контексту Основного Закону у цілому, його букви і духу та загально визнаних норм права» [96];

8) виявлення формальних ризиків зміни Конституції. У зв'язку з цим суддя КСУ М.І.Мельник, оцінюючи запропоновані законопроектom зміни до Конституції, відзначив, що КСУ мав би викласти у відповідному Висновку свої юридичні позиції, надати сутнісну оцінку вказаних змін, а також внести певні застереження, що сприяло б посиленню правової охорони Конституції України. Суддя КСУ також вказав на виникнення можливих складнощів внаслідок одночасного внесення великої кількості змін до Основного Закону України (особливо ще й різними законопроектami), які зумовлюються різними строками їх запровадження, а це, своєю чергою, може призвести до безсистемної зміни Конституції України (розбалансування її положень) [94].

Саме тому КСУ наголосив на необхідності дотримання відповідного порядку внесення змін до Конституції, набуття нею чинності, особливостях запровадження винятків із неї. У зв'язку з цим КСУ було сформулював відповідні правові позиції. Йдеться, насамперед, про:

- збалансованість дій Президента України, народних депутатів України, Верховної Ради України при реалізації волі народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні в процесі внесенні змін до Конституції України (що, зрештою, обумовлено самою Конституцією) [202];

- встановлення Основним Законом України чіткого порядку внесення змін до Конституції України в процесі конституційної формалізації виключного права народу визначати і змінювати конституційний лад в Україні [202];

- особливий захист положень розділу XIII Конституції України («Внесення змін до Конституції України») з огляду на їх роль для забезпечення верховенства та стабільності Конституції України [145];

- неможливість поширення на Конституцію України припису щодо набрання чинності законом не раніше дня його опублікування [209];

- встановлення винятків з конституційних норм лише самою Конституцією, а не іншими нормативними актами [214].

В контексті аналізу принципу джерельної ієрархічності важливим є і другий аспект, пов'язаний із побудовою системи джерел права, а саме, КСУ:

9) визначає ієрархію національних законів України, особливості співвідношення законів різного виду. Зокрема, визначено статус, так званих, ратифікаційних законів (або, іншими словами, операційних законів України, тобто законів, якими вводяться в дію інші закони) і їх прирівняно до звичайних (біжучих) законів. Така позиція КСУ простежується у Рішеннях, ухвалених у справах:

- про законодавчу ініціативу. Зокрема КСУ визнав, що закони про ратифікацію та денонсацію міжнародних договорів України повинні прийматися в загальному для усіх законів порядку [168];

- про ратифікацію Хартії про мови 1992 року. КСУ вважає, що законодавчий орган України, надаючи згоду на обов'язковість міжнародних договорів шляхом прийняття відповідних законів України, повинен діяти у відповідності зі статтею 94 Конституції України [241];

- про Конституцію Автономної Республіки Крим. КСУ визнав, що Закон України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» прирівнюється за юридичною силою до інших законів України, зокрема Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ». В системі нормативно-правових актів закони займають провідне місце, поступаючись лише Конституції України, яка має найвищу юридичну силу, що передбачено частиною другою статті 8 [183];

10) проводить розмежування законного і підзаконного регулювання, наголошуючи на забороні підміни закону актами Кабінету Міністрів України. КСУ обґрунтовує позицію, згідно з якою Кабінет Міністрів України, як вищий орган виконавчої влади, при врегулюванні питань, пов'язаних зі сферою благодійництва та благодійною діяльністю, зобов'язаний керуватися відповідним законом і не може змінювати, доповнювати чи розширювати його зміст [195].

При цьому КСУ дає визначення поняття «закон» і «законодавство», уточнює поняття «актів Верховної Ради України». Так, КСУ вважає, що термін «закон» вживається в Конституції України (статті 94) у розумінні юридично цілісного і структурно завершеного нормативно-правового акта, який приймається Верховною Радою України в межах її конституційних повноважень і не пов'язується за змістом з окремою частиною закону чи поправкою до нього [161]. Закони розглядаються як акти передбаченої Конституцією України законодавчої влади, зокрема, як акти єдиного органу законодавчої влади – Верховної Ради України. Це визначає їх підпорядкованість Конституції України [209].

Термін «законодавство», як відзначає КСУ, досить часто використовується у юридичній діяльності держави, зазвичай, у значенні «сукупності законів та інших нормативно-правових актів, які регламентують ту чи іншу сферу суспільних відносин і є джерелами певної галузі права». Цей термін, як вважає КСУ, без тлумачення його змісту, використовує й Основний Закон України. У законах цей термін вживається в різних значеннях (залежно від значимості і особливостей суспільних відносин, що регулюються): в одних випадках, йдеться лише про закони; в інших – передусім в кодифікованих законах, поняття «законодавство» охоплює закони, інші акти Верховної Ради України, а також акти Президента України, Кабінету Міністрів України, а в деяких випадках – також і нормативно-правові акти центральних органів виконавчої влади. Наприклад, у Кодексі законів про працю України термін «законодавство», на думку КСУ, вживається у найширшому значенні, хоча його обсяг чітко не визначений [162].

КСУ уточнює і поняття актів Верховної Ради України. З положень частини другої статті 84, статті 91 Конституції України, як вважає КСУ, випливає, що терміни «рішення» і «акти» Верховної Ради України – це взаємозв'язані правові категорії, які співвідносяться між собою як категорії «зміст» і «форма». Тому КСУ тлумачить поняття «акти» в контексті статті 91 Конституції України, як рішення Верховної Ради України з питань, віднесених до

її компетенції, тобто документи, що приймаються визначеною Конституцією України кількістю голосів народних депутатів України у формі законів, постанов тощо [175].

3.3. Принцип гарантованості прав людини та його основні складові

Вимоги до закону як до юридичного засобу, що покликаний утвердити цінність людини, задіюють проблематику прав і свобод людини, а саме принцип їх гарантованості [290]. Вказаний принцип розглядаємо як «правостабілізуючий», оскільки КСУ вказує на важливість дієвості формально юридичного механізму забезпечення прав людини. В одному зі своїх Рішень КСУ декларує, що зміст законів, інших нормативно-правових актів визначається закріпленим в Основному Законі України принципом верховенства права, принципом невідчужуваності й непорушності прав і свобод людини і громадянина, гарантіями їх здійснення і захисту [195]. При цьому конституційні права і свободи визнаються фундаментальною основою існування та розвитку Українського народу, а це зобов'язує державу створювати ефективні організаційно-правові механізми для їх реалізації. Відсутність названих механізмів нівелюватиме сутність конституційних прав і свобод, оскільки призводить до того, що вони стають декларативними, що неприпустимо у правовій державі [277].

В порядку реалізації даного принципу КСУ:

1) формулює дефініцію поняття прав і свобод людини, які розуміються як основний елемент правового статусу людини і громадянина, а отримавши своє закріплення в Конституції України, вони визначають міру можливої поведінки людини і громадянина, відображають певні межі цих прав і свобод, можливість користуватися благами для задоволення своїх інтересів [169];

2) конкретизує його низкою інших принципів (так би мовити підпринципів) права, з-поміж яких:

– *повага і непорушність прав та свобод людини*. Так, Рішенням у справі про постійне користування земельними ділянками КСУ підтвердив нормативне визнання Україною, як демократичною і правовою державою, принципу поваги і непорушності прав та свобод людини, головного обов'язку держави їх утверджувати і забезпечувати. Такий обов'язок, на думку КСУ, передбачає утримання держави від обмеження загальноновизнаних прав і свобод людини та громадянина, в тому числі і прав майнових прав, як це декларують статті 1, 3, 21, 22, 64 Основного Закону України [217].

Така позиція КСУ є логічним продовженням викладених ним раніше позицій, що стосувалися утвердження принципу гарантованості прав людини і неможливості їх обмежень за різними дискримінаційними ознаками, названими частиною другою статті 24 Конституції України, як-от, ознаки раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мови та іншими [169];

– *заборона скасування прав людини*. Так, цей принцип КСУ декларує у Рішенні, що стосувалося права на життя, зокрема відміни смертної кари. КСУ нагадує, що Конституцією України усі конституційні права і свободи, зокрема право людини на життя, гарантуються, забороняється їх скасування, а також забороняється внесення будь-яких змін до Конституції України, якщо вони передбачають скасування згаданих прав і свобод. КСУ також виокремив позитивний обов'язок держави – гарантувати конституційні права і свободи, насамперед право людини на життя, і негативний обов'язок – утримуватись від прийняття будь-яких актів, які призводили б до скасування конституційних прав і свобод, а отже – і права людини на життя. При цьому КСУ вказав, посилаючись на частину другу статті 8 Конституції України, що заборона скасування прав людини має враховуватись при прийнятті законів та інших нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання відповідних суспільних відносин [157].

Крім того, на прикладі реалізації права власності на землю КСУ дає визначення поняття «скасування конституційних прав і свобод», розуміючи його як офіційну (юридичну або фактичну) ліквідацію таких прав і свобод [217];

– *заборона звуження змісту і обсягу прав людини*. КСУ наголошує, що права і свободи людини, їх гарантії визначаються виключно законами України, при цьому законодавчий орган може лише розширювати, а не звужувати їх зміст, а також передбачати механізми їх здійснення. У зв'язку з цим КСУ надає офіційне тлумачення положенню частини третьої статті 22 Конституції України, в якому вказується критерій недопустимості звуження змісту та обсягу існуючих конституційних прав і свобод людини при ухваленні нових законів або внесенні змін до чинних законів. Таким критерієм є порушення сутності прав людини [133].

Окремо КСУ обумовлюється, що така заборона стосується *усіх конституційних прав людини*. Вказана позиція КСУ мотивується тим, що загальна вимога стосовно законодавчого регулювання існуючих прав і свобод, сформульована статтею 22 вміщена у Розділі II «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» Конституції України, а відтак – усі приписи статті 22 потрібно розуміти: по-перше, у зв'язку між собою та з приписами статей 64, 157 Основного Закону України, по-друге, інтерпретувати як такі, що поширюються на всі існуючі права і свободи людини, гарантовані Конституцією України [266].

Проте окремі судді настоюють на розширювальному тлумаченні вказаної заборони, яка має стосуватися не лише конституційно закріплених прав і свобод, *а також інших (законодавчо визнаних) прав і свобод людини*. Особливо цікавою у цьому контексті є окрема думка судді КСУ О.В.Касмініна до Рішення №5-р/2018 від 22 травня 2018 року, який вказав, що КСУ у своїх попередніх Рішеннях вказував на недопустимість звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, *закріплених у законах України*, наголошував, що невиконання державою своїх соціальних зобов'язань призводить до порушення принципів соціальної, правової держави, ставить громадян у нерівні умови, підриває принцип довіри особи до держави (Рішення КСУ №9-рп/2009 від 28 квітня 2009 року). Це складає підставу

для висновку, що приписи статті 22 Конституції України забороняють законодавцю погіршувати становище людини у суспільстві та закріплюють принцип недопущення звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод, а при цьому не можуть бути звужені не тільки конституційні, а й усі права та свободи, передбачені законами України, оскільки зміст і обсяг конституційних прав і свобод розкривається не тільки в Основному Законі України, а й в інших законах України [88].

КСУ також тлумачить поняття змісту і обсягу прав людини, які становлять методологічне і практичне значення для правильного розуміння явища звуження таких прав. Так, використовуючи традиційне значення діяльності, КСУ інтерпретує поняття змісту прав людини як умов і засобів, які складають можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку. При цьому обсяг прав людини пов'язується з їх сутнісною властивістю, вираженою кількісними показниками можливостей людини, що відображені відповідними правами. Він не є однорідним і загальним. КСУ нагадує загально визнане правило, у відповідності із яким сутність змісту основного права в жодному разі не може бути порушена.

І, нарешті, звуження змісту та обсягу прав і свобод ототожнюється із їх обмеженням [217].

У наступних Рішеннях, КСУ доповнює визначення змісту прав і свобод людини, диференціюючи матеріальні та духовні можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування і розвитку. Також КСУ конкретизує характеристику кількісних показників права, які складають його обсяг, вказуючи на їх множинність, величину, інтенсивність, ступінь прояву та вираженість в певних одиницях виміру. Зазнало розвитку і визначення понять *звуження змісту прав і свобод людини* (як зменшення ознак, змістовних характеристик можливостей людини, що відображаються відповідними правами та свободами, тобто якісних характеристик права) та *звуження обсягу прав і свобод людини* (як зменшення кола суб'єктів, розміру території, часу, розміру або кількості благ чи

будь-яких інших кількісно вимірюваних показників використання прав і свобод, тобто їх кількісної характеристики) [275].

У таких формулюваннях КСУ простежується єдність із юридичною доктриною [118, с.17];

– *взаємна відповідальність людини і держави*. Як можна простежити у Рішенні, що стосувалося звернення осіб, визнаних недієздатними, КСУ виводить із конституційного положення про визнання людини найвищою соціальною цінністю в Україні і відповідні обов'язки держави, і обов'язки її громадян. Так, обов'язки громадян КСУ вбачає у виявленні необхідної поваги до кожної людини, неухильному дотриманні Конституції України та законів України, утриманні від посягань на права і свободи, честь і гідність інших людей (що впливає з вимог статті 68 Конституції України) [149].

В рамках принципу взаємної відповідальності людини і держави можна розмежувати два блоки рішень КСУ: перший блок рішень стосується обмеження прав людини (тобто відповідальності людини перед державою), другий – виконання конституційних обов'язків держави (тобто відповідальності держави перед людиною). Обумовленість рішень першого блоку в тому, що Конституція України, забезпечуючи права і свободи людини, вимагає від неї певної поведінки щодо інших людей та держави в цілому, а також встановлює відповідні вимоги та обмеження [167].

В рішеннях першого блоку КСУ визначає *поняття, мету і критерії можливого обмеження прав людини*. Так, правомірне обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина КСУ тлумачить як передбачену Конституцією України можливість втручання держави за допомогою юридичних засобів у зміст та обсяг конституційних прав і свобод людини та громадянина. При цьому КСУ декларує основні критерії такого обмеження – верховенство права, потрібність, доцільність та пропорційність у демократичному суспільстві) [280], допустимість виключно за умови, що таке обмеження є домірним (пропорційним) та суспільно необхідним [194], визначеність виключно Конституцією і законами України, переслідування легітимної мети,

обумовленість суспільною необхідністю досягнення цієї мети, обґрунтованість, недопустимість свавільних та несправедливих обмежень, недопустимість втручання у сутнісний зміст права [266].

Мета правомірного обмеження прав і свобод людини вбачається КСУ в охороні основоположних цінностей у суспільстві, до яких належать, зокрема, життя, свобода та гідність людини, здоров'я і моральність населення, національна безпека, громадський порядок [280].

При цьому КСУ наголошує на відмінності понять «обмеження прав» і «фіксація меж самої сутності прав людини». Так, на думку КСУ, поняття «обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина» в аспекті статті 64 Основного Закону України повинно розумітися як не передбачене конституційними нормами звуження обсягу прав і свобод, встановлення додаткових норм. Щодо політичних прав, такими нормами може нівелюватися свобода об'єднання у політичні партії в порядку і створюватися фактична перешкода створенню об'єднань громадян. Тому КСУ диференціює поняття «обмеження основоположних прав і свобод», відмежовуючи його від усталеного у законодавчій практиці поняття «фіксація меж самої сутності прав і свобод» (шляхом застосування юридичних способів (прийомів)). Відповідно КСУ визнає таку практику прийнятною, якщо додаткове унормування процесу створення політичних партій за допомогою спеціального закону має на меті не звужити обсяг прав і свобод, а уточнити зміст та процедуру їх юридичної регламентації, встановити загальні межі [197].

В рішеннях другого блоку КСУ розкриває принцип гарантованості прав людини під кутом зору різних видів відповідальності держави та відповідних обов'язків держави, яким КСУ надає засадничого характеру. Зокрема, в одному з Рішень КСУ конкретизував поняття такої відповідальності, наголосивши, що вона не зводиться лише до політичного чи морального аспекту, а має певні ознаки юридичної відповідальності і виявляється у застосуванні заходів публічно-правового (наприклад, конституційно-правового або міжнародно-правового) характеру до держави та її органів за невиконання чи неналежне виконання своїх

обов'язків. Окрім того, КСУ пов'язав з наведеною проблематикою і конституційне визнання за особою права звертатись за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, якщо було використано всі національні засоби правового захисту, а також отримати матеріальне чи моральне відшкодування за негативні наслідки актів чи дій, що визнані неконституційними. Окрему увагу відвів КСУ відшкодуванню державою шкоди, завданої безпідставним засудженням особи, у разі скасування вироку суду як неправосудного [229].

До засадничих обов'язків держави КСУ віднесено:

– *збереження генофонду Українського народу*. Зміст цього обов'язку виявляється, наприклад, у необхідності виокремити категорію громадян України, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи і потребують додаткових гарантій соціального захисту у зв'язку з надзвичайними масштабами вказаної катастрофи та її наслідків», а це, своєю чергою, зумовлює інший обов'язок держави – мотивувати зміну правового регулювання, зокрема, у питаннях обсягу пільг, компенсацій та гарантій особам, які постраждали внаслідок згаданої катастрофи [134];

– *утвердження та дотримання соціальних стандартів, соціальних прав*, що передбачає не лише формування системи соціального захисту, а й гарантування її належного функціонування. На думку КСУ, така система повинна забезпечувати, у тому числі, охорону сім'ї, дитинства, материнства і батьківства. Конституційний обов'язок держави – утверджувати закріплені у нормативно-правових актах соціальні стандарти та дотримуватися їх, зумовлений визнанням України насамперед соціальною державою, політика якої спрямована на створення умов, які забезпечують достатній життєвий рівень, вільний і всебічний розвиток людини як найвищої соціальної цінності, її життя і здоров'я, честь і гідність [275];

– *забезпечення соціального захисту* громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, захищають Вітчизну, суверенітет і територіальну цілісність України, а також

членів їх сімей. КСУ визнає за такими категоріями громадян особливий статус, зумовлений виконанням ними конституційно значимих функцій, що спонукає державу надавати їм додатковий соціальний захист, який не обмежено умовами й рівнем, встановленими у статті 46 Основного Закону України, причому як під час проходження служби, так і після її завершення [127].

При цьому значимим для механізму здійснення прав людини є також розмежування КСУ позитивних («активних») і негативних («пасивних») обов'язків держави, зокрема, на прикладі права на життя. Так, на думку КСУ, аналіз відповідних статей Конституції України, напрацьованих юридичних позицій дає підстави стверджувати закріплення у статтях 27, 28 Конституції України і *негативного* обов'язку держави (утримуватися від діянь, які посягали б на права людини на життя та повагу до її гідності), і *позитивного* (забезпечувати належну систему національного захисту конституційних прав людини шляхом запровадження належного правового регулювання; впроваджувати ефективну системи захисту життя, здоров'я та гідності людини; створювати умови для реалізації людиною її фундаментальних прав і свобод; гарантувати порядок відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок порушень конституційних прав людини; забезпечувати невідворотність відповідальності за порушення конституційних прав людини) [140].

КСУ також деталізує позитивний обов'язок держави щодо запровадження належної системи захисту життя, здоров'я та гідності людини, пов'язуючи його із забезпеченням ефективного розслідування фактів позбавлення життя та неналежного поведіння, у тому числі й щодо осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі під повним контролем держави [143].

Окрім того, подальше поглиблення змістовної характеристики принципу гарантованості прав людини у напрямку розмежування позитивних прав і негативних прав (свобод), дозволяє помітити в його структурі й інші підпринципи права, які мають переважно заборонювальний характер, а отже, свідчать про велику увагу КСУ саме до негативних прав (свобод) людини. Так, в

рішеннях КСУ отримали своє належне обґрунтування наступні підпринципи права.

Непорушність права власності (в аспекті особливостей його виникнення, обмеженості (неабсолютності), взаємності прав і обов'язків власника, характеристики правової сутності статей 13 і 41 Конституції України, рівного захисту усіх форм власності).

Право власності виникає, на переконання КСУ, лише при наявності певних юридичних фактів та за умови правосуб'єктності конкретного власника, забезпечення його можливості діяти у межах, визначених законом. Проте КСУ нагадує, що право власності охоплює не лише права власників, рівні можливості володіння, користування і розпорядження власністю та гарантії держави щодо забезпечення захисту цих прав, а й зумовлює відповідні обов'язки (як-от, використовуючи власність, не завдавати шкоди людині, правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства). Саме в такий спосіб, на переконання КСУ, потрібно розуміти сутність статей 13 і 41 Конституції України. Окрім того, КСУ бачить необхідність в галузевих законах, які встановлюватимуть конкретні правила використання власником належного йому майна з урахуванням інтересів усіх суб'єктів правовідносин [267].

Також у Рішенні, що стосувалося електроенергетики, КСУ зазначив, що за Конституцією України держава однаковою мірою захищає усі форми власності, проте кожна з них може мати свої особливості, пов'язані з умовами та підставами виникнення (або припинення) права власності [267]. Однією із таких особливостей правового режиму державної власності і є встановлений на певний період мораторій на примусове відчуження майна підприємств [250].

Як констатує КСУ, право власності може бути обмежено. При цьому орган конституційної юрисдикції посилається на Перший протокол до Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 року, в якому задекларовано, що будь-яка фізична або юридична особа може мирно володіти своїм майном. Проте держава є повноважною приймати такі закони, які, на її переконання, є необхідними для забезпечення контролю за використанням майна у загальних

інтересах (стаття 1 Першого Протоколу). З огляду на це КСУ вважає, що приписи статті 7 Закону «Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України», згідно з якими заощадження громадян повертаються «поетапно», «залежно від суми вкладу», «у межах коштів, передбачених для цього Державним бюджетом України на поточний рік», хоча і обмежують конституційне право власності громадян, але в цілому не суперечать Конституції України [278].

Невтручання у приватність. В рамках цього принципу КСУ сформулював низку юридичних позицій щодо розуміння деяких ключових понять у рамках того чи іншого права. Так, особисте життя фізичної особи КСУ тлумачить як поведінку особи у різних сферах відносин поза межами суспільної діяльності (особистісних, сімейних, побутових, інтимних, товариських, професійних, ділових та інших), сімейне життя – як особисті майнові та немайнові відносини між подружжям, іншими членами сім'ї, що складаються на засадах, обумовлених Сімейним кодексом України, право на приватне та сімейне життя – як засадничу цінність, що необхідна для повного розквіту людини в демократичному суспільстві, а також як право фізичної особи на автономне буття незалежно від держави, органів місцевого самоврядування, юридичних і фізичних осіб [265].

КСУ також кваліфікував, як втручання у право на приватність, обов'язок з декларування, покладений на особу, яка не уповноважена на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. Тому КСУ застеріг, що таке втручання може мати місце лише на підставі Конституції України [144].

Невизнання особи винуватою без законних підстав. Цей принцип – презумпції невинуватості, на переконання КСУ, є «важливою гарантією дотримання прав підозрюваного та обвинуваченого у кримінальному провадженні та обов'язковою передумовою справедливого судового розгляду» [129].

У зв'язку з цим КСУ визначив окремі елементи презумпції невинуватості:

- принцип *in dubio pro reo*, (згідно з яким при оцінюванні доказів усі сумніви щодо вини особи тлумачаться на її користь);
- обов'язок держави доводити вину особи;

- застосовність рівною мірою до всіх осіб, заборона звуження чи скасування вказаних гарантій стосовно окремих категорій осіб [129].

Зміст даного принципу розкривається і завдяки восьми окремим думкам до згаданого Рішення (з них – дві розбіжні думки С.В.Головатого), в яких віднаходимо важливі методологічні підходи до розуміння цього принципу: «дві фундаментальні домінанти, які визначають природу цієї норми, – принцип добродетності публічної особи та доктрина презумпції винуватості публічної особи» [101]; «спеціальний статус», який вимагає від його носія – чиновника виконання покладених на нього законом певних обов'язків, які впливають із такого статусу [92].

КСУ також характеризує і вимоги до доказів в процесі офіційної інтерпретації статті 62 Конституції України, відзначаючи, що обвинувачення особи у вчиненні злочину не може ґрунтуватися на доказах, одержаних:

- у результаті порушення або обмеження її конституційних прав і свобод, крім випадків, у яких Конституція України допускає такі обмеження;

- «незаконним шляхом», тобто не може бути обґрунтоване фактичними даними, одержаними в незаконний спосіб в результаті оперативно-розшукової діяльності уповноваженою на те особою, а саме: з порушенням конституційних прав і свобод людини і громадянина; з порушенням встановлених законом порядку, засобів, джерел отримання фактичних даних; а також не уповноваженою на те особою [167].

Тісно пов'язаний з презумпцією невинуватості **принцип неприпустимості притягнення особи до відповідальності за відмову давати проти себе покази** («принцип мовчання»). Вперше КСУ згадав про нього у 2009 році, зазначаючи, що всякій особі, зокрема свідку під час допиту в органах дізнання чи досудового слідства та особам при наданні поясень у державних органах, має бути гарантована реальна можливість отримувати правову допомогу для захисту від можливого порушення права не давати показань або поясень щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, оскільки вони можуть бути використані у кримінальному процесі для доведення обвинувачення зазначених осіб [192].

Але особливо гостро постало питання про зазначений принцип у Рішенні КСУ у, так званій, справі про незаконне збагачення. КСУ вказав на важливість такої гарантії захисту прав і законних інтересів особи у кримінальному процесі, як неприпустимість притягнення особи до відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів. Таку гарантію КСУ пояснює як право особи не давати відповідних показань або пояснень. КСУ наголосив на відсутності винятків в Конституції України щодо принципу презумпції невинуватості і щодо права особи не давати показань або пояснень щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, а також навів перелік низки прав і свобод, які не підлягають обмеженню навіть в умовах воєнного і надзвичайного стану (як це закріплено статтею 64 Конституції України), що охоплює і вищезгадані принципи-гарантії [129].

«Немає покарання без закону» («*nulla poena sine lege*»). Вказаний принцип в самій загальній формі сформульовано в Конституції України, як заборону відповідати за діяння, які на момент вчинення не визнавалися законом як правопорушення». Зміст цього принципу розвивається і Кримінальним Кодексом України у статті 4, згідно з якою «злочинність і караність діяння визначаються законом про кримінальну відповідальність, який діяв на час вчинення цього діяння» [60]. Цей законодавчий припис зобов'язує державу суворо дотримуватися норм кримінального закону в процесі притягнення особи до кримінальної відповідальності і застосування до неї покарання, а також запобігає застосуванню кримінального закону за аналогією до тих суспільних відносин, які не передбачені нормами Загальної та Особливої частин Кримінального Кодексу.

Окремо КСУ характеризує параметри чинності закону, вказуючи, що різні обставини, які її обумовлюють, як-наприклад, скасування чи заміна новим законом, прийняття на певний строк, визнання закону в цілому або його окремих положень (розділів, статей, частин статей) неконституційними рішенням КСУ. При цьому КСУ нагадує, що визнання неконституційності є підставою для відшкодування державою у встановленому законом порядку матеріальної та моральної шкоди, завданої фізичним або юридичним особам дією таких законів

(їх окремих положень). Як вважають дослідники цього принципу, Україна імплементувала міжнародні стандарти щодо даного принципу на досить високому рівні [112].

Даний принцип використаний КСУ і у Рішенні по справі, що стосувалася застосування заходів державного примусу працівниками міліції. У зв'язку з цим КСУ вказав на необґрунтованість затримання, якщо діяння, які інкримінуються затриманому, на час їх вчинення не могли розцінюватися або не визнавалися законом як правопорушення [258].

Неприпустимість зворотної дії в часі законів та інших нормативно-правових актів [58]. В практиці КСУ є декілька ілюстративних рішень, які:

– *об'єктивують вказаний принцип*, називаючи його одним із найважливіших загальновизнаних принципів сучасного права [179; 181; 272];

– *розкривають його зміст*, характеризуючи напрям дії нормативно-правових актів – спрямованість лише на ті відносини, які виникли після набуття законами чи іншими нормативно-правовими актами чинності [179; 181];

– *визначають його приналежність до більш загального принципу гарантованості прав людини*, підтверджуючи його якість гарантії стабільності суспільних відносин, зокрема відносин між державою і громадянами, здатність формувати в громадян впевненість у тому, що їх становище не погіршиться із прийняттям більш пізнього закону чи іншого нормативно-правового акту [179; 272].

Зміст цього принципу збагатився КСУ за рахунок визначення КСУ сфери його дії:

– *предметної* (яка характеризується тим, що нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи). КСУ уточнює, що вказані положення, закріплені Конституцією України, утверджують загальновизнані принципи дії в часі законів та інших нормативно-правових актів, а саме: *принцип їх безпосередньої дії*, тобто поширення тільки на ті відносини, які виникли після набуття чинності законами

чи іншими нормативно-правовими актами, та *принцип зворотної дії в часі*, якщо вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи [181; 185]);

– *об'єктної* (яка пов'язує принцип незворотності дії в часі, у тому числі, і з Конституцію, яка є Основним Законом держави» [179]);

– *суб'єктної* (яка вказує на застосовність названого принципу лише до фізичних осіб (людей і громадян). У зв'язку з цим КСУ висловився про те, що припис частини першої статті 58 Конституції України про зворотню дію в часі законів та інших нормативно-правових актів у випадках, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи, стосується лише фізичних осіб. Наведене не перешкоджає його поширюваності і на юридичних осіб, проте для цього, на думку КСУ, повинна бути передбачена пряма вказівка в законі чи іншому нормативно-правовому акті [181].

Індивідуалізація юридичної відповідальності. Так, у Рішенні № 7-рп/2001 від 30 травня 2001 року по справі про відповідальність юридичних осіб КСУ аналізує поняття відповідальності, вказує на його найширше розуміння, викладене в Преамбулі до Конституції України, в якій зазначено, що Верховна Рада України, здійснюючи установчу владу Українського народу і від його імені приймаючи Конституцію України, усвідомлює свою *відповідальність* перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями. КСУ також звертає увагу і на конституційну заборону врегульовувати питання юридичної відповідальності підзаконними нормативно-правовими актами, наголошуючи, що лише законодавчий орган України має право визначати, яке правопорушення визнається, зокрема, адміністративним правопорушенням чи злочином, та міру відповідальності за нього у відповідному законі. КСУ, надаючи офіційне тлумачення припису пункту 22 частини першої статті 92 Конституції України щодо предмету виключно законодавчого регулювання, відзначає, що законом безпосередньо не встановлюються види юридичної відповідальності, а лише визначаються засади цивільно-правової відповідальності, а також діяння, що є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями як підстави кримінальної, адміністративної, дисциплінарної відповідальності, та

відповідальність за такі діяння. У цьому ж Рішенні КСУ викладає свою правову позицію, згідно з якою «суб'єктом адміністративної відповідальності є лише фізична особа» [229].

КСУ також безпосередньо застосовує конституційний принцип індивідуалізації юридичної відповідальності для визначення суб'єкта, який підлягає адміністративній відповідальності в сфері забезпечення безпеки дорожнього руху. Так, здійснюючи офіційне тлумачення поняття «власник (співвласник) транспортного засобу», яке вживається у статті 14-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення, КСУ констатував, що таким власником (співвласником) може бути як фізична, так і юридична особа (в аспекті статті 2, 318 Цивільного кодексу України). Використовуючи в якості джерельної бази конституційний принцип індивідуалізації юридичної відповідальності, правову доктрину, приписи Кодексу України про адміністративні правопорушення, власні правові позиції КСУ, згідно з якими «суб'єктом адміністративної відповідальності є лише фізична особа» (Рішення № 7-рп/2001 від 30 травня 2001 року у справі про відповідальність юридичних осіб), КСУ дійшов висновку, що суб'єктом, який підлягає адміністративній відповідальності в сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, є лише фізична особа [193].

Такий статус окремих принципів права як «підпринципів», тобто складових єдиного принципу гарантованості прав людини, зумовлений єдиною метою – створити ефективний механізм забезпечення прав людини. Відтак – можна говорити про системність окремих принципів, їх розгалуженість в порядку змістовного наповнення КСУ.

Проте структура принципу гарантування прав людини не вичерпується наведеним. Ми розглянули в межах структури принципу гарантування прав людини окремі підпринципи права. Проте цікавим в аспекті дослідження даного принципу є також виокремлення КСУ особливого статусу окремих прав, як-от:

– *права на життя і права на людську гідність* (КСУ вказує на нерозривний зв'язок невід'ємного права кожної людини на життя з її правом на людську гідність, які, будучи основними правами людини, уможливають реалізацію всіх

інших прав і свобод людини та громадянина, а тому і не можуть бути ні обмежені, ні скасовані [157]);

– *права на правову допомогу* (КСУ утврджує важливу роль в Україні, як демократичній, правовій державі, права особи на правову допомогу у забезпеченні реалізації, охорони та захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні. Це право визнається КСУ одним із конституційних, невід’ємних прав людини, що має загальний характер, і за своєю сутністю є гарантією реалізації, охорони та захисту інших прав і свобод людини та громадянина. Саме у цьому КСУ вбачає його соціальну значимість. Окрім того, досліджуючи природу цього права, КСУ виокремлює його превентивну функцію, яка сприяє правомірному здійсненню особою її прав і свобод та великою мірою спрямована на запобігання можливим порушенням чи незаконним обмеженням прав людини з боку органів держави та органів місцевого самоврядування [192]);

– *права на судовий захист* (КСУ вважає, що забезпечення прав і свобод людини потребує, насамперед, законодавчого закріплення механізмів (процедур), які створюють реальні можливості для здійснення кожним громадянином його прав і свобод. Оскільки судовий захист КСУ вважає найбільш дієвою гарантією відновлення порушених прав і свобод людини та громадянина, то відповідно основним механізмом правозабезпечення бачиться структурована система судів і види судового провадження, визначені державою [177]).

Таким чином, КСУ декларує значення окремих прав як «загальних», «гарантійних», що узалежнюють дію інших прав, створюють для них основу, з чого можна зробити висновок про їх засадничий характер, статус прав-принципів.

Висновки до Розділу 3

До правостабілізуючих принципів віднесено принцип «спеціальної дозволеності», принцип ієрархічності джерел права (джерельної ієрархічності права), принцип гарантованості прав людини, з огляду на виявлення КСУ їх здатності забезпечувати визначальну місію права – належне упорядкування життєво важливих сфер існування і комунікації людей.

Такі принципи характеризуються:

– вищим рівнем формалізації, порівняно з «праворозвиваючими» принципами права (оскільки в силу своїх завдань потребують чіткої регламентації);

– часто-густо заборонювальним характером формулювань, оскільки такий найбільш жорсткий і суворий спосіб регулювання, як заборони, підкреслює високу значимість охоронюваної ділянки суспільних відносин, особливу увагу і законодавця, і органу конституційної юрисдикції до відповідної сфери соціальної взаємодії;

– взаємопов'язаністю, взаємообумовленістю, перебуванням у певній системі, а також можливістю розгалужуватися (структуруватися), як-от, у випадку із принципом гарантованості прав людини.

РОЗДІЛ 4.

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК УНІВЕРСАЛЬНИЙ ПРИНЦИП ПРАВА ТА ОСНОВНА ЗАСАДА КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ

4.1. Еволюція принципу верховенства права в рішеннях Конституційного Суду України

З-поміж усіх принципів права можна виокремити один, класифікаційна ідентифікація якого завжди буде викликати запитання. Це зумовлено його особливою природою, оскільки він становить суму тісно переплетених між собою принципів, які разом творять серцевину доктрини конституціоналізму, а відтак – є необхідними для будь-якого ліберального та конституційного демократичного суспільного устрою [8, с.10]. Саме тому КСУ визначає верховенство права як «універсальний та інтегральний принцип права» [135].

У конституційному судочинстві сучасної України він має своє нормативне визнання, свою історію як основний принцип (засада) діяльності КСУ, що прийшов на зміну традиційному принципу законності [12]. І вже, починаючи з 1997 року, у рішеннях КСУ можна простежити посилення на верховенство права, як на *самостійний принцип*, пов'язаний зі ст.3 Конституції України, яка проголошує людину найвищою соціальною цінністю (такий зв'язок помічається при ухваленні рішень у справах, що стосувалися насамперед забезпечення концепції соціальної держави в Україні, а саме, права на соціальний захист [234]), так і на *окремій частині статті 8 Конституції України*, якою його було проголошено і гарантовано (частина 1), а також конкретизовано завдяки визнанню верховенства Конституції України (частина 2), її прямої дії та гарантування судового захисту прав людини (частина 3).

Таким чином, під кутом зору частини 2 статті 8 Конституції України зміст принципу верховенства права розгортався у напрямках:

- *забезпечення «верховенства конституційних норм»*. Це простежується у Рішеннях КСУ, в яких сформульовано вимоги до законодавчого процесу в

Україні, а саме, Верховній Раді України забороняється приймати рішення, що не відповідають якимось із приписів, прямо закріплених в Конституції України [227]. Коли ж ідеться про зміни до Конституції, то КСУ вказує на особливу природу таких законів, як актів установчої влади, і поширюваність на них такого ж порядку офіційного оприлюднення та набуття чинності, як і для самої Конституція України [106].

При цьому наголошується на визначальній ролі КСУ у процесі забезпечення примату Конституції України на всій території держави. Таке забезпечення відбувається шляхом здійснення КСУ своїх повноважень, у тому числі вирішенням питань про конституційність законів та інших правових актів [99];

- *утвердження заборони звуження змісту і обсягу існуючих прав і свобод* (тобто взаємозв'язку приписів частини 2 статті 8 з приписами частини 2 статті 22 Конституції України). Як наголошує КСУ, з огляду на вимоги частини другої статті 8 Конституції України така заборона має враховуватись при прийнятті законів та інших нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання відповідних суспільних відносин [157];

- *визнання зворотної дії закону в часі, як виняткової* (тобто взаємозв'язків приписів частини 2 статті 8 з приписами статей 126, 129 Конституції України). Мова йде про блок рішень, що стосувалися напрямку дії закону в часі, в яких декларуються нові підходи до розуміння верховенства права. Так, на думку судді КСУ М.І.Козюбри пошук правових способів розв'язання поставленої у конституційному поданні проблеми замкнувся виключно на з'ясуванні питання про можливість зворотної дії законів та інших нормативно-правових актів у часі, у випадку встановлення ними нових, більш високих мінімальних розмірів заробітної плати для юридичної кваліфікації розкрадання державного або колективного майна, але цей пошук мав би зміститися в іншу площину – незалежності, справедливості та неупередженості правосуддя, меж судового розсуду та значення для нього так званих оціночних понять. М.І.Козюбра наголошує, що справедливе і неупереджене вирішення справи судом можливе лише при наявності певного простору для вільного розсуду, оцінки доказів

суддею з огляду на його внутрішні переконання, а відсутність такої можливості призводить до втрати судом функцій правосуддя і перетворює його у звичайну обчислювальну машину [91].

В аспекті частини 3 статті 8 Конституції України розуміння КСУ принципу верховенства права розкривалося шляхом обґрунтування:

- прямої дії норм Конституції, які застосовуються прямо, незалежно від того, чи прийнято на їх деталізацію відповідні закони чи інші нормативно-правові акти, як-от, у справі щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання [269];

- права на захист (тобто через взаємозв'язок з положеннями статті 55 Конституції України) і як наслідок – КСУ надав офіційне тлумачення права на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб [271].

Щоправда, найбільш знаковим для розуміння верховенства права стало його декларування КСУ як «панування права в суспільстві», із відповідним розмежуванням права і закону [255]. На думку вчених, така позиція КСУ зафіксувала інтегральний підхід до розуміння принципу верховенства права, який характеризується намаганням дослідити це явище через поєднання (або ж «інтеграцію») значень кожного з двох самостійних понять: «право» і «верховенство» [113, с.28, 59].

Проте подальший розвиток змісту даного принципу все ж засвідчує перехід від інтегрального до поелементного підходу в його інтерпретації, що реалізується через визначення основних складових верховенства права і простежується у низці рішень. Так, у Рішенні, що стосувалося постійного користування земельними ділянками, КСУ визнав елементами верховенства права рівність і справедливість, правову визначеність, ясність і недвозначність правової норми, які забезпечують її однакове застосування, усувають необмеженість у трактуванні в процесі правозастосування, а відтак – запобігають неминучій сваволі [217].

У Рішенні з приводу розпуску парламенту України і призначення його позачергових виборів КСУ виклав найповніше розуміння верховенства права, як:

- механізму забезпечення контролю над використанням влади державою та захисту людини від свавільних дій державної влади,
- нормативного ідеалу, якого має прагнути кожна система права,
- універсального та інтегрального принципу права [10, с.4-5].

У цьому ж Рішенні КСУ назвав принципи, які вважає основоположними складовими верховенства права – законність, поділ державної влади, народний суверенітет, демократія, юридична визначеність, справедливий суд» [135]. Така структура дозволяє цілковито реалізувати стандарт верховенства права, сформульований Венеційською комісією [41]. Тим більше, що змістовне розгортання вказаних принципів відбувалося КСУ впродовж усієї його діяльності.

4.2. Основні складові принципу верховенства права та їх забезпечення у рішеннях Конституційного Суду України

4.2.1. Принцип поділу державної влади

Принцип поділу державної влади набув свого пояснення КСУ під кутом зору:

– *структурної диференціації трьох рівнозначних основних функцій держави*. Вказуючи на функціональну визначеність кожного державного органу, цей поділ передбачає і розмежування повноважень різних органів держави, і їх тісну взаємодію, механізм взаємних стримувань та противаг, що сприяє забезпеченню їх співробітництва як єдиної цілісної системи, що діє у межах одного правового поля [211];

– *самостійного виконання кожним органом державної влади своїх функцій і повноважень, що не виключає їх взаємодії*. Як зазначає КСУ, поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову передбачає:

- тісну співпрацю різних органів задля досягнення основних конституційних цілей і завдань, з-поміж яких, забезпечення прав і свобод людини і громадянина, їх безпека, стабільність конституційного ладу [228];

- самостійне виконанні кожним державним органом належних йому повноважень, у тому числі, завдяки взаємодії цих органів, наприклад, у наданні необхідної інформації, участі у підготовці або розгляді певних питань [39]. Проте вказана взаємодія має відбуватися згідно з вимогами статей 6, 19 Конституції України, тобто на підставі принципу «спеціальної дозволеності». Відповідно при ухваленні Рішення у справі про Тимчасову спеціальну комісію Верховної Ради України КСУ наголосив, що залучення до роботи тимчасових спеціальних комісій органів державної влади (їх представників) у тих випадках, які не передбачені Конституцією і законами України, має відбуватися за погодженням з цими органами [176];

– *мети функціонального поділу державної влади* – «недопущення привласнення повноти державної влади однією з гілок влади») [221; 220];

– *необхідності закріплення на законодавчому рівні механізму стримувань і противаг* як принципу правової держави [232];

– *характеристики делегованих повноважень*. Поняття таких повноважень можна віднайти в окремій думці судді КСУ Скоморохи В.Є. стосовно Рішення КСУ у справі про Конституцію Автономної Республіки Крим і пов’язується вони з тимчасовою передачею одним органом державної влади (чи посадовою особою) належних йому повноважень іншому органу. При цьому зазначаються обов’язкові вимоги до цього процесу:

- жорстка обумовленість строками,
- чітко визначене коло питань,
- заборона розширювального тлумачення (коли інтерпретація змісту норми права виходить за межі її тексту, словесного виразу),
- заборона делегування правотворчої функції, коли йдеться про прийняття норм, які матимуть зворотну дію або змінюватимуть чинний закон;
- заборона субделегації [98].

Характеристика КСУ делегованих повноважень охоплює також випадки заборони делегування законодавчих повноважень, оскільки, як наголошує КСУ, законотворчість, коли вона не здійснюється безпосередньо народом, є виключною прерогативою Верховної Ради України і не може передаватись іншим органам чи посадовим особам [173]. Така позиція була уточнена з приводу заборони делегування законодавчої функції саме Кабінету Міністрів України у справі, що стосувалася конституційності його актів про закупівлі окремих послуг [190].

Такі заборони повністю співвідносяться із принципом «спеціальної дозволеності», що засвідчує Рішення КСУ у справі про тимчасову надбавку до діючих ставок ввізного мита, в якому відзначено, що делегування законодавчих повноважень Верховною Радою України іншим органам влади суперечить вимогам Конституції України, згідно з якими всі органи держави – законодавчі, виконавчі та судові діють у визначених Конституцією межах і відповідно до законів України. У зв'язку з цим право встановлювати (скасовувати) загальнодержавні податки і збори (обов'язкові платежі), у тому числі, ввізне мито та розмір тимчасової надбавки до діючих ставок ввізного мита, належить до законодавчих функцій парламенту України. Це виняткове повноваження охоплює право парламенту встановлювати всі юридичні засоби механізму регулювання податків і зборів (обов'язкових платежів), включаючи податкову ставку (розмір податку на одиницю оподаткування) та строки справляння податку [172].

КСУ також вказує на особливості дії досліджуваного принципу в окремих сферах державної діяльності, зокрема при вирішенні питання засад цінової політики. Так, Рішенням КСУ у справі про комунальні послуги сформульовано правову позицію щодо розмежування повноважень парламенту, уряду, інших органів виконавчої влади у сфері формування та реалізації цінової політики. Згідно з цією правовою позицією законодавчий орган України визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики, у тому числі цінової політики, як однієї зі складових внутрішньої економічної і соціальної політики держави, тоді як уряд України забезпечує проведення такої цінової політики. Це означає реалізацію

Кабінетом Міністрів України основ встановлення та застосування цін і тарифів, що означає їх регулювання та контроль за ними.

Варто додати, що у зв'язку із розмежуванням повноважень органів держави щодо питань цінової політики, КСУ надав важливу для соціальної (юридичної та економічної) практики інтерпретацію поняття «засад цінової політики» як відправних ідей, що виражають найосновніші підвалини та закономірності політики цін і, одночасно, складають самостійну, відокремлену від конкретного регулювання цін і тарифів категорію. Їх мета – спрямувати і гарантувати збалансованість усього механізму ціноутворення, єдність та одноманітність в регулюванні відносин цієї сфери [196].

КСУ також охарактеризував даний принцип і з огляду на повноваження окремих органів держави: Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Міністерство фінансів України, Рахункової палати, судових органів України.

Так, щодо Верховної Ради України КСУ пояснив її статус як єдиного органу законодавчої влади в Україні, що проявляється у виключній повноважності приймати закони в Україні [227].

КСУ також вказав на особливості реалізації повноважень парламенту щодо організації державного апарату, зокрема в аспекті:

- *звільнення окремих міністрів*. Мова йшла про звільнення Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України з посад без відповідного подання Президента України, що на думку КСУ, не суперечило принципу поділу державної влади в Україні, оскільки такий розподіл повноважень між парламентом України та Президентом України не порушує рівновагу у системі стримувань і противаг, а відтак – і не посягає на стабільність конституційного ладу [252];

- *формування судової влади*. В цьому контексті важливими є Рішення, якими: а) утверджується імперативний характер переліку питань, що мають регулюватися виключно законами України, б) легітимується право Верховної

Ради визначати у відповідному законі організацію і порядок діяльності органів законодавчої, виконавчої, судової влади та статус їх посадових осіб [211; 246].

КСУ також вказав на розмежування повноважень Верховної Ради України і Кабінету Міністрів України, яке є важливим в сфері формування соціальної політики. Зокрема реалізацію політики соціального захисту КСУ не вважає виключною компетенцією парламенту України. Як і політику ціноутворення, про що вже йшлося, політику соціального захисту КСУ відносить до структури внутрішньої соціальної політики держави, а тому її забезпечення бачиться за Кабінетом Міністрів України [196].

КСУ у свій час висловився і про статус Президії Верховної Ради України, яка, визнавши наявність антиконституційної діяльності посадових осіб Компартії України та заборонивши її, тим самим перебрала на себе повноваження слідчих та судових органів, що порушувало конституційний принцип поділу державної влади в Україні, зокрема суперечило статті 6 Конституції України, розділу III Декларації про державний суверенітет України [186].

Щодо статусу Президента України, то КСУ відзначив, що Конституція України покладає на нього, як главу держави, особливий обов'язок – гарантувати державний суверенітет, територіальну цілісність, дотримання Конституції України, прав і свобод людини та громадянина [228].

В контексті принципу розподілу влади КСУ висловився також і про розмежування повноважень Кабінету Міністрів України та Рахункової палати, зокрема про надання їй законом додаткових безпосередньо виконавчих функцій, що суперечило таким принципам, як:

- самостійність органів законодавчої і виконавчої влади при здійсненні ними своїх повноважень,
- «спеціальна дозволеність», згідно з якою передбачається діяльність державних органів лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України;
- ієрархічність державного апарату (йшлося про статус Кабінету Міністрів України як вищого органу у системі органів виконавчої влади).

Відповідно КСУ зайняв категоричну позицію, констатувавши загрозу неконституційного перерозподілу компетенції, якби конституційно закріплені за Верховною Радою України контрольні повноваження у фінансово-економічній сфері було надано у повному обсязі і на постійній основі Рахунковій палаті на підставі прийнятого в звичайному порядку закону [227].

Щодо статусу судової влади в Україні КСУ наголосив, що конституційне закріплення припису, згідно з яким правосуддя в Україні здійснюється виключно судами та припису щодо незалежності суддів, є найважливішою гарантією дотримання конституційних прав і свобод людини та громадянина. Таке нормативне визнання спрямоване на формування ефективного механізму виконання покладених на судові органи завдань, першочергова місія яких захист прав і свобод людини та громадянина, гарантування верховенства права та охорона конституційного ладу в державі [138; 205].

КСУ окремо висловився і про розподіл правосудних повноважень між Верховним Судом України та вищими судами, визначення стадій судочинства та форм провадження, які мають підпорядковуватися гарантіям права особи на справедливий суд [238].

4.2.2. Принцип народного суверенітету

Насамперед, варто відзначити, що КСУ, трактуючи принцип верховенства права, розмежовує принцип народного суверенітету і принцип демократизму [135]. Аналіз усіх його рішень теж дозволяє простежити відносну самостійність принципу «народовладдя» і його пов'язаність з іншими принципами, як-от, «демократизму», «розподілу влади», «законності» тощо.

Принцип народного суверенітету розкривається КСУ через:

– *розуміння народовладдя як «належності усієї повноти влади в межах території держави народу та здійснення ним цієї влади як прямо, так і через своїх представників у державних органах та органах місцевого самоврядування [132];*

– *утвердження первинності народного суверенітету* щодо державного, у тому числі в аспекті прийняття Конституції України Верховною Радою України, поширення юрисдикції міжнародних судових органів на територію України через процедуру надання згоди на неї Верховною Радою України. Така ідеологія народовладдя впливає з аналізу КСУ конституційної природи установчої влади, як первинної, стосовно, так званих, встановлених влад, що, у свою чергу, диференціюються на законодавчу, виконавчу і судову та формуються на засадах, визначених Конституцією України. При цьому прийняття Конституції України Верховною Радою України КСУ інтерпретує, як ситуацію здійснення установчої влади парламентом [209]. Утвердження зазначеного пріоритету простежується і в іншому Рішенні КСУ, згідно з яким влада Українського народу визнається первинною, єдиною і невідчужуваною, що означає походження державної влади та місцевого самоврядування в Україні від народу [224].

Сутність законодавчого органу в Україні КСУ виводить із представницького характеру Верховної Ради України, яка функціонує «на засадах представництва народними депутатами України інтересів Українського народу» [161].

Окрім того, КСУ декларує і первинність народного суверенітету щодо національного суверенітету. Такий висновок впливає з Рішення, в якому КСУ коментує використання у Декларації про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя поняття «народи Криму». На думку КСУ, цього поняття та пояснення його значення не містить ні Конституція України, ні інші нормативно-правові акти України, у тому числі Конституція Автономної Республіки Крим (затверджена Законом України від 23 грудня 1998 року), ні міжнародно-правові акти, ратифіковані Україною. Тому зазначене поняття КСУ визнає таким, що не відповідає Конституції України, а його використання у згаданій Декларації як узагальненого визначення громадян України, що проживають в Автономній Республіці Крим та в місті Севастополі – безпідставним [206].

I, нарешті, КСУ утверджує ідею народного суверенітету в міжнародних відносинах, на міжнародній арені. Це виявляється у:

- визнанні міжнародних договорів частиною національного законодавства України, лише за умови надання на них згоди Верховною Радою України,

- поширенні юрисдикції міжнародних судових органів на територію України, якщо положення їх статутів не суперечать Конституції України [25];

– *формалізацію прав народу*. До таких прав КСУ відносить: а) виключне право здійснювати установчу владу, порядок здійснення якої визначається Конституцією і законами України [225]; б) визначати конституційний лад шляхом прийняття Конституції України на всеукраїнському референдумі (що впливає з тлумачення КСУ норми частини третьої статті 5 Конституції України, згідно з яким «народ як носій суверенітету і єдине джерело влади може реалізовувати своє право визначати конституційний лад в Україні шляхом прийняття Конституції України на всеукраїнському референдумі» [224]; в) ініціювати всеукраїнський референдум, оскільки, на думку КСУ, припис частини другої статті 72 Конституції України вказує на первинну правову підставу для проведення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою [202]; г) приймати нову конституцію, у тому числі, на всеукраїнському референдумі. КСУ обґрунтовує таке право народу на підставі аналізу правового змісту приписів частин другої, третьої статті 5 Конституції України [224]. Насьогодні ці питання в умовах прийняття нового закону про всеукраїнський референдум потребують серйозного переосмислення і ревізії;

– *визначення засад місцевого самоврядування*, зокрема: а) принципу колегіальності в організації та діяльності місцевого самоврядування, який зумовлює відповідну природу органів місцевого самоврядування – рад, б) принципу субординації елементів системи місцевого самоврядування, на підставі якого мають діяти територіальні громади, ради, їх виконавчі органи зі збереженням відповідного розмежування їхніх повноважень. Відповідно на підставі аналізу Конституції України, Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», КСУ виводить наступні ієрархічні зв'язки: а)

територіальна громада є основним носієм функцій і повноважень місцевого самоврядування; б) сільські, селищні, міські ради, є органами місцевого самоврядування, які представляють відповідні територіальні громади та здійснюють від їх імені та в їх інтересах функції і повноваження місцевого самоврядування, та мають свої виконавчі органи, які їм підзвітні та підконтрольні [261];

– *окреслення меж здійснення народовладдя.* У зв'язку з цим КСУ висловився про те, що народ, маючи суверенне право здійснювати установчу владу, водночас перебуває у встановлених Конституцією України межах щодо порядку її здійснення. При цьому сама Конституція України, як акт установчої влади народу, визначає процедурні межі для здійснення влади самим народом шляхом встановлення порядку внесення змін до неї [145]. В цьому контексті можна згадати і про заборону висловлення недовіри на всеукраїнському референдумі, в тому числі проголошеному за народною ініціативою, Верховній Раді України чи будь-яким іншим конституційним органам державної влади, як можливої підстави дострокового припинення їхніх повноважень [202];

– *захист народовладдя, який КСУ вбачає у запобіганні узурпації влади.* При цьому КСУ дає визначення поняття узурпації державної влади як неконституційного або незаконного її захоплення органами держави чи органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами, громадянами чи їх об'єднаннями [224].

КСУ також вказує на випадки виняткового здійснення Верховною Радою України установчої влади, зокрема, коли йшлося про прийняття Конституції України парламентом від імені Українського народу, що було визнано безпосереднім актом реалізації суверенітету народу, який тільки одноразово уповноважив на це Верховну Раду України [200].

4.2.3. Принцип демократизму

Як відзначено в Статуті Ради Європи, верховенство права – це «принцип, що становить підвалини кожної правдивої демократії» [288]. Це проектує в структурі верховенства права з-поміж інших і принцип демократизму.

У характеристиці КСУ принципу демократизму можна виокремити три основних аспекти. *Перший аспект стосується формування української демократії*, і проявляється він в:

– *особливостях утворення державних органів*, зокрема принципі періодичності проведення виборів [253].

Так, КСУ наголошує на важливості визначеного Конституцією України порядку формування органів державної влади, зокрема періодичності їх обрання та призначення для забезпечення функціонування демократичної держави. Окремо КСУ висловився про періодичність виборів інституту президенства в Україні, що є умовою втілення республіканських засад держави [237;156];

– *однаковості правових підходів до організації і діяльності усіх представницьких органів влади*. На думку КСУ, системний аналіз приписів Конституції та законів України щодо організації і діяльності таких органів, як: Верховна Рада України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, сільські, селищні, міські, районні у містах ради – засвідчує єдиний підхід законодавця до правового регулювання статуту представницьких інститутів влади в Україні [182; 251];

– *гарантованості вільного волевиявлення на виборах та поваги до результатів такого волевиявлення*, які має забезпечити держава шляхом належного регулювання й організації виборчого процесу на демократичних засадах та з дотриманням демократичних процедур. Також обов'язком держави є ефективний контроль за здійсненням таких процедур, який запобігатиме усяким зловживанням та маніпуляціям, зокрема з виборчими списками від партій [132];

– *декларуванні КСУ змісту і обсягу одного із основних політичних прав громадянина України* – вільно обирати та бути обраним у представницькі органи

державної влади та неприпустимості його обмежень. Це право охоплює, на думку КСУ, можливість вільно обиратися до Верховної Ради України, сільської, селищної, міської, районної, обласної ради, а також – сільським, селищним, міським головою, реалізація якої може бути обмежена набуттям представницького мандату громадянином лише в одному з цих органів чи на посаді сільського, селищного, міського голови [233; 251].

Зміст і обсяг вказаного права розкривається і завдяки застереженню КСУ, висловленому з приводу звільнення кандидата у народні депутати України на період виборчої кампанії від виконання обов'язків за місцем роботи. Таке звільнення розцінюється КСУ як право громадянина, а не його обов'язок [180].

Другий аспект принципу демократизму стосується функціонування демократії в Україні. Відповідно КСУ утверджує:

– ***політичний плюралізм** як основу функціонування демократичної держави,* що охоплює:

– *свободу політичної діяльності,* зокрема в частині утворення політичних партій. Задля правового забезпечення реалізації такої свободи Конституція України, як вважає КСУ, допускає додаткове унормування законом загальних засад утворення і діяльності політичних партій при умові дотримання загальнодемократичних принципів, і всі адміністративно-територіальні одиниці, як-от, Автономна Республіка Крим, двадцять чотири області, міста Київ, Севастополь, визнаються такими, що мають рівний правовий статус у питаннях, пов'язаних зі створенням політичних партій. Хоча при цьому, як констатує КСУ, право на свободу утворення політичних партій не належить згідно із Конституцією України (стаття 64) до тих свобод, які ніким і в жодний спосіб не можуть бути обмежені [197; 245];

– *відповідне структурування та особливості внутрішньої організації діяльності Верховної Ради України як єдиного органу законодавчої влади в державі, засади утворення фракцій у Верховній Раді України.* Такі принципи демократичної правової держави, як політична та ідеологічна багатоманітність суспільного життя в Україні, обумовили, на думку КСУ, конституційні засади

структурування та внутрішньої організації діяльності Верховної Ради України як єдиного законодавчого органу в державі. В цьому процесі визначальну роль відведено депутатським фракціям, у тому числі у формуванні коаліції депутатських фракцій, її участі у процедурі призначення Прем'єр-міністра України та формування складу Кабінету Міністрів України, у можливішому припиненні повноважень народного депутата України, оскільки останнє прямо залежить від перебування (входження, виходу) народного депутата України у відповідній депутатській фракції та створення передумов щодо можливого дострокового припинення повноважень парламенту Президентом України, якщо протягом одного місяця у Верховній Раді України не буде сформовано коаліцію депутатських фракцій [165].

КСУ повважав обмеженням прав народних депутатів України, дискримінацією щодо інших політичних партій та блоків політичних партій об'єднання у фракції лише на основі політичних партій і виборчих блоків партій, списки кандидатів у народні депутати України яких отримали не менше чотирьох відсотків голосів виборців, що взяли участь у голосуванні на виборах до Верховної Ради України 29 березня 1998 року. Зокрема, саме такого права, на думку КСУ, фактично була позбавлена частина народних депутатів України, обраних в одномандатних виборчих округах [257], хоча всі народні депутати України, обрані в багатомандатному загальнодержавному та в одномандатних виборчих округах, є повноважними представниками Українського народу у Верховній Раді України, відповідальними перед ним і покликаними виражати та захищати його інтереси [161], а у здійсненні своїх депутатських повноважень, в тому числі у Верховній Раді України, вони мають рівні права, які не можуть бути обмежені за належність чи неналежність до будь-яких депутатських груп (фракцій) [257];

– *вільне здійснення народного представництва, свободу депутатського мандата.* КСУ вказує чинники, які забезпечують всенародний характер представництва народних депутатів України у Верховній Раді України та наявність у них мандата на вільне його здійснення, і виявляються вони у:

- представництві народними депутатами України всього Українського народу у парламенті України,
- прийнятті рішень Верховною Радою шляхом лише особистого голосування народними депутатами України,
- виконанні народними депутатами України своїх обов'язків в інтересах усіх співвітчизників;
- відсутності в Основному Законі України приписів про дострокове припинення повноважень народного депутата України у разі виключення його зі складу депутатської фракції.

При цьому вільне здійснення представництва народним депутатом України забезпечувалося встановленням конституційно-правових гарантій його депутатської недоторканності (інститут якої на сьогодні зазнав змін), вільного волевиявлення та безперешкодного здійснення народним депутатом України своїх повноважень [160];

- *гласність* - відкритість роботи парламенту. Сутність представницької демократії пов'язується КСУ з опосередкованою участю громадян у прийнятті рішень державного значення через своїх представників, які виступають від імені виборців, виражають та захищають інтереси всього народу. На думку КСУ, реалізація цієї засади (відкритості) гарантує підтримання постійного зв'язку депутатів, як повноважних представників Українського народу у Верховній Раді України, із виборцями, що сприяє всебічно аналізу діяльності як окремих народних депутатів України, так і парламенту в цілому [174];

основні обов'язки Української держави як демократичної. Так, наприклад, КСУ вважає, що основою формування та функціонування демократичного суспільства є фундаментальні права і свободи людини, з-поміж яких чільне місце займає право на свободу світогляду і віросповідання. Відповідно всебічне утвердження і забезпечення цих прав та свобод є головним обов'язком демократичної, правової держави, якою себе проголосила Україна [226].

Іншим, не менш важливим обов'язком української держави, є гарантування місцевого самоврядування, як однієї з фундаментальних засад демократичного устрою держави і суспільства [153].

Третій аспект розглядуваного принципу стосується захисту демократії в Україні. В контексті цього можна розглядати позиції КСУ, пов'язані з:

– *визнанням російської окупації.* Так, наприклад, запобігання зовнішній агресії та подальшій окупації української території, а також забезпечення захисту прав людини зумовило дії КСУ, спрямовані на заборону використання символіки тоталітарних режимів [125];

– *концепцією «демократії, здатної захистити себе»,* зокрема обмежувальною діяльністю держави у сфері реалізації політичних прав (наприклад, заборонаю тоталітарних режимів та пропаганди їх символіки). Як відзначив КСУ, забезпечуючи стабільність демократичного конституційного ладу, держава має право вживати конкретних заходів з метою його захисту. Така позиція КСУ цілком співпадає з позицією Європейського суду з прав людини, який підтримує концепцію «демократії, здатної захистити себе», про що свідчить рішення вказаного суду у справі «Фогт проти Німеччини». Також європейський юрисдикційний орган зауважив, що плюралізм і демократія ґрунтуються на компромісі, який потребує певних поступок з боку осіб, обов'язок яких сприйняти деякі обмеження їх свободи задля забезпечення більшої стабільності країни в цілому. Така позиція засвідчується рішенням у справі «Партія добробуту та інші проти Туреччини».

Одночасно, Європейський суд з прав людини вказав на необхідність певного балансу між вимогами захисту демократичного суспільства і вимогами охорони прав особи, як це простежується у рішенні по справі «Об'єднана комуністична партія Туреччини та інші проти Туреччини». На переконання вказаного суду, у кожному випадку використання державою принципу «демократії, здатної захистити себе», як підстави для втручання в права особи, потрібно зважено оцінювати межі й наслідки передбачених заходів задля дотримання зазначеного балансу [125];

– фактором політичної доцільності у прийнятті рішень органами державної влади – своєрідним тестом на демократичність. Наприклад, коли йшлося про визначення типу виборчої системи, її ознак та особливостей, КСУ наголосив, що це питання політичної доцільності, яке має вирішуватися парламентом згідно із конституційними повноваженнями із дотриманням конституційних принципів та демократичних стандартів організації й проведення виборів [132].

Фактор доцільності береться КСУ до уваги і при вирішенні проблем, що виникають при оцінюванні розміру грошової виборчої застави. КСУ аналізує світовий досвід у цій сфері виборчих відносин, який вказує на залежність розміру грошової застави від майнової спроможності переважної частини населення в держав. Порушення такого критерія суттєво впливає на кількість претендентів на виборах до парламенту, сприяє дискримінації представників від фінансово незабезпечених партій (блоків). Проте КСУ наголошує, що визначення соціально орієнтованого розміру грошової застави є питанням політичної доцільності і не належить до компетенції КСУ [151];

– питаннями конституційної відповідальності. Так, суддя КСУ В.М.Кампо вважає, що «рішення було б повнішим та об'єктивнішим, якби КСУ, розглядаючи справу щодо невходження, виходу зі складу депутатської фракції народних депутатів України, взяв за основу доктрину конституційної відповідальності. При цьому він наводить визначення поняття конституційної відповідальності як форми юридичної відповідальності, що настає за конституційне правопорушення і виявляється в негативних правових наслідках для його суб'єкта. Вона передбачена нормами конституції, а однією з її санкцій є дострокове припинення дії депутатського мандата [311, с.215]. Запровадження конституційної відповідальності за такі правопорушення, як невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або його вихід із депутатської фракції, було вимушеним заходом боротьби та запобігання політичній корупції. На думку судді, застосування конституційної

відповідальності у цій ситуації має тимчасовий і перехідний характер, оскільки необхідність у ній зникне з формуванням у парламентарів правової та політичної культури і традицій європейського рівня [85];

– *правом на оскарження в суді будь-яких рішень, дій чи бездіяльності всіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, у тому числі, дій недержавних організацій.* КСУ наголошує на рівній гарантованості такого права для усіх та його реалізації у відповідному виді судочинства та в порядку, встановленому процесуальним законом [178]. КСУ окремо уточнює, що таке право виникає у громадян і у разі порушення їх прав об'єднаннями громадян, їх посадовими і службовими особами. При цьому в разі оскарження громадянином актів і дій таких об'єднань суд у кожному конкретному випадку вирішує визначення належності питань до внутрішньо організаційної діяльності або виключної компетенції об'єднання громадян [222].

4.2.4. Принцип юридичної визначеності

Правова визначеність традиційно вважається однією з характеристик принципу верховенства права. Вказаний підхід потрібно розуміти як «європейську традицію, що ґрунтується на демократичних засадах» [38, с.84]. Таку ж ідеологію сповідує і КСУ, в актах якого об'єктивується принцип правової визначеності, а саме, його:

1) розуміння як складової конституційного принципу верховенства права, що є системою вимог до формування та функціонування системи права, правотворчої та правозастосувальної діяльності у спосіб, який забезпечував би стабільність юридичного становища індивіда [144];

2) мета і призначення. Вони випливають із необхідності забезпечення однакового застосування правової норми, запобігання необмеженому її трактуванню у процесі правозастосування, тобто попередження свавілля [217];

3) зміст, який розкривається завдяки таким характеристикам, як:

- «передбачуваність», «прогнозованість» і «впевненість» суб'єктів в рамках правового поля – відповідних правовідносин, що «необхідно для того, аби учасники відповідних правовідносин мали можливість передбачати наслідки своїх дій і бути впевненими у своїх законних очікуваннях стосовно прав, набутих згідно із чинним законодавством, реалізації їх змісту та обсягу [275];

- «чіткість, зрозумілість, однозначність норм права», «розумна та передбачувана стабільність існуючого законодавства» [144];

- «законні очікування», тобто можливість передбачати наслідки застосування правових норм, що є невід'ємною частиною юридичної визначеності, виникають внаслідок законодавчої діяльності і виявляються у тому, що особі гарантується захист очікування певного результату, якщо вона вчиняла правомірно [144].

Такі складові (вимоги) досліджуваного принципу, як відзначив КСУ, досліджуючи конституційність нормативного регулювання права на оскарження, зокрема інституту забезпечення позову, Верховна Рада забезпечує шляхом встановлення правової визначеності та передбачуваності діяльності парламенту і глави держави, що гарантує стабільність правового регулювання, у тому числі, завдяки виданню цими органами актів у межах їх повноважень на основі та на виконання Конституції України [219];

4) *обсяг*, який узалежнюється дискреційними повноваженнями державних органів. Як вже згадувалося, КСУ намагається забезпечити рівновагу між стабільністю, усталеністю правового регулювання, на які розраховує особа, і необхідним в сучасних умовах розвитком законодавства. І це досягається завдяки певному перехідному періоду (розумного часовому проміжку між офіційним оприлюдненням нового закону і набранням ним чинності), визначення якого дасть особі час для адаптації до нових обставин [133];

5) *сфера застосування*. Йдеться про реалізацію, охорону та захист прав і свобод людини у її відносинах з державою, з приводу чого КСУ висловив свою позицію у Висновку № 2-в/1999 від 2 червня 1999 року, вказавши, що запорукою визначеності стосунків між державою і громадянином, гарантією принципу

непорушності прав і свобод людини є стабільність Конституції [24]. КСУ також відзначив зв'язок між стабільністю Конституції, правовою визначеністю та принципом непорушності прав і свобод людини, який обумовлений правовою природою самої Конституції як Основного Закону держави, що визначає основи конституційного ладу, права і свободи людини і громадянина, принципи взаємодії особи та держави [38, с.84].

Часто-густо така взаємодія пов'язана з правообмежувальною діяльністю держави, у зв'язку з чим КСУ вказав на особливості дії принципу правової визначеності. Йдеться про обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці, які є допустимими тільки за умови забезпечення передбачуваності застосування правових норм, які встановлюють такі обмеження, тобто обмеження будь-якого права має в основі критерії, що дадуть змогу особі відмежувати правомірну поведінку від протиправної, передбачити юридичні наслідки своєї поведінки [258].

Окрім того, сфера дії принципу правової визначеності проектується в процесі здійснення конституційного контролю. Так, наприклад, КСУ вважає, що конституційний контроль за дотриманням конституційної процедури розгляду, ухвалення або набрання чинності правовими актами повинен здійснюватися з урахуванням принципу юридичної визначеності, тобто передбачуваності (прогнозованості) та стабільності правових норм [14, с.12-14; 130].

4.2.5. Принцип доступу до суду

Принцип справедливого суду реалізується КСУ в контексті:

– *утвердження правової держави і* полягає, з-поміж іншого, у забезпеченні кожному права на судовий захист прав і свобод, а також у запровадженні ефективного механізму такого захисту. При цьому такий захист визнається найдієвішою гарантією відновлення порушених прав та свобод людини [146];

– загальної характеристики права на судовий захист, яке є «гарантійним» щодо реалізації інших конституційних прав і свобод, їх утвердження й захисту за посередництвом правосуддя [137; 207; 307; 309]. Таке право вважається *різновидом державного захисту* прав і свобод людини та громадянина, передбачаючи конкретні гарантії ефективного поновлення в правах шляхом вчинення правосуддя, причому воно не підлягає обмеженню навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану [235].

Складові цього права розкриваються положеннями, які стосуються:

- гарантування кожному захисту прав і свобод у судовому порядку;
- заборони відмови суду у вчиненні правосуддя, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші утиски прав та свобод;

- заборони відмови суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, належно оформлених. Така відмова, на думку КСУ, вважається порушенням права на судовий захист, яке не може бути обмежене навіть в умовах воєнного чи надзвичайного стану [240].

Зміст і обсяг досліджуваного права розкривається і через зв'язок статті 55 Конституції зі статтею 124 Конституції України, згідно з якою юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, а це дає підстави для висновку, що судам підвідомчі будь-які звернення фізичної особи щодо захисту нею своїх прав і свобод [222].

Також КСУ наголошує, що захист прав і свобод людини повинен передбачати можливості:

- оскарження нею в суді окремих процесуальних актів, дій чи бездіяльності органів дізнання, попереднього слідства і прокуратури в процесі розслідування кримінальної справи. При цьому КСУ застерігає, що таке оскарження може здійснюватися лише у кримінально-процесуальному порядку, адже діяльність посадових осіб, як і діяльність суду, має свої особливості, а відтак – не належить

до управлінської сфери і тому не може бути предметом оскарження в цивільно-процесуальному судочинстві [222];

- оскарження судових рішень у судах апеляційної і касаційної інстанцій, як надійної гарантії відновлення порушених прав та охоронюваних законом інтересів особи [159].

І, нарешті, право на судовий захист проектує часткову міжнародну правосуб'єктність громадян України, а саме, їх можливість додаткового правового захисту своїх прав і свобод у відповідних міжнародних судових установах чи відповідних органах міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, за умови, якщо було використано усі національні засоби такого захисту в Україні [229].

Також КСУ вказав на випадки порушення досліджуваного права. Йдеться, про розгляд справи за відсутності матеріалів, згідно з якими було прийнято рішення про порушення кримінальної справи. Скасування постанови про порушення кримінальної справи з названої підстави позбавляє процес змагальності, свободи осіб в наданні ними суду своїх аргументів, що стосується предмета спору, і у доведенні перед судом їх переконливості для обґрунтування правомірності чи неправомірності порушення справи [256].

Звернув увагу КСУ і на проблему строків в механізмі реалізації права на судовий захист, зокрема при зверненні працівника до суду за вирішенням трудового спору, що складає важливу гарантію забезпечення прав і свобод учасників трудових правовідносин [212].

Варто відзначити, що КСУ простежує зв'язок принципу справедливого правосуддя з принципом «спеціальної дозволеності», вказуючи на забезпечення права на судовий захист конституційно гарантованим правосуддям, вчинюваним судами, які утворені згідно із Конституцією України і діють у визначеному законом порядку [238].

Також КСУ звертає увагу і на обумовленість належно вчинюваного правосуддя гарантіями незалежності суддів. З приводу таких гарантій у практиці КСУ сформувався відповідні правові позиції, як-от, про:

- стале забезпечення та особливий порядок фінансування судів, що створює належні умови для їх функціонування, а також діяльності органів дізнання, попереднього (досудового) слідства і прокуратури, робота яких тісно пов'язана зі судами [163; 221; 275];

- поширення гарантій незалежності, у тому числі визначених законом заходів правового захисту, матеріального і соціального забезпечення, на всіх суддів України, неможливість скасування таких гарантій чи зниження іншими нормативними актами [270; 205];

- належне матеріальне забезпечення суддів у відставці [213].

Також КСУ визначив орієнтири правотворчої діяльності задля сприяння реалізації аналізованого права, зокрема вказав на обов'язок поступового удосконалення законодавства у напрямку розвитку приписів статті 55 Конституції України, за рахунок розширення обсягу судового захисту прав і свобод людини в частині судового контролю за правомірністю і обґрунтованістю рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень [271].

4.3. Особливості прояву принципу верховенства права у процесі ухвалення рішень Конституційним Судом України

4.3.1. Взаємовідносини Конституційного Суду України з іншими державними органами та межі його повноважень

Будучи одночасно і засадою діяльності КСУ, принцип верховенства права знаходить інший – додатковий рівень свого функціонування. І це проявляється у: – *характері стосунків КСУ з іншими органами влади та межах його власних повноважень (в порядку дії принципу поділу державної влади та принципу «спеціальної дозволеності» як складових верховенства права).*

Насамперед, це простежується у взаємовідносинах КСУ і Верховної Ради України. Так, у Рішенні, що стосувалося повноважень КСУ, відзначено, що

Верховна Рада України в процесі здійснення законодавчої діяльності має право регулювати статус органу конституційної юрисдикції України в межах своєї конституційної компетенції, тобто вирішувати питання щодо визначення порядку організації і діяльності КСУ та процедури розгляду ним справ. Проте КСУ уточнив, що зміна конституційних повноважень КСУ може відбуватися лише шляхом внесення змін до Конституції України [237].

З іншого боку, КСУ часто-густо висловлює рекомендації органу законодавчої влади України, а саме привести законодавство у відповідність зі своїми Рішеннями, як це мало місце, наприклад, з приводу окремих положень Кодексу України про адміністративні правопорушення [249]. Хоча є й інші приклади – більш категоричних приписів, коди КСУ зобов'язував Верховну Раду України привести нормативне регулювання у відповідність із Конституцією України та його Рішенням. Мова йшла про припис частини 2 статті 392 Кримінального процесуального кодексу України [146], окремі положення Закону України «Про звернення громадян» (від 2 жовтня 1996 року зі змінами) щодо реалізації особами, визнаними судом недієздатними, конституційного права на звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб [149].

Крім того, КСУ іноді визначає порядок виконання своїх рішень для правозастосовних органів, як це мало місце із приписами статті 53 (крім її назви) Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» (від 28 лютого 1991 року в редакції Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року), яка втратила чинність та не підлягала застосуванню з дня ухвалення КСУ відповідного Рішення. Натомість, КСУ вказав, що застосуватися повинна стаття 53 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28 лютого 1991 року в редакції до внесення змін Законом України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року [134].

Також КСУ формулює низку юридичних позицій щодо предмета конституційного контролю, пов'язаних із:

- правозастосовною діяльністю КСУ, яка полягає в індивідуалізації правових норм щодо конкретних суб'єктів і конкретних випадків, тобто у встановленні фактичних обставин справи та підборі правових норм, що відповідають цим обставинам. При цьому КСУ наголошує, що пошук та аналіз необхідних норм з метою їх застосування до конкретних правовідносин є складовою правозастосування, а тому надання консультацій чи роз'яснень з цього приводу не входить до компетенції КСУ [295];

- заповненням прогалин у законодавстві. КСУ відзначає, що така діяльність з приводу законів, окремі положення яких визнані неконституційними, не належить до його повноважень, оскільки не відповідає принципу розподілу державної влади в Україні на законодавчу, виконавчу та судову. Такою місією, як констатує КСУ, наділена лише Верховна Рада України [201];

- вирішенням питань, які повинні мати правовий (а не політичний) характер [294];

- контролем відповідності положень нормативно-правових актів України міжнародним договорам, ратифікованим Верховною Радою України, який теж не відноситься до компетенції КСУ [296];

- усуненням колізій між нормативно-правовими актами, як це мало місце при перевірці положень Регламенту Верховної Ради України на предмет їх відповідності статті 12 Закону України «Про Конституційний Суд України», у зв'язку з чим КСУ задекларував, що подолання наявних розбіжностей між законодавчими нормами не належить до повноважень органу конституційної юрисдикції [293].

Проте не усі судді КСУ підтримали останню з наведених позицій. Так, С.П. Головатий вважає, що місія сучасних конституційних судів Європи проявляється у їх статусі «вартівника конституції», який, своєю чергою, зобов'язує діяти за принципами правовладдя (верховенства права) й охорони прав людини. Наскільки буде таке правовладдя дієвим, залежить від

того, чи конституційний суд забезпечуватиме узгоджений характер усієї системи норм права. Принцип верховенства права (правовладдя), як вважає С.П.Головатий, вимагає активних суддівських дій у випадку, коли співіснують суперечливі норми однакової юридичної сили [282].

4.3.2. Концепція «дружнього ставлення до міжнародного права» та її дотримання Конституційним Судом України

Наступним проявом різнорівневого функціонування принципу верховенства права є визнання КСУ концепції «дружнього ставлення до міжнародного права» як невід'ємної складової цього принципу.

В юридичній доктрині сформувався наступні точки зору стосовно співвідношення міжнародного й національного права: а) про незалежність міжнародного права і внутрішнього права (дуалістична); б) про примат міжнародного права над внутрішнім або примат національного права над міжнародним (моністична); в) про взаємодію міжнародного права із внутрішнім. Українська держава декларує варіант взаємодії міжнародного права з національним (стаття 9 Конституції України), який визначають як такий спосіб побудови взаємовідносин двох правових систем, який конститує процес їх взаємного впливу, в результаті якого забезпечується правове регулювання спільної для міжнародного і національного права сфери суспільних відносин. При цьому вплив міжнародного права на національне часто пов'язаний із приведенням внутрішнього законодавства у відповідність із положеннями міжнародних договорів. Проте щоб належним чином забезпечити дію такого принципу міжнародного права, як *pacta sunt servanda*, потрібно привести у відповідність із міжнародним договором не лише саме законодавство, але й будь-яку іншу юридичну діяльність держави (наприклад, тлумачити національне законодавство таким чином, аби воно не «йшло в розріз» із міжнародно-правовим зобов'язанням). Тому приведення юридичної практики держави у відповідність із

міжнародно-правовим договором розуміють як правотворчу, правоінтерпретаційну, правозастосовну та правореалізаційну діяльність держави, яка здійснюється з метою виконання норм міжнародного договору або під їх впливом і спрямована на усунення чи запобігання розбіжностям між національним правопорядком і цими нормами [119, с. 25, 33, 38].

Саме таку місію і повинен виконати КСУ, здійснюючи правотлумачну і правозастосовну діяльність в порядку національної імплементації і, як видається, саме у цьому контексті можна розглядати і задекларовану ним концепцію «дружнього ставлення до міжнародного права», що трактується як урахування КСУ приписів чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та практики тлумачення і застосування цих договорів міжнародними органами, юрисдикцію яких визнала Україна, зокрема Європейським судом з прав людини [304; 306]. Прикладом такого врахування є застосування КСУ статті 5 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, з якою кореспондується стаття 29 Конституції України при розгляді справи, що стосувалася судового контролю за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу [266]. В такий спосіб КСУ позиціонує свою імплементаційну роль.

Щоправда, національне імплементаційне застосування норм міжнародного права та практики міжнародних судових органів неодноразово ставало предметом дискусій при прийнятті актів КСУ. З одного боку, таке застосування викликало певні застереження суддів КСУ, на кшталт того, що використання лише (або переважно) практики Європейського Суду з прав людини для обґрунтування неконституційності певного положення національного закону не є коректним, оскільки позиції цього суду не можуть бути основним (чи єдиним) критерієм при оцінюванні конституційності норм національного законодавства, що конституційний контроль вимагає самостійного тлумачення КСУ відповідних положень Конституції України, інакше існує загроза перетворення національного органу конституційної юрисдикції на філію Європейського Суду, а при цьому здійснюватиметься оцінка національного законодавства з огляду на його, так би

мовити, конвенційність, а не конституційність, [95] або що КСУ методологічно закладаються у свої рішення патерни (шаблони), характерні для Європейського суду з прав людини, а при цьому ігнорується різна природа та принципово різний вплив на національну правову систему Конституції України і Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод [102].

В інших випадках – вказувалося на недостатній рівень взаємодії міжнародного і національного права. Так, з приводу закриття конституційного провадження у справі про конституційність окремих положень Закону України «Про Кабінет Міністрів України, суддя КСУ О.М.Литвинов піддав критиці позицію Великої палати КСУ, яка, на його думку, безпеляційно відкинула практику Європейського суду з прав людини, яку наводив в якості аргументів автор клопотання, оскільки зміст відповідних рішень Європейського суду з прав людини не був пов'язаним з правовідносинами щодо вільного доступу до урядової стенограми. На думку судді КСУ, Велика палата дослідила лише фактичні обставини, викладені у Рішеннях («Угорська Спілка громадянських свобод проти Угорщини» від 14 квітня 2009 року та «Молодіжна ініціатива з прав людини проти Сербії» від 25 червня 2013 року), а не сформульовані Європейським судом з прав людини позиції щодо застосування і тлумачення конвенційних норм [93].

Наведена критика особливостей національної імплементації міжнародних правових і зокрема «праволюдних» стандартів засвідчує пошук КСУ оптимального варіанту взаємодії міжнародного і національного права як надійної основи реалізації верховенства права і його концентрованого змістовного виразу – прав людини, а також високий рівень правосвідомості суддів КСУ.

Проте одним із визначальних стало в даному контексті безпосереднє застосування принципів міжнародного права. Мова йде про визнання неконституційною Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про проведення загальнокримського референдуму» від 6 березня 2014 року, у зв'язку з чим КСУ наголосив, що вказана постанова з-поміж іншого суперечить і основоположним принципам суверенності та територіальної цілісності держави, визнаним міжнародно-правовими актами, зокрема принципу взаємної поваги до

суверенної рівності кожної держави, що передбачає політичну незалежність, можливість зміни кордонів згідно із приписами міжнародного права, а саме – мирним шляхом і за домовленістю [199].

В окремій думці до наведеного Рішення суддя КСУ О.М.Тупицький охарактеризував досліджувану концепцію як тлумачення положень Конституції та законів України, здійснюване толерантно щодо відповідних норм міжнародного права, яке вимагає сприйняття та використання джерел міжнародного права саме у такий спосіб, якщо це можливо та доречно з методологічної точки зору у конкретній справі та узгоджується із положеннями Конституції України [105].

4.3.3. Право на окрему думку судді Конституційного Суду України

Інститут окремої думки судді КСУ отримав різновекторні соціально-політичні оцінки, з-поміж яких наступні: інструмент впливу на судову практику – підрич легітимності рішення суду [78], реалізація принципу верховенства права – підрич авторитету органу конституційної юрисдикції [80], законне право – підстава для відповідальності [79]; особиста позиція судді – певний індикатор для суспільства [81]; диверсія – героїчний вчинок [51].

У юридичній літературі відображено різні підходи до розуміння поняття окремої думки суддів, як-от:

- сформульоване ставлення до юридичного змісту питань, які були предметом розгляду, що є відмінним від правових позицій КСУ, викладених у його рішенні чи висновку (М. В. Тесленко);
- процесуально-правова форма виразу суддею незгоди зі сутністю чи обґрунтуванням ухваленого КСУ рішення, висновку (Д.Д.Лилак),
- особиста справа судді (О. М. Верещагін),
- позиція, що не має обов'язкового значення, а відтак – не породжує юридичних наслідків та не може розглядатися як джерело права (О. К. Намясенко),

- форма виразу власної позиції судді в разі незгоди з рішенням (висновком) КСУ або викладом обставин, що доповнюють мотивувальну частину рішення (висновку), спрямована на заперечення, уточнення або обґрунтування висновків та рішень КСУ(І. Д. Сліденко) [81].

Варто зазначити, що дослідники цього питання звернули увагу на зміну позицій деяких суддів, які до початку своєї суддівської діяльності, заперечували інститут окремої думки, як такий, що «підриває легітимність рішення». Проте в процесі відправлення конституційного судочинства вони все ж віднайшли аргументи на користь такої форми суддівської діяльності, яка дозволяє судді висловитися як щодо предмета, так і обраного способу розгляду справи [81].

На різницю між континентальним та англо-американським підходами до ролі окремих думок суддів вказав Р.Гінзбург – суддя Верховного суду США. Для першого підходу, вважає суддя, характерним є неперсоніфікованість рішення суду, однаковість стилістичного формулювання всіх рішень. Саме тому на виході отримують рішення суду, а не суддів, які входять до його складу. Відтак – окрему думку вважають небажаним явищем в країнах континентального права, оскільки вона впливає на довіру до судової системи, авторитет судового рішення.

В англо-американській системі, зауважує суддя Р.Гінзбург, рішення суду – це індивідуальне рішення кожного із суддів. Існування окремої думки вказує на незалежність кожного судді зокрема та судової влади загалом, що є гарантією справедливого та неупередженого судочинства, прозорості судового процесу [51].

На сьогодні актуальними і такими, що потребують поглибленого і детального вивчення та законодавчого врегулювання, залишаються деякі питання інституту окремої думки в конституційному судочинстві України, а саме: 1) процесуальний статус і правові наслідки окремої думки; 2) вимоги до форми і змісту окремої думки і меж здійснення суддею права на окрему думку; 3) гласність окремої думки і таємниця нарадчої кімнати; 4) окрема думка як підстава для відкриття нового конституційного провадження [63, с.139].

Наведені критичні оцінки та правові дискусії засвідчують важливість інституту окремої думки, а його аналіз в процесі даного дослідження дозволяє

приєднатися до позицій науковців та практикуючих юристів, які вважають, що окрема думка, право викладу якої передбачено законодавцем [114; 123], сприяє втіленню верховенства права, є особливим проявом принципу рівноправності суддів [46, с.100].

С.В. Різник також розцінює її як один із ключових факторів забезпечення незалежності судді КСУ. На його думку, така форма прояву незалежності судді КСУ є необхідним засобом удосконалення конституційного правосуддя, запобігання подібним помилкам у майбутньому, формування передумов для перегляду помилкових правових позицій. С.В.Різник також визначає основні вимоги до якості використання окремої думки: належність; виваженість; поміркованість; послідовність

Завдяки цьому таке право стане додатковою гарантією незворотного перетворення України на демократичну, правову, конституційну державу [124, с.59].

У свою чергу, І.М. Шевчук наголошує на розумінні окремої думки судді КСУ як його особистої позиції у справі, яка формулюється від імені самого судді і не породжує юридичних наслідків, а відтак – має винятково доктринальне значення. Хоча її наявність І.М. Шевчук розцінює як свідчення демократизму конституційного судочинства України [305, с.160].

Таку ж позицію підтримують Т. Слінько та Є. Ткаченко, вказуючи на демократичність конституційної юстиції України та справжню незалежність суддів, що проявляються через інститут окремої думки [286, с.55].

Т.Хмарук вважає, що окрема думка судді забезпечує прозорість конституційного судочинства і прямо впливає на легітимність КСУ, а також може слугувати каталізатором внесення змін до законодавства та своєрідним «плацдармом» для зміни правових позицій [303, с.44].

В юридичній доктрині також аналізуються різноманітні моделі інституту окремої думки, які склалися історично. Їх розрізняють залежно від того, наскільки широке коло суб'єктів повинно мати доступ до неї. Як відзначає Д.Лилак, у конституційному судочинстві сучасної України сформувалася модель повної

відкритості окремої думки судді КСУ, що виявляється у її публікації разом із рішенням [63, с.133]. В будь-якому разі, її одностайно визнано невід'ємною частиною судового рішення [61].

Відтак – пропонуємо розуміти цей інститут, насамперед, як прояв верховенства права, а його удосконалення проектувати у двох напрямках:

1) забезпечення відповідності міжнародним стандартам. Слушні міркування з цього приводу висловив С.П.Головатий, вказавши на невідповідність національного законодавства України в регулюванні зазначеного питання європейським стандартам, зокрема, позиції Венеційської комісії, оскільки суддя потрапляє в ситуацію, за якої фізично неможливо підготувати окрему думку стосовно акту КСУ в строк, не пізніше наступного робочого дня після його ухвалення з тим, щоб її було оприлюднено одночасно з самим рішенням [281];

2) запобігання зайвому формалізму при законодавчому регулюванні, що обмежуватиме суддів у висловленні окремої думки, яка є вкрай важливою для забезпечення діалогу органу конституційної юрисдикції з правовим середовищем та суспільством, оскільки вказує на особливості розгляду справи, важко помітні в самому рішенні [81].

4.3.4. Основні критерії якості рішень Конституційного Суду України

Оскільки рішення КСУ є обов'язковими і не підлягають оскарженню, відповідно вимога їх повноти, всебічності та обґрунтованості стає надзвичайно важливою [114]. Принцип повного і всебічного розгляду справ КСУ реалізується через приписи статті 69 Закону України «Про Конституційний Суд України», в якій задекларовано особливості забезпечення цієї засади конституційного правосуддя, зокрема закріплено, що Колегія, Сенат, Велика палата під час підготовки справи до розгляду та конституційного провадження у справі мають право:

1) отримати копії документів, матеріалів, а також відомості, що стосуються справи від таких органів державної влади, як Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Генеральний прокурор, суди, а також від органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій усіх форм власності, політичних партій, громадських об'єднань;

2) призначити експертизу та залучити спеціалістів до участі в конституційному провадженні;

3) викликати в засідання посадових осіб, експертів, спеціалістів, свідків, представників суб'єктів звернень, громадян, участь яких необхідна для забезпечення об'єктивного і повного розгляду справи [114].

Найчастіше реалізація цієї засади відбувається завдяки викладеним позиціям експертів, спеціалістів, про участь яких вказується у вступній частині Рішення, як-от, наприклад, у Рішенні КСУ № 2-р/2018 від 28 лютого 2018 року щодо конституційності Закону України «Про засади державної мовної політики» вказувалося на залучення таких спеціалістів, як заступник члена Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеційська Комісія), доктор юридичних наук Головатий С.П., директор Інституту української мови НАН України, доктор філологічних наук, професор Гриценко П.Ю., заступник голови Координаційної ради з питань застосування української мови в усіх сферах суспільного життя при Міністерстві культури України Марусик Т.П. При цьому використовувалися письмові пояснення, надані Головою Верховної Ради України, наукові висновки, підготовлені Надзвичайним і Повноважним послом України, доктором юридичних наук, професором Василенком В.А., завідувачем відділу мов Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України, доктором філологічних наук, професором Ажнюком Б.М., науковцями Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Інституту права ім. І. Малиновського Національного університету "Острозька академія", Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Київського національного

університету імені Тараса Шевченка, Львівського державного університету внутрішніх справ МВС України, Львівського національного університету імені Івана Франка, Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Ужгородського національного університету [131].

Як бачимо, активно використовуються в порядку обґрунтування рішень КСУ і правова доктрина, і позиції практичних працівників. Зазвичай таке залучення відбувається при розгляді справ, так би мовити, підвищеної соціальної значимості, як-от, при вирішенні справ щодо конституційності статті 368² Кримінального кодексу України [129] , Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [125], Закону України «Про всеукраїнський референдум» [145]. Відповідну інформацію ми отримуємо і безпосередньо з тексту рішення, і з матеріалів справи.

Проте надзвичайно важливим є оцінювання самими суддями КСУ реалізації названих критеріїв якості рішення КСУ, яке спостерігається при викладенні ними окремих думок, зокрема, як це було з приводу Рішення КСУ щодо конституційності положень частини другої статті 22 Закону України «Про вибори народних депутатів України» стосовно рівномірного віднесення закордонних виборчих дільниць до всіх одномандатних виборчих округів, які утворюються на території столиці України – міста Києва [104], стосовно Рішення КСУ у справі про право законодавчої ініціативи щодо внесення змін до закону про Державний бюджет України [86], стосовно Рішення КСУ у справі про забезпечення апеляційного оскарження ухвал суду [87], стосовно Рішення КСУ у справі щодо офіційного тлумачення положень частини шостої статті 83 Конституції України, частини четвертої статті 59 Регламенту Верховної Ради України стосовно можливості окремих народних депутатів України брати участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України [83].

При цьому судді КСУ пояснюють зміст цієї засади («комплексно (системно) враховувати всі (без винятку) положення Основного Закону України, а також раніше висловлені юридичні позиції єдиного органу конституційної юрисдикції») [104], вказують на її можливі порушення. Йдеться про Рішення у справі про забезпечення апеляційного оскарження ухвал суду, в якому, на думку судді КСУ В.М.Кампа, КСУ навіть не спробував провести розмежування між концепціями верховенства права та правової держави, а й звів їх воедино, розглянувши верховенство права як принцип правової держави, що є порушенням Закону України «Про Конституційний Суд України», за яким принципами діяльності КСУ є повнота та всебічність розгляду справ та обґрунтованість прийнятих ним рішень [87; 273].

4.3.5. Забезпечення Конституційним Судом України нормативності своїх рішень

Окрему главу 14 в Законі України «Про Конституційний Суд України» присвячено виконанню рішень КСУ [114]. В юридичній літературі неодноразово наголошувалось, що головною проблемою, яка перешкоджає належному виконанню рішень КСУ, є ігнорування їх посадовими особами і органами, суб'єктами правозастосування, що виявляється у прямому невиконанні: бездіяльності та відмові у вчиненні певних дій, які вони зобов'язані були здійснити, але не здійснили [68, с.81; 29, с.135]. Як слушно зазначають науковці і практики, загальнообов'язковість рішень КСУ зобов'язує органи, які видали нормативний акт, що визнаний неконституційним, протягом певного часу розпочати процедуру прийняття нового акта.

Варто відзначити, що на сьогодні формалізовано юридичні наслідки невиконання рішень КСУ. Загальна відсилка до закону, задекларована статтею 98 Закону України «Про Конституційний Суд України» [114], конкретизована приписами статті 382 Кримінального кодексу України, згідно з якими карається

позбавленням волі на строк від трьох до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років умисне невиконання службовою особою рішення Європейського суду з прав людини, рішення КСУ та умисне недодержання нею висновку КСУ [60].

Проте надзвичайно важливими є і юридичні позиції КСУ, якими забезпечується статус його рішень, а саме, щодо:

- обов'язковості їх виконання на всій території України, незалежно від того, чи визначено в них порядок і строки виконання. Це означає, що всі органи державної влади, органи Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, посадові та службові особи, громадяни та їх об'єднання, іноземці, особи без громадянства повинні утримуватись від застосування чи використання правових актів або їх положень, визнаних неконституційними. Додаткове визначення у рішеннях, висновках КСУ порядку їх виконання не скасовує і не підмінює загальної обов'язковості їх виконання [173] ;

- особливостей дії. Йдеться про пряму дію рішень КСУ, які не потребують для набрання чинності окремих підтверджень з боку органів державної влади [173];

- однакової обов'язковості до виконання і рішень, і висновків КСУ [276];

- юридичних наслідків, тобто а) втрати чинності законами, іншими правовими актами чи їх окремими положеннями, що визнані рішення КСУ неконституційними, з дня ухвалення відповідного рішення [173]; б) заборони повторного запровадження правового регулювання, яке КСУ визнав неконституційним, що, у свою чергу, може розцінюватися як порушення конституційних приписів, згідно з якими закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй [213];

- неможливості оскарження, оскільки обов'язковість, остаточність та неможливість оскарження ухвалених КСУ актів за наслідками розгляду справ впливають з виняткових повноважень органу конституційної юрисдикції [126].

Незгода з актами КСУ не є підставою для органів публічної влади ставити під сумнів зміст цих актів. Порушення вказаної вимоги КСУ вважає посяганням на такі засади діяльності КСУ, як незалежність та обов'язковість ухвалених ним рішень і висновків [126].

Істотно сприяє виконуваності рішень встановлення КСУ порядку їх виконання. Йдеться, наприклад, про обов'язок Верховної Ради України щодо виконання Рішення КСУ у справі про Рахункову палату, який полягав у тому, щоб внести відповідні зміни до закону у зв'язку з визнанням неконституційними його окремих положень для забезпечення подальшої дії цього закону. Такий обов'язок, зумовлений порушенням Верховною Радою України вимог Конституції України, а саме прийняття нею Постанови «Про чинність Закону України «Про Рахункову палату» (від 14 січня 1998 року) з метою виконання відповідного Рішення КСУ, хоча зміна закону повинна була відбуватися виключно законом, а не шляхом прийняття підзаконного правового акту [126].

Прикладом невиконуваності рішень КСУ є ситуація, пов'язана з повторним з'ясуванням конституційності окремих положень Закону України «Про психіатричну допомогу». У зв'язку з цим КСУ зазначив, що в Рішенні № 2-рп/2016 від 1 червня 2016 року визнано невідповідність положень статті 13 Закону в первинній редакції (Закон України «Про психіатричну допомогу» від 22 лютого 2000 року) вимогам статей 29, 55 Основного Закону України стосовно примусової госпіталізації недієздатної особи до психіатричного закладу без рішення суду. На цій підставі КСУ не розглядав порушене в конституційному поданні питання щодо перевірки на відповідність Конституції України подібних за змістом (у частині примусової госпіталізації недієздатної особи до закладу з надання психіатричної допомоги без рішення суду) положень статті 13 Закону, оскільки вони не відповідають вимогам статей 29 і 55 Конституції України, а також порушують принцип верховенства Конституції України, оскільки встановлюють правове регулювання суспільних відносин, яке вже було визнано неконституційним [128].

Окрім того, цим Рішенням КСУ підсилив нормативну природу своїх актів, вказавши, що згідно з Конституцією України рішення КСУ є обов'язковими та остаточними, тому після їх опублікування викладені в них юридичні позиції КСУ, перебуваючи у нормативній єдності з витлумаченими в цих рішеннях положеннями Основного Закону України, стають безпосередніми регуляторами суспільних відносин, зокрема визначають зміст та обсяг конституційних прав і свобод людини та громадянина [128].

До того часу питання обов'язковості рішень КСУ підсилювалися вказівкою КСУ на їх преюдиціальність [114], що мало місце в окремих Рішеннях, як-от: у справі про відшкодування шкоди державою [163], а також у справі щодо стажу наукової роботи [242].

Висновки до Розділу 4

З-поміж усіх принципів права можна виокремити один, статус якого визначено КСУ як «універсальний та інтегральний». Йдеться про «верховенство права». Його пояснення КСУ еволюціонувало від інтегрального (як «панування права в суспільстві») до поелементного (через визначення основних складових: принципу законності, принципу поділу державної влади, принципу народного суверенітету, принципу демократизму, принципу юридичної визначеності, принципу справедливого суду). Такий підхід дозволяє цілковито реалізувати стандарт верховенства права, сформульований Венеційською комісією.

Будучи одночасно і засадою діяльності КСУ, принцип верховенства права знаходить інший – додатковий рівень свого функціонування. І це проявляється у характері стосунків КСУ з іншими органами влади та межах власних повноважень, визнанні КСУ концепції «дружнього ставлення до міжнародного права», забезпеченості КСУ певних вимог до якості його рішень, можливості викладу окремої думки суддями КСУ, утвердженні КСУ нормативності його рішень.

ВИСНОВКИ

На підставі проведеного дослідження на філософсько-правовому рівні принципів права крізь призму практики Конституційного Суду України, зроблено такі висновки.

За методологічну основу дослідження прийнято розуміння принципів права як вихідних правових ідей, які забезпечують виконання правом основного призначення – слугувати людині і суспільству.

В процесі здійснення конституційного правосуддя, зокрема ухвалення КСУ рішень, принципи права отримують свою належну об'єктивацію. Аналіз відповідних рішень КСУ дозволяє виявити природу цих принципів з огляду на їх інструментальні можливості для реалізації аксіологічної (ціннісної) складової права, а відтак – виокремити *«праворозвиваючі» принципи* (які забезпечують динаміку права) і *«правостабілізуючі» принципи* (які забезпечують статику права).

До першої групи принципів, які дозволяють праву прогресувати, наповнюватися новим змістом, щоб обслуговувати постійно змінювані суспільні відносини, потреби та запити суспільства, віднесено насамперед принципи гуманізму, свободи, справедливості, рівності та деякі інші, як-от, принцип «загальної дозволеності», принцип розумності.

У рішеннях КСУ характеристика цих принципів розгортається в наступний спосіб.

Основним проявом *принципу гуманізму* є визнання та утвердження КСУ гідності людини. КСУ декларує онтологічний статус гідності, розглядаючи її, як: *право*, гарантоване Конституцією України, конституційну *цінність*, яка наповнює сенсом людське буття, *фундамент* для усіх інших конституційних прав, *мірило* визначення їх сутності, *критерій* допустимості можливих обмежень таких прав.

В процесі забезпечення цієї складової принципу гуманізму КСУ найчастіше розглядалися справи щодо реалізації:

– соціальних прав, зокрема в частині отримання пільг, компенсацій і гарантій, державних допомог на дитину, особливо коли предметом конституційного контролю ставали так звані бюджетні закони (тобто закони про державні бюджети на відповідні роки), а також законодавство, що стосувалося попередження фінансової кризи та створення умов для економічного підйому в Україні;

– фізичних та особистісних прав людини, зокрема в частині розслідування правопорушень у місцях позбавлення волі;

– політичних прав (як-от, у справах про антикорупційні закони, про звернення недієздатних).

При цьому КСУ визнає право на повагу до гідності особи невід’ємним, невідчужуваним, непорушним та таким, що підлягає безумовному захисту з боку держави, а з-поміж його *складових* КСУ називає «гідні умови життя», «мінімальні вимоги до існування в умовах, гідних людини», «мінімальні соціальні блага, здатні забезпечити людині достатній і «гідний життєвий рівень»», право «не зазнавати голоду» і право «на захист від бідності».

Також проявами принципу гуманізму є обґрунтування КСУ:

– відшкодування моральної шкоди (в контексті цього КСУ досліджує право на відшкодування моральної шкоди різних суб’єктів (фізичних осіб, юридичних осіб, осіб, які не є суб’єктами страхування від нещасного випадку), а також строки звернення за відшкодуванням моральної шкоди);

– відміни смертної кари (ключовим у визнанні КСУ права людини на життя є розуміння такого права, як невід’ємного, невідчужуваного та непорушного, що належить людині від народження і захищається державою);

– відповідальності держави за долю сиріт;

– соціального партнерства благодійників і держави у забезпеченні гідних умов життєдіяльності та особистого розвитку кожного, яке передбачає можливість юридичних і фізичних осіб та благодійних організацій сприяти державі виконувати програми соціального розвитку, захисту охорони здоров’я,

розвитку освіти, науки, культури, вказуючи на спільність інтересів держави і суспільства.

В процесі конституційного судочинства сучасної України виявляються і розгортаються різні аспекти розуміння КСУ **принципу свободи**, серед яких:

- *аксіологічний* (впливає з природи свободи як фундаментальної цінності дієвої конституційної демократії);

- *антропологічний* (пов'язаний з функціональним потенціалом свободи для розвитку особи та її соціалізації);

- *гносеологічний* (обумовлюється методологічним потенціалом «свободи», а саме її здатністю: а) опосередковувати права людини і громадянина (наприклад, право на приватність, право на інформацію, право на працю, право на власність), б) визначати співвідношення інтересів особи, суспільства, держави, а відтак – і поняття «публічного інтересу», «охоронюваного законом інтересу», «цензури», що дозволяє окреслювати межі прав людини;

- *онтологічний* (формується внаслідок зовнішнього закріплення принципу свободи у формі самостійного права на свободу, а також проявляється в процесі забезпечення так званих негативних прав – свобод особи, як-от, «свободи і особистої недоторканності», «свободи об'єднань», у тому числі і «свободи профспілок», «свободи мирних зібрань», «свободи пересування», «вільного вибору місця проживання», «свободи світогляду», які виступають формою втілення, «буття» досліджуваного принципу, а відтак – їх перебування у полі зору конституційного контролю, що засвідчує реалізацію КСУ ідеї свободи).

Філософсько-правовий зміст **принципу справедливості** наповнюється КСУ через зв'язки з: а) концепцією соціальної держави, б) принципом пропорційності (домірності, розмірності), в) правом на справедливий суд.

Основні складові концепції соціальної держави, а відтак – і напрямки реалізації соціальної справедливості, як простежується з рішень КСУ, проявляються у визначенні КСУ:

- іманентних властивостей соціальної держави – забезпечувати «загальносуспільні потреби у сфері соціального захисту». В такий спосіб

соціальна справедливість узалежнюється категоріями «справедливий баланс інтересів», «збалансований бюджет», «фінансові можливості держави»;

- завдань соціальної держави, відповідно соціальна справедливість пов'язується з правом на достатній життєвий рівень, правом на пільги, допомоги і гарантії, які спрямовані на забезпечення мінімальних вимог достойного існування людини;

- соціальної спрямованості економіки як основи для реалізації соціальних прав громадян, зокрема права на соціальний захист та достатній життєвий рівень, що разом із правом на пенсії та інші соціальні виплати і допомоги, які складають основне джерело існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, визначеного законом. При цьому КСУ чітко наголошує на спільній участі і суспільства, і держави, і окремої особи у забезпеченні такої економіки.

Пропорційність, як прояв справедливості, обґрунтовується КСУ в контексті: балансу вчиненого правопорушення і юридичної відповідальності за нього; балансу правопорушення і запобіжного заходу при його розслідуванні; балансу інтересів кредитора і боржника; балансу прав та обов'язків батьків і дітей; балансу конкуруючих суспільних цінностей.

Проте найбільшу увагу відводить КСУ принципу пропорційності знову ж таки в рамках забезпечення моделі соціальної держави, яка детермінує обов'язок держави – здійснити законодавче регулювання суспільних відносин на засадах справедливості та розмірності для забезпечення гідних умов життя усім громадянам України; впливати на економічні процеси, визначати та втілювати справедливі і ефективні форми перерозподілу суспільного доходу з метою забезпечення добробуту всіх громадян України.

Не меншого значення надається КСУ принципу пропорційності в реалізації окремих складових права на соціальний захист, зокрема: у сфері пенсійного забезпечення, забезпечення осіб, які постраждали від Чорнобильської катастрофи, а також суддів.

Можна констатувати розуміння КСУ принципу пропорційності як критерія правообмежувальної діяльності держави, своєрідного теста виконання державою своїх праволюдських зобов'язань.

Але, щонайважливіше, категорія справедливості опосередковує якість правосуддя, яке реалізує свою сутність лише відповідаючи критерію справедливості і забезпечуючи ефективне поновлення в правах.

Філософсько-правова характеристика **принципу рівності** теж істотно збагатилася з огляду на:

- його подальше розгортання КСУ за змістом і обсягом, що вплинуло на структуру, зокрема дозволило доповнити її новими складовими, пов'язаними зі специфікою суб'єктів та об'єктів;

- виявлення в рішеннях КСУ низки факторів, що обумовлюють «буття» цього принципу, з-поміж яких: 1) сфера суспільного життя, тобто ділянка суспільного простору, яка стала «дискримінаційно вразливою», 2) особливості (характер) юридичних прав, які знаходяться «в зоні дискримінаційного ризику», 3) взаємозв'язок прав людини і громадянина, 4) критерії диференціації правового регулювання, а саме, «доцільність», «виправданість у демократичному суспільстві» та «обґрунтованість», 5) різновиди гарантій забезпечення досліджуваного принципу, 6) співвідношення принципу рівності з іншими принципами права, зокрема з принципами справедливості, свободи, презумпції невинуватості та неприпустимості притягнення особи до відповідальності за відмову давати проти себе показання;

Логічна послідовність ряду «праворозвиваючих» принципів може бути продовжена також **принципами загальної дозволеності**, зокрема в контексті тлумачення КСУ деяких прав людини, розмежування права і охоронюваного законом (законного) інтересу; **розумності**, якою КСУ керувався при вирішенні справ, що стосувалися: строків затримання, вікової різниці між усиновлювачем та дитиною, ефективності апеляційного оскарження, періодичності проведення виборів, стягнення сум індексації заробітної плати та компенсації втрати частини заробітної плати у зв'язку з порушенням строків її виплати.

До другої групи принципів, які засвідчують здатність права гарантувати належну упорядкованість життєво важливих сфер існування і комунікації людей, віднесено принцип «спеціальної дозволеності», принцип ієрархічності джерел права (джерельної ієрархічності права), принцип гарантованості прав людини.

Принцип «спеціальної дозволеності» характеризується жорсткою підпорядкованістю суб'єктів владних повноважень закону, тобто необхідністю діяти «лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України». КСУ «тестує» на належне використання спеціальних дозволів різні органи держави, і це дозволяє простежити, що принцип «спеціальної дозволеності» розкривається через особливості юридичної регламентації повноважень державних органів, зокрема: *їх формалізацію у відповідних джерелах права* (так би мовити належну джерельність, як-наприклад, фіксація повноважень лише у Конституції України), *повноту і вичерпність* (формулювання за допомогою закритих переліків), *дискреційність* (можливість розсуду (угляду) та його межі).

Така жорстка підпорядкованість закону відповідно передбачає вимоги до нього, як *до форми права і як до юридичного засобу*, що забезпечує вищий зміст права – утвердження цінності людини.

Вимоги до закону як до форми права активізують питання системи джерел права загалом та принципів її побудови зокрема, з-поміж яких першочерговим є **принцип джерельної ієрархічності**. Дослідження цього принципу на прикладі рішень КСУ дозволяє виявити його особливості, насамперед пов'язані з проголошенням примату Конституції України в системі джерел права України, що проявляється у пріоритетності конституційно-правового щодо іншого позитивно-правового регулювання в Україні, по всій території держави і щодо усіх сфер державної діяльності, у тому числі і законотворчої.

Відповідно КСУ забезпечує такий примат завдяки:

- реалізації конституційного контролю (а відтак - процедури визнання певних актів неконституційними із відповідним позбавленням їх чинності);
- сприянню прямій дії норм Конституції;

- приведенню усього національного законодавства у відповідність із Конституцією України;

- охороні Основного Закону України. В цьому аспекті вирішуються концептуально важливі для конституційного правосуддя проблеми. Йдеться про: особливості відкриття конституційних проваджень, належність конституційних звернень; розмежування сфер конституційного та «підконституційного» правового регулювання; специфіку тлумачення Конституції; виявлення формальних ризиків зміни Конституції (саме тому КСУ наголосив на відповідному порядку внесення змін до Конституції, набуття нею чинності, особливостях винятків із неї).

В контексті аналізу принципу джерельної ієрархічності важливим є і другий аспект, пов'язаний із побудовою системи джерел права, а саме, КСУ:

- визначає ієрархію національних законів України, особливості співвідношення законів різного виду (зокрема, так званих, ратифікаційних законів, законів, якими затверджуються акти Автономної Республіки Крим);

- проводить розмежування законного і підзаконного регулювання, наголошуючи на забороні підміни закону актами Кабінету Міністрів України.

При цьому КСУ дає визначення поняття «закон» і «законодавство», уточнює поняття актів Верховної Ради України.

Вимоги до закону як до юридичного засобу, що покликаний утвердити цінність людини, задіюють проблематику прав і свобод людини, а саме **принцип їх гарантованості**. Вказаний принцип розглядаємо як «правостабілізуючий», оскільки КСУ вказує на важливість дієвості формально-юридичного механізму забезпечення прав людини. В порядку реалізації даного принципу КСУ: формулює дефініцію поняття прав і свобод людини; конкретизує його низкою інших принципів (так би мовити підпринципів) права, з-поміж яких:

– *повага і непорушність прав та свобод людини;*

– *заборона скасування прав людини* (так, на прикладі права на життя КСУ декларує даний принцип, а на прикладі реалізації права власності на землю дає визначення поняття «скасування конституційних прав і свобод»);

– *заборона звуження змісту і обсягу прав людини.* У зв'язку з цим встановлено, що така заборона стосується насамперед усіх конституційних прав людини, а також інших (законодавчо визнаних) прав, як наголошують окремі судді КСУ. КСУ також тлумачить поняття змісту і обсягу прав людини, їх звуження (ототожнюючи його із обмеженням);

– *взаємна відповідальність людини і держави.* В рамках цього принципу можна розмежувати два блоки рішень КСУ: перший блок рішень стосується обмеження прав людини (тобто відповідальності людини перед державою), другий – виконання конституційних обов'язків держави (тобто відповідальності держави перед людиною).

В рішеннях першого блоку КСУ визначає *поняття, мету і критерії можливого обмеження прав людини.* При цьому КСУ наголошує на відмінності понять «обмеження прав» і «фіксація меж самої сутності прав людини».

В рішеннях другого блоку КСУ розкриває принцип гарантованості прав людини під кутом зору різних видів відповідальності держави та відповідних обов'язків держави, яким КСУ надає засадничий характер. До таких обов'язків КСУ віднесено:

– *збереження генофонду Українського народу.* Зміст цього обов'язку виявляється у необхідності виокремити категорію громадян України, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи і потребують додаткових гарантій соціального захисту у зв'язку з надзвичайними масштабами вказаної катастрофи та її наслідків, а це, своєю чергою, зумовлює інший обов'язок держави – мотивувати зміну правового регулювання, зокрема, у питаннях обсягу пільг, компенсацій та гарантій особам, які постраждали внаслідок згаданої катастрофи;

– *утвердження та дотримання соціальних стандартів, соціальних прав,* що передбачає не лише формування системи соціального захисту, а й гарантування її належного функціонування. Така система повинна забезпечувати, у тому числі, охорону сім'ї, дитинства, материнства і батьківства;

– *забезпечення соціального захисту* громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, захищають Вітчизну, суверенітет і територіальну цілісність України, а також членів їх сімей.

При цьому значимим для механізму здійснення прав людини є також розмежування КСУ позитивних («активних») і негативних («пасивних») обов'язків держави, зокрема, на прикладі права на життя.

Окрім того, подальше поглиблення змістовної характеристики принципу гарантованості прав людини, теж у напрямку відокремлення прав і свобод, дозволяє помітити в його структурі й інші підпринципи права, які мають переважно заборонювальний характер, а отже, свідчать про велику увагу КСУ до так званих негативних прав (свобод) людини. Зокрема в рішеннях КСУ отримали своє належне обґрунтування, такі підпринципи права, як:

– непорушність права власності (в аспекті особливостей його виникнення, обмеженості (неабсолютності), взаємності прав і обов'язків власника, характеристики правової сутності статей 13 і 41 Конституції України, рівного захисту усіх форм власності);

– невтручання у приватність (в рамках якого КСУ виклав розуміння деяких ключових понять, як-от: особисте і сімейне життя, право на приватне та сімейне життя, а також своє розуміння втручання у здійснення цього права);

– не визнання особи винуватою без законних підстав (у зв'язку з чим КСУ визначив окремі елементи презумпції невинуватості: принцип *indubio pro reo*, обов'язок держави доводити вину особи, заборону звуження чи скасування вказаної гарантії прав людини стосовно окремих категорій осіб, її співвідношення з іншими презумпціями – доброчесності публічної особи, винуватості публічної особи);

– неприпустимість притягнення особи до відповідальності за відмову давати покази або пояснення проти себе, членів сім'ї чи близьких родичів («принцип мовчання») як важлива гарантія захисту прав і законних інтересів особи у кримінальному процесі;

– «немає покарання без закону» («*nulla poena sine lege*») як основа для вирішення справи про застосування заходів державного примусу працівниками міліції;

– неприпустимість зворотної дії в часі законів та інших нормативно-правових актів. Зміст цього принципу конкретизовано КСУ за рахунок визначення сфери його дії: *предметної* (яка характеризується тим, що нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи), *об'єктної* (яка пов'язує принцип незворотності дії в часі у тому числі і з Конституцію, яка є Основним Законом держави), *суб'єктної* (яка вказує на застосовність названого принципу лише до фізичних осіб (людей і громадян));

– індивідуалізація юридичної відповідальності (як джерело конституційної заборони врегульовувати питання юридичної відповідальності підзаконними нормативно-правовими актами, як основа для визначення суб'єкта адміністративній відповідальності в сфері забезпечення безпеки дорожнього руху).

Такий статус окремих принципів права, як «підпринципів», тобто складових єдиного принципу гарантованості прав людини, зумовлений єдиною метою – створити ефективний механізм забезпечення прав людини, відтак – можна говорити про системність окремих принципів, їх розгалуженість в порядку змістовного наповнення КСУ.

Проте структура принципу гарантування прав людини не вичерпується наведеним. Таким правам, як право на життя, право на гідність, право на правову допомогу і право на судовий захист, КСУ надає особливого «гарантійного» значення, оскільки вони узалежнюють дію інших прав, створюють для них основу, а це, у свою чергу, вказує на їх засадничий характер, статус прав-принципів.

Наведені провостабілізуючі принципи права характеризуються:

– вищим рівнем формалізації, порівняно з праворозвиваючими принципами (оскільки в силу своїх завдань потребують чіткої регламентації);

– часто-густо заборонювальним характером формулювань, оскільки такий найбільш жорсткий і суворий спосіб регулювання, як заборони, підкреслює високу значимість охоронюваної ділянки суспільних відносин, особливу увагу і законодавця, і органу конституційної юрисдикції до відповідної сфери соціальної взаємодії;

– взаємопов’язаністю, взаємообумовленістю, перебуванням у певній системі, а також можливістю розгалужуватися (структуруватися), як-от, у випадку із принципом гарантованості прав людини.

Проте з-поміж усіх принципів права можна виокремити один, класифікаційна приналежність якого завжди буде викликати запитання. Це зумовлено його особливою природою. Саме тому КСУ визначає верховенство права як «універсальний та інтегральний принцип права». У конституційному судочинстві сучасної України він має своє нормативне визнання, свою історію: як основний принцип (засада) діяльності КСУ, що прийшов на зміну традиційному для радянської правової системи принципу законності. І вже, починаючи з 1997 року, у рішеннях КСУ можна простежити посилення на верховенство права, як на самостійний принцип, що пов’язується зі статтею 3 Конституції України (яка проголошує людину найвищою соціальною цінністю), так і на окремі частини статті 8 Конституції України, якою його було проголошено і гарантовано (частина 1), а також конкретизовано посередництвом визнання верховенства Конституції України (частина 2), її прямої дії та гарантування судового захисту прав людини (частина 3).

Під кутом зору частини 2 статті 8 Конституції України зміст принципу верховенства права розгортався у напрямках забезпечення «верховенства конституційних норм», взаємодії з положеннями частини 2 статті 22 Конституції України, якою забороняється звуження змісту і обсягу існуючих прав і свобод, взаємозв’язків з приписами статей 126, 129 Конституції України. В аспекті частини 3 статті 8 Конституції України розуміння КСУ принципу верховенства права розкривалося шляхом обґрунтування прямої дії норм Конституції, права на захист, тобто через взаємозв’язок з положеннями статті 55 Конституції України.

Щоправда, найбільш знаковим для розуміння верховенства права стало його декларування КСУ як «панування права в суспільстві», із відповідним розмежуванням права і закону. Проте подальший розвиток змісту даного принципу все ж засвідчує перехід від інтегрального до поелементного підходу в його інтерпретації, що реалізується через визначення основних його складових, а саме: принципу законності, принципу поділу державної влади, принципу народного суверенітету, принципу демократизму, принципу юридичної визначеності, принципу справедливого суду. Така структура дозволяє цілком реалізувати стандарт верховенства права, сформульований Венеційською комісією, тим більше, що змістовне розгортання вказаних принципів відбувалося КСУ впродовж усієї його діяльності.

Принцип поділу державної влади набув свого пояснення КСУ під кутом зору основних функцій держави та їх структурної диференціації (законодавчої, виконавчої, судової); самостійного виконання кожним державним органом належних йому повноважень, що не виключає їх взаємодії, мети функціонального поділу державної влади (недопущення привласнення повноти державної влади однією з гілок влади); характеристики делегованих повноважень і заборони делегування законодавчих повноважень; а також особливостей дії цього принципу в окремих сфер державної діяльності, зокрема при вирішенні питання засад цінової політики. КСУ також охарактеризував даний принцип і з огляду на повноваження окремих органів держави: Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Міністерства фінансів України, Рахункової палати, судових органів України.

Принцип народного суверенітету розкривається КСУ через:

– *розуміння народовладдя* як «повноти влади народу і можливості її прямого та опосередкованого здійснення»; *первинності народного суверенітету* щодо державного, у тому числі в аспекті прийняття Конституції України Верховною Радою України, поширення юрисдикції міжнародних судових органів на територію України через процедуру надання згоди на них Верховною Радою України;

– *формалізацію прав народу*, а саме, його виключного права здійснювати установчу владу; визначати конституційний лад шляхом прийняття Конституції України на всеукраїнському референдумі, ініціювати всеукраїнський референдум, приймати нову конституцію, у тому числі на всеукраїнському референдумі;

– *визначення деяких засад місцевого самоврядування*, зокрема принципу колегіальності в організації та діяльності місцевого самоврядування, субординації елементів системи місцевого самоврядування;

– *окреслення меж здійснення народовладдя*, у тому числі встановлення заборони висловлення недовіри на всеукраїнському референдумі, в тому числі проголошеному за народною ініціативою, Верховній Раді України чи будь-яким іншим конституційним органам державної влади, як можливої підстави дострокового припинення їхніх повноважень;

– *захист народовладдя*, який КСУ вбачає у запобіганні узурпації влади (даючи їй визначення і вказуючи випадки присвоєння Верховною Радою України та Верховною Радою Автономної Республіки Крим прав установчої влади).

У характеристиці принципу демократизму КСУ можна виокремити три основних аспекти. Перший аспект стосується *формування української демократії* і проявляється він в особливостях утворення державних органів, зокрема принципі періодичності проведення виборів; однаковості правових підходів до організації і діяльності усіх представницьких органів влади; гарантованості вільного волевиявлення на виборах, декларуванні КСУ змісту і обсягу одного із основних політичних прав громадянина – вільно обирати та бути обраним у представницькі органи державної влади, неприпустимості обмежень конституційного права громадян балотуватися на виборах.

Другий аспект принципу демократизму стосується *функціонування демократії в Україні*. Відповідно КСУ утверджує:

– політичний плюралізм як основу функціонування демократичної держави, що охоплює свободу політичної діяльності, в частині утворення політичних партій; відповідне структурування та особливості внутрішньої організації

діяльності Верховної Ради України як єдиного органу законодавчої влади в державі, засади утворення фракцій у Верховній Раді України;

- вільне здійснення народного представництва, свободу депутатського мандата;

- гласність - відкритість роботи парламенту;

- основні обов'язки Української держави як демократичної (зокрема, забезпечення фундаментальних прав і свобод, з-поміж яких чільне місце відводиться праву на свободу світогляду і віросповідання, гарантування місцевого самоврядування).

Третій аспект стосується *захисту демократії в Україні*. В контексті цього можна розглядати позиції КСУ, пов'язані з:

- визнанням російської окупації;

- концепцією «демократії, здатної захистити себе», зокрема обмежувальною діяльністю у сфері реалізації політичних прав (наприклад, заборонаю тоталітарних режимів та пропаганди їх символіки);

- фактором політичної доцільності у прийнятті рішень органами державної влади – своєрідним тестом на демократичність (коли, наприклад, йшлося про визначення типу виборчої системи, її ознак та особливостей, зокрема визначення соціально орієнтованого розміру грошової виборчої застави);

- питаннями конституційної відповідальності;

- правом на оскарження в суді будь-яких рішень, дій чи бездіяльності всіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, у тому числі дій недержавних організацій.

Принцип юридичної визначеності набуває в рішеннях КСУ своєї об'єктивації як складова конституційного принципу верховенства права, що є системою вимог до формування та функціонування системи права, правотворчої та правозастосувальної діяльності у спосіб, який забезпечував би стабільність юридичного становища індивіда. Його *мету і призначення* КСУ вбачає у «забезпеченні однакового застосування правової норми, виключенні необмеженості її трактування у правозастосовній практиці, що неминуче

призводить до сваволі». Зміст цього принципу розкривається КСУ завдяки таким характеристикам, як: «передбачуваність», «прогнозованість» і «впевненість» суб'єктів в рамках правового поля; «чіткість, зрозумілість, однозначність норм права», «розумна та передбачувана стабільність існуючого законодавства»; «законні очікування», *обсяг* узалежнюється дискреційними повноваженнями державних органів, *а сфера застосування* – забезпеченням прав і свобод людини у її відносинах з державою.

Принцип справедливого суду реалізується КСУ в контексті: утвердження правової держави, загальної характеристики права на судовий захист, яке є «гарантійним» щодо реалізації інших конституційних прав і свобод, їх утвердження й захисту за посередництвом правосуддя, вважається *різновидом державного захисту* прав і свобод людини та громадянина, передбачаючи конкретні гарантії ефективного поновлення в правах шляхом вчинення правосуддя. Складові цього права розкриваються положеннями, які стосуються: а) гарантування кожному захисту прав і свобод у судовому порядку; б) заборони відмови суду у вчиненні правосуддя, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші утиски прав та свобод; в) заборони відмови суду у прийнятті позовних та інших належно оформлених заяв чи скарг; г) можливості оскарження особою в суді окремих процесуальних актів, дій чи бездіяльності органів дізнання, попереднього слідства і прокуратури в процесі розслідування кримінальної справи; д) можливості оскарження судових рішень у судах апеляційної і касаційної інстанцій; е) можливості додаткового правового захисту громадянином своїх прав і свобод у відповідних міжнародних судових установах чи відповідних органах міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

КСУ також окреслює зв'язок принципу справедливого правосуддя з принципом «спеціальної дозволеності», вказуючи на забезпечення права на судовий захист конституційно гарантованим правосуддям, вчинюваним судами,

які утворені згідно із Конституцією України і діють у визначеному законом порядку.

Будучи одночасно і засадою діяльності КСУ, **принцип верховенства права** знаходить інший – додатковий рівень свого функціонування. І це проявляється у:

– *характері стосунків КСУ з іншими органами влади та межах власних повноважень* (в порядку дії принципу поділу державної влади та принципу «спеціальної дозволеності» як складових ВП). У зв'язку з цим КСУ найчастіше рекомендує Верховній Раді України привести законодавство у відповідність зі своїм рішенням, встановлює порядок його виконання для правозастосувальних органів, а також формулює низку юридичних позицій щодо окреслення предмета конституційного контролю, зокрема пов'язаних із правозастосовною діяльністю КСУ, заповненням прогалин у законодавстві, усуненням колізій між нормативно-правовими актами, вирішенням питань, які мають політичний характер, контролем відповідності положень нормативно-правових актів України міжнародним договорам, згоду на обов'язковість яких висловила ВРУ;

– *визнанні КСУ концепції «дружнього ставлення до міжнародного права»* як невід'ємної складової верховенства права, втіленої у Конституції України;

– *забезпеченості КСУ певних вимог до якості його рішень*, як-от, повнота і всебічність, обґрунтованість, що дозволяють втілити ідею верховенства права (така забезпеченість досягається системним застосуванням джерел права України, використанням правової доктрини, позицій залучених до справи експертів, спеціалістів);

– *можливості викладу окремої думки суддями КСУ* в порядку дії принципу демократизму як елемента верховенства права;

– *утвердженні КСУ нормативності його рішень* в порядку гарантування принципу верховенства права (спочатку через визнання КСУ преюдиціальності своїх рішень, згодом через визнання юридичних позицій КСУ безпосередніми регуляторами суспільних відносин, які визначають зміст та обсяг конституційних прав і свобод).

Таке різнорівневе функціонування принципу верховенства права в конституційному правосудді сучасної України засвідчує його якість як формально-змістовної основи вирішення КСУ справи і як формально-процедурної моделі ухвалення ним своїх рішень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Andryts M. Principle of justice in the decision of the Constitutional Court of Ukraine. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020 рік. №3 (Vol. 1). P.14-18.
2. Potrzeszcz J. Idea prava w orzecznictwie Polskiego Trybunału Konstytucyjnego. Lublin, Towarzystwo naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II. 2007. 301p.
3. Авер'янов В.Б., Пухтецька А.А. Удосконалення організації та діяльності системи органів виконавчої влади з урахуванням європейських принципів та стандартів/Проблеми державного управління та адміністративне право. *Часопис Київського університету права*. 2010. №4. с.117-120. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/23648/26-Averyanov%2CPukhtetska.pdf?sequence=1> (дата звернення: 27.10. 2020).
4. Адміністративне право : підручник / Ю. П. Битяк (кер. авт. кол.), В. М. Гаращук, В. В. Богущкий та ін.; за заг. ред. Ю. П. Битяка, В. М. Гаращука, В. В. Зуй. Харків: Право, 2010. 624 с.
5. Алексеев С.С. Право: азбука – теорія – філософія : Опыт комплексного исследования. Москва : Статут, 1999. 712с.
6. Алексеев С.С. Восхождение к праву. Поиски и решения. Москва : Издательство НОРМА, 2001. 752 с.
7. Алексеев С.С. Общая теория права : учеб. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. 576с.
8. Аллан Т.Р.С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права/ Пер. з англ. Р. Семківа. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 385 с.
9. Амоша О., Гріневська С. Соціальна орієнтація економіки: проформа чи реальність? *Економіст*. 2012. № 7. С.4-7. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/econ_2012_7_2 (дата звернення: 27.10. 2020).
10. Андриц М. Верховенство права в рішеннях Конституційного суду України: юридичні аспекти реалізації. *Науковий вісник міжнародного*

гуманітарного університету. Одеса. Серія: «Юриспруденція». 2019. Випуск 41. Том 1. С.4-8.

11. Андриц М. До проблеми визначення принципів права. *Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи*: матеріали XVIII міжнародної студентсько-аспірантської наукової конференції (Львів, 18-19 квітня 2019 р.). Львів, 2019. С.5-6.

12. Андриц М. Еволюція верховенства права у конституційному судочинстві сучасної України. *Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 22–23 травня 2020 р.). Запоріжжя, 2020. С.42-45

13. Андриц М. Ідея соціальної справедливості в рішеннях Конституційного Суду України: філософсько-правові аспекти. *Становлення громадянського суспільства в Україні: нормативно-правове підґрунтя*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Дніпро, 1-2 травня 2020 р.). Дніпро, 2020. С.152-155.

14. Андриц М. Принцип правової визначеності в рішеннях Конституційного Суду України. *Сучасний вимір держави і права* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 15–16 травня 2020 р.). Львів, 2020. Ч. I. С.12-14.

15. Андриц М. Принцип пропорційності у рішеннях Конституційного Суду України. *Правова держава: напрямки та тенденції її розбудови в Україні*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 8-9 травня 2020 р.). Одеса, 2020. С.7-10.

16. Андриц М. Принцип рівності в рішеннях Конституційного суду України. *Університетські наукові записки*. 2020. №1(73). С. 45-58.

17. Андриц М. Принцип свободи в рішеннях Конституційного Суду України. *Юридичний вісник*. 2020. №1. С. 320-328.

18. Байтин М.И. Сущность права (Современное нормативное понимание на грани двух веков). Москва, 2005. 544с.

19. Барабаш Ю. Питання демократії в правових позиціях Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4-5. С. 82-87.

URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/04-05-02.09.2011.pdf> (дата звернення: 27.10. 2020).

20. Баулін Ю.В. Принцип верховенства права у рішеннях Конституційного Суду України України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2017. № 1. С.18-27. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/visnik_1-2017.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

21. Бачинін В.А., Панов М.І. Філософія права : підручник. Київ : Видавничий дім "ІН ЮРЕ", 2006. 472 с.

22. Бліхар В.С. Філософсько-правова інтерпретація свободи волі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2015. Вип. 34 (3). С.149-152. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_34% 283% 29__38](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2015_34%283%29__38) (дата звернення: 27.10. 2020).

23. Виборчий кодекс України: Закон України від 19 грудня 2019 року № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 27.10. 2020).

24. Висновок Конституційного Суду України № 2-в/1999 від 2 червня 1999 року. Справа про внесення змін до статті 46 Конституції України). URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/2-v-1999.pdf> (дата звернення: 27.10. 2020).

25. Висновок Конституційного Суду України № 3-в/2001 від 11 липня 2001 року. Справа про Римський Статут. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01#Text> (дата звернення: 27.10. 2020).

26. Висновок Конституційного Суду України №4-в/2019 від 31 жовтня 2019 року. Справа про адвокатську монополію. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/4_v_2019.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

27. Вовк В.М. Філософія права: Навчально-методичні матеріали. Івано-Франківськ : Вид-во Сімик, 2006. 188 с.

28. Вопленко Н.Н., Рудковский В.А. Основные принципы права: понятие и классификация. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 5, Юриспруденция*. 2013. № 1 (18). С. 5-107.

29. Головань І. Деякі проблеми виконання рішень Конституційного Суду. *Вісник Конституційного Суду України*. 2010. №6. С.132-141. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/06-17.12.2009.pdf> (дата звернення: 27.10.2020).

30. Головатий С.П. Верховенство права: ідея, доктрина, принцип : автореф. дис... докт. юрид. наук : 12.00.01 «теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2008. 36 с.

31. Горецька Х.В., Ковальчук А.А. Право на справедливий суд: особливості захисту в ЄСПЛ. *Актуальні проблеми економіки і торгівлі в сучасних умовах євроінтеграції: матеріали щорічної наукової конференції професорсько-викладацького складу та аспірантів Львівського торговельно-економічного університету / [відповід. за вип. : проф.. Семак Б.Б.]*. Львів : вид-во Львівського торговельно-економічного університету, 2019.

32. Грасхоф К. Принцип верховенства права у конституційному судочинстві. *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. № 4.С. 33-38. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/visnyk_4_2000.pdf (дата звернення: 27.10.2020).

33. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2007. 428с.

34. Грищук О.В, Бокало Н.І. Генеза ідеї рівності у класичних та некласичних типах праворозуміння : монографія. Хмельницький, 2018. 176 с.

35. Грищук О.В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: «Компанія ВАІТЕ». 2019. 416 с.

36. Грищук О.В., Попов Д.І. Застосування природного права при здійсненні судового угляду: філософсько-правові аспекти: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2014. 320 с.

37. Гультай М. Захист прав і свобод людини і громадянина Конституційним Судом України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2017. № 3. С. 43-57. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/visnik_3-2017.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

38. Гультай М., Кияниця І. Правова визначеність у рішеннях Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 5. С. 83-94. URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/05-2012.pdf> (дата звернення: 27.10. 2020).

39. Гусарев С.Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти : дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 ; Київський національний ун-т внутрішніх справ. Київ, 2007. 422 с.

40. Дигести Юстиніана. Титул V. «Про становище людей». *Хрестоматія по історії державства и права зарубіжних стран*: в 2 т. / отв.ред. Н.А.Крашенинникова. Москва: Норма, 2009. Т.1 Древний мир и Средние века. 816 с.

41. Доповідь про верховенство права, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року). Рада Європи. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-ukr) (дата звернення: 27.10. 2020).

42. Євтошук Ю. Принцип пропорційності у практиці Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 1. С.90-101. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/01-14.03.2011.pdf> (дата звернення: 27.10. 2020).

43. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 27.10. 2020).

44. Загальна теорія права: підручник / М. І. Козюбра, С. П. Погребняк, О. В. Цельєв, Ю. І. Матвєєва; за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.

45. Кальной И.И. Философия права : Учебник. Санкт-Петербург: Издательство Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. 259с.

46. Кампо В. М. Основні принципи діяльності Конституційного Суду України: структурний вимір. С.98-102. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63780/19-Kampo.pdf?sequence=> (дата звернення: 27.10. 2020).

47. Кампо В.М. Європейські спільні демократичні цінності в практиці Конституційного Суду України. *Європейські студії і право*. 2013. № 1. С. 25-34. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/esp_2013_1_6

48. Карташов В.Н. Принципы права. *Теория государства и права* / Под ред. проф. Бабаева В.К. Москва, 2001. 192с.

49. Касмінін О. Актуальні питання захисту права на працю та права на соціальний захист громадян Конституційним Судом України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2016. № 4-5. С. 123-131. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/visnyk_4-5_2016.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

50. Кезьзен Ганс. Чисте правознавство: 3 дод.: Пробл. справедливості / пер. з нім. О. Мокровського. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.

51. Кібенко О. Окрема думка судді Верховного Суду – диверсія чи героїчний вчинок? URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/okrema-dumka-suddi-verhovnogo-sudu--diversiya-chi-geroyichniy-vchinok.html> (дата звернення: 27.10. 2020).

52. Козюбра М. І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. С.3-9. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/6972/Kozyubra_Pry%60ncy%60py%60_verhovenstva.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 27.10. 2020).

53. Козюбра М.І. Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція. *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. № 4. С.24-33. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/visnyk_4_2000.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

54. Колісник В. Визначення обсягу прав людини у контексті юридичних позицій Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду*

України. 2018. № 6. С. 98-102.

URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/visnik_6_2018.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

55. Колодій А. М. Принципи права України. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 208с.

56. Колодій А. Принципи статусу та діяльності Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. № 4-5. С. 98-103. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/04-05-02.09.2011.pdf> (дата звернення: 27.10. 2020).

57. Колодій А.М. Конституція і розвиток принципів права України (питання методології): автореф. ... доктора юр. наук: спеціальність 12.00.02 «Конституційне право». К.: 1999. 39 с.

58. Конституція України Конституція України : Закон України від 28.06.1996 року № 254к/96–ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 27.10. 2020).

59. Костицький М.В. Про античні витоки розуміння права (правності) і закону (законності) та можливість їх урахування в сучасному конституційному судочинстві. *Вісник Конституційного Суду України*. 2016. № 4-5. С. 139-149. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/visnyk_4-5_2016.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

60. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 року № 2341-III/ Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 27.10. 2020).

61. Кушніренко О. Г., Слінько Т. М. Окрема думка судді конституційного суду України як невід'ємна частина судового рішення// URL: <http://intkonf.org/kushnirenko-og-slinko-tm-okrema-dumka-suddi-konstitutsiynogo-sudu-ukrayini-yak-nevidemna-chastina-sudovogo-rishennya/> (дата звернення: 27.10. 2020).

62. Лившиц Р.З. Теория права: Учебник. 2-е изд. Москва: Издательство БЕК, 2001. 224 с.
63. Лилак Д. Інститут окремої думки в конституційному судочинстві (порівняльний аналіз). *Вісник Конституційного Суду України*. 2011. №4-5. С. 131-140. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/04-05-02.09.2011.pdf> (дата звернення: 27.10. 2020).
64. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. Харьков: «Право», 2002. 322 с.
65. Максимов С.І. Філософія права: сучасні інтерпретації: вибрані праці: статті, аналітичні огляди, переклади (2003-2010). Харків: Право, 2011. 336 с.
66. Малахов В.П. Философия права: учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция». Москва, 2007. 336с.
67. Мальцев Г.В. Социальные основания права. Москва: Норма, 2007. 800с.
68. Маркуш М. Шляхи підвищення ефективності виконання рішень Конституційного Суду України: теоретичні та практичні аспекти. *Вісник Конституційного Суду України*. 2009. №5. С.76-78. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/05-06.11.2009.pdf> (дата звернення: 27.10. 2020).
69. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 27.10. 2020).
70. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 27.10. 2020).
71. Налуцишин В.В. Філософсько-правові особливості правового порядку як результату організації і самоорганізації суспільства. *Multilanguage science journal*. 2018. № 1 (19). С. 45-49.
72. Недбайло П.Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм. *Правоведение*. 1971. № 3. С. 44-53.
73. Новий тлумачний словник української мови. Видання 2-ге, виправлене. Том 2. Київ : Видавництво «Аконіт», 2006. 926с.

74. Новий тлумачний словник української мови. Видання 2-ге, виправлене. Том 3. Київ: Видавництво «Аконіт», 2006. 862с.

75. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Под ред. проф. М.Н.Марченко. Том 2. Теория права. Москва: Зерцало, 1998. 656с.

76. Огнев'юк Г.З. Обов'язковість рішення суду як складова принципу правової визначеності. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 2. С. 171-175. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2015_2_42 (дата звернення: 27.10. 2020).

77. Огнев'юк Г.З. Принцип правової визначеності у рішеннях конституційних судів України та деяких сусідніх держав. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2019. Випуск 23. С. 26–31.

78. Окрема думка : інструмент впливу на судову практику чи підрив легітимності рішення. *Судебно-юридическая газета*. URL: <https://sud.ua/ru/news/publication/129479-okrema-dumka-instrument-vplivu-na-sudovu-praktiku-chi-pidriv-legitimnosti-rishennya> (дата звернення: 27.10. 2020).

79. Окрема думка судді – законне право чи підстава для відповідальності? *Юридичний вісник України*. №42-43. 19 жовтня – 1 листопада 2018 року. С. 4-5. // URL: https://protocol.ua/ua/okrema_dumka_suddi_ksu_zakonne_pravo_chi_pidstava_dlya_vidpovidalnosti/ (дата звернення: 27.10. 2020).

80. Окрема думка судді – реалізація принципу верховенства права чи підрив авторитету органу конституційної юрисдикції. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytics/182479_okrema-dumka-sudd-ksu--realzatsya-printsipu-verkhovenstva-prava-chi-pdriv-avtoritetu-organu-konstitutsyno-yurisdikts (дата звернення: 27.10. 2020).

81. Окрема думка судді – що за процесуальний феномен? *Круглий стіл*. Комітет з процесуального права та Комітет з конституційного права, адміністративного права та прав людини Асоціації правників України. URL:

<https://radako.com.ua/news/okrema-dumka-suddi-shcho-za-procesualniy-fenomen> (дата звернення: 27.10. 2020).

82. Окрема думка судді Конституційного Суду України Городовенка В.В. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі щодо скасування адвокатської монополії. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/-docs/4_v_2019_1.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

83. Окрема думка судді Конституційного Суду України Домбровського І.П. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення положень частини шостої статті 83 Конституції України, частини четвертої статті 59 Регламенту Верховної Ради України стосовно можливості окремих народних депутатів України брати участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/607> (дата звернення: 27.10. 2020).

84. Окрема думка судді Конституційного Суду України Кампа В.М. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі про різницю у віці між усиновлювачем та дитиною. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/563> (дата звернення: 27.10. 2020).

85. Окрема думка судді Конституційного Суду України Кампа В.М. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі про перебування народного депутата України у депутатській фракції. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/532> (дата звернення: 27.10. 2020).

86. Окрема думка судді Конституційного Суду України Кампа В.М. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі про право законодавчої ініціативи щодо внесення змін до закону про Державний бюджет України). URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/561> (дата звернення: 27.10. 2020).

87. Окрема думка судді Конституційного Суду України Кампа В.М. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі про забезпечення апеляційного оскарження ухвал суду. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/608> (дата звернення: 27.10. 2020).

88. Окрема думка судді Конституційного Суду України Касмініна О.В. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі щодо конституційності пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76–VIII URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/kasminin-5r.pdf> (дата звернення: 27.10. 2020).

89. Окрема думка судді Конституційного Суду України Козюбри М.І. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів). URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/397> (дата звернення: 27.10. 2020).

90. Окрема думка судді Конституційного Суду України Козюбри М.І. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі про віковий ценз. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/412> (дата звернення: 27.10. 2020).

91. Окрема думка судді Конституційного Суду України Козюбри М.І. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі про зворотну дію кримінального закону в часі. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/413> (дата звернення: 27.10. 2020).

92. Окрема думка судді Конституційного Суду України Лемака В.В. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі щодо конституційності статті 368⁻² Кримінального кодексу України. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p_2019_5_0.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

93. Окрема думка судді Конституційного Суду України Литвинова О.М. стосовно Ухвали Великої палати Конституційного Суду України про закриття конституційного провадження у справі про конституційність окремого положення частини дев'ятої статті 46 Закону України «Про Кабінет Міністрів України». URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/8-ur_2018_1.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

94. Окрема думка судді Конституційного Суду України Мельника М.І. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі про скасування

адвокатської монополії. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/4_v_-2019_2.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

95. Окрема думка судді Конституційного Суду України Мельника М.І. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі щодо конституційності частини шостої статті 216 Кримінального процесуального кодексу України. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/melnyk_0.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

96. Окрема думка судді Конституційного Суду України Мироненка О.М. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі щодо несумісності депутатського мандата від 13 травня 1997 року. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/371> (дата звернення: 27.10. 2020).

97. Окрема думка судді Конституційного Суду України Первомайського О.О. стосовно Ухвали Великої палати Конституційного Суду України від 10 жовтня 2019 року про відмову у відкритті конституційного провадження у справі про конституційність положень статті 65² Закону України Про акціонерні товариства» та пункту 2 розділу II «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення рівня корпоративного управління в акціонерних товариствах». URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/45_y_2019_1.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

98. Окрема думка судді Конституційного Суду України Скоморохи В.Є. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі про Конституцію Автономної Республіки Крим. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/468> (дата звернення: 27.10. 2020).

99. Окрема думка судді Конституційного Суду України Скоморохи В.Є. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі про укази Президії Верховної Ради України щодо Компартії України, зареєстрованої 22 липня 1991 року. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/443> (дата звернення: 27.10. 2020).

100. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сліденка І.Д. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі щодо скасування

адвокатської монополії. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/4_v_-2019_4.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

101. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сліденка І.Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі щодо конституційності статті 368² Кримінального кодексу України. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p_2019_8_0.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

102. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сліденка І.Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі щодо конституційності частини шостої статті 216 Кримінального процесуального кодексу України. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/3-r_2018_1.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

103. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сліденка І.Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі щодо конституційності положення частини п'ятої статті 176 Кримінального процесуального кодексу України. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/7_p_2019_2_0.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

104. Окрема думка судді Конституційного Суду України Стецюка П.Б. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі щодо конституційності положень частини другої статті 22 Закону України «Про вибори народних депутатів України» стосовно рівномірного віднесення закордонних виборчих дільниць до всіх одномандатних виборчих округів, які утворюються на території столиці України – міста Києва. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/646> (дата звернення: 27.10. 2020).

105. Окрема думка судді Конституційного Суду України Тупицького О.М. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі про проведення місцевого референдуму в Автономній Республіці Крим. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/2-rp_2014_1.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

106. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шаповала В.М. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі щодо права вето на закон про внесення змін до Конституції України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/473> (дата звернення: 27.10. 2020).

107. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шишкіна В. І. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі про корупційні правопорушення та введення в дію антикорупційних законів. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/617> (дата звернення: 27.10. 2020).

108. Омельчук О.М. Поведінка людини: філософсько-правовий вимір: монографія. Хмельницький: ХУУП, 2012. 384 с.

109. Паславська Н. Конституційна юстиція Федеративної Республіки Німеччина: від витоків до сьогодення: монографія. Львів, 2017. 288с.

110. Петришин О.В. Верховенство права в системі дії права. *Проблеми законності*. Харків: Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2009. Вип. 100. С. 18-30. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/2311> (дата звернення: 27.10. 2020).

111. Погребняк С. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) : монографія. Харків : Право, 2008. 240 с.

112. Принцип *nulla poena sine lege* в міжнародному кримінальному праві. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9766> (дата звернення: 27.10. 2020).

113. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики : монографія / Рабінович П.М., Луців О.М., Добрянський С.П., Панкевич О.З., Рабінович С.П. Львів. 2016. 200с.

114. Про Конституційний суд України: Закон України від 13 липня 2017 року № 2136-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text> (дата звернення: 27.10. 2020).

115. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16 жовтня 1996 року № 422/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/422/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 27.10. 2020).

116. Про Конституційний Суд України: Закон України від 3 червня 1992 року № 2400-ХІІ (втратив чинність). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2400-12#Text> (дата звернення: 27.10. 2020).
117. Публичное право. Учебник / Тихомиров Ю.А. Москва: БЕК, 1995. 496 с.
118. Рабінович П.М., Панкевич І.М. Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти). Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України/Редкол.: П.М.Рабінович (гол. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 3. Львів: «Астрон», 2001.108с.
119. Рабінович П.М., Раданович Н.М. Європейська конвенція з прав людини: проблеми національної імплементації (загальнотеоретичні аспекти). Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: П.М.Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Випуск 4. Львів.: «Астрон», 2002. 190 с.
120. Рабінович С., Панкевич О. Принцип рівності прав людини у практиці Конституційного Суду України: проблеми методики застосування. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 5. С. 97-111. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/05-2015.pdf> (дата звернення: 27.10. 2020).
121. Раданович Н.М. Основні напрямки забезпечення Конституційним Судом України загальнодозвільного типу юридичного регулювання. *Публічне і приватне право*. 2020. №2. С.20-25.
122. Радбрух, Густав. Философия права. Пер. с нем. Москва: Междунар. отношения, 2004. 240с.
123. Регламент Конституційного Суду України: Постанова Конституційного Суду України №1-пс/2018 від 22 лютого 2018 року. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1-ps_2018.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

124. Різник С.В. Значення інституту окремої думки судді Конституційного Суду України для утвердження справедливого конституційного правосуддя. *Вісник Національної академії правових наук України*. № 3 (82). 2015. С. 59

125. Рішення Великої Палати Конституційного Суду України №9-р/2019 від 16 липня 2019 року. Справа щодо конституційності Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/9_p_2019.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

126. Рішення Великої Палати Конституційного Суду України № 11-р/2019 від 2 грудня 2019 року. Справа щодо офіційного тлумачення положень статті 151² Конституції України. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/11_p_2019.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

127. Рішення Великої Палати Конституційного Суду України № 12-р/2018 від 18 грудня 2018 року. Справа про соціальний захист ветеранів війни та членів їхніх сімей. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/12_r_2018.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

128. Рішення Великої Палати Конституційного Суду України № 13-р/2018 від 20 грудня 2018 року. Справа щодо конституційності положень шостого речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу». URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/13-p_2018.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

129. Рішення Великої Палати Конституційного Суду України № 1-р/2019 від 26 лютого 2019 року. Справа про конституційність статті 368² Кримінального кодексу України. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p_2019.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

130. Рішення Великої Палати Конституційного Суду України № 2-р/2017 від 20 грудня 2017 року. Справа щодо конституційності пункту 7 частини

другої статті 42 Закону України «Про вищу освіту». URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/2-p_2017.pdf (дата звернення: 27.10.2020).

131. Рішення Великої Палати Конституційного Суду України № 2-р/2018 від 28 лютого 2018 року. Справа конституційності Закону України «Про засади державної мовної політики». URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/2-p_2018.pdf (дата звернення: 27.10.2020).

132. Рішення Великої Палати Конституційного Суду України № 3-р/2017 від 21 грудня 2017 року. Справа про виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку політичної партії. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1-p_2017.pdf (дата звернення: 27.10.2020).

133. Рішення Великої Палати Конституційного Суду України № 5-р/2018 від 22 травня 2018 року. Справа щодо конституційності пункту 12 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/5_p_2018.pdf (дата звернення: 27.10.2020).

134. Рішення Великої палати Конституційного Суду України № 6-р/2018 від 17 липня 2018 року. Справа щодо конституційності підпунктів 2–7, 12 та 14 пункту 4 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76–VIII. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/6-p_2018.pdf (дата звернення: 27.10.2020).

135. Рішення Великої Палати Конституційного Суду України № 6-р/2019 від 20 червня 2019 року. Справа про конституційність Указу Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів». URL:

http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/6_p_2019.pdf (дата звернення: 27.10.2020).

136. Рішення Великої Палати Конституційного Суду України № 9-р/2018 від 7 листопада 2018 року. Справа щодо конституційності положень пункту 7 розділу II Закону України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні». http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/9_p_2018.pdf (дата звернення: 27.10.2020).

137. Рішення Великої Палати Конституційного Суду України №10-р/2018 від 23 листопада 2018 року. Справа щодо конституційності положень частини першої статті 294, статті 326 Кодексу України про адміністративні правопорушення. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/2442> (дата звернення: 27.10.2020).

138. Рішення Великої Палати Конституційного Суду України №11-р/2018 від 4 грудня 2018 року. Справа щодо конституційності положень частин третьої, десятої статті 133 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у редакції Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд». URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/11_p_2018.pdf (дата звернення: 27.10.2020).

139. Рішення Великої Палати Конституційного Суду України №12-р/2019 від 20 грудня 2019 року. Справа про конституційність положень частини другої статті 135 Житлового кодексу Української РСР. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/12_p_2019.pdf (дата звернення: 27.10.2020).

140. Рішення Великої Палати Конституційного Суду України №1-р/2017 від 23 листопада 2017 року. Справа про конституційність положення третього речення частини третьої статті 315 Кримінального процесуального кодексу України. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1-p_2017.pdf (дата звернення: 27.10.2020).

141. Рішення Великої Палати Конституційного Суду України №1-р/2018 від 27 лютого 2018 року. Справа про оподаткування пенсій і щомісячного

довічного грошового утримання. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1-p_2018.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

142. Рішення Великої Палати Конституційного Суду України №2-р/2019 від 4 червня 2019 року. Справа щодо конституційності окремих положень законів України "Про пенсійне забезпечення", "Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи", "Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб", "Про державну службу", "Про судову експертизу", "Про Національний банк України", "Про службу в органах місцевого самоврядування", "Про статус народного депутата України", "Про дипломатичну службу", "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування", "Про Кабінет Міністрів України", "Про прокуратуру", а також Положення про помічника-консультанта народного депутата України, затвердженого Постановою Верховної Ради України від 13 жовтня 1995 року № 379/95-ВР. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/2_p_2019_0.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

143. Рішення Великої Палати Конституційного Суду України №3-р/2018 від 24 квітня 2018 року. Справа щодо конституційності частини шостої статті 216 Кримінального процесуального кодексу України від 24 квітня 2018 року. URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/3-p.pdf> (дата звернення: 27.10. 2020).

144. Рішення Великої Палати Конституційного Суду України №3-р/2019 від 6 червня 2019 року. Справа щодо конституційності положень пункту 5 частини першої статті 3, абзацу третього частини третьої статті 45 Закону України „Про запобігання корупції“, пункту 2 розділу II „Прикінцеві положення“ Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей фінансового контролю окремих категорій посадових осіб». URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/468> (дата звернення: 27.10. 2020).

145. Рішення Великої Палати Конституційного Суду України №4-р/2018 від 26 квітня 2018 року. Справа щодо конституційності Закону України

«Про всеукраїнський референдум». URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/4_r_2018.pdf (дата звернення: 27.10.2020).

146. Рішення Великої Палати Конституційного Суду України №4-р/2019 від 13 червня 2019 року. Справа про конституційність положень частини другої статті 392 Кримінального процесуального кодексу України. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/4_r_2019.pdf (дата звернення: 27.10.2020).

147. Рішення Великої Палати Конституційного Суду України №7-р/2018 від 11 жовтня 2018 року. Справа щодо конституційності окремих положень абзацу першого пункту 40 розділу VI "Прикінцеві та перехідні положення" Бюджетного кодексу України. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/7-r_2018.pdf (дата звернення: 27.10.2020).

148. Рішення Великої Палати Конституційного Суду України №7-р/2019 від 25 червня 2019 року. Справа про конституційність положення частини п'ятої статті 176 Кримінального процесуального кодексу України. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/7-r_19.pdf (дата звернення: 27.10.2020).

149. Рішення Великої Палати Конституційного Суду України №8-р/2018 від 11 жовтня 2018 року. Справа про звернення осіб, визнаних судом недієздатними. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/8_r_2018.pdf (дата звернення: 27.10.2020).

150. Рішення Конституційного Суду України № 16-рп/2001 від 4 грудня 2001 року. Справа про поєднання посади в місцевій державній адміністрації з мандатом депутата місцевої ради. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/439> (дата звернення: 27.10.2020).

151. Рішення Конституційного Суду України № 2-рп/2002 від 30 січня 2002 року. Справа про виборчу заставу. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/445> (дата звернення: 27.10.2020).

152. Рішення Конституційного Суду України №10-рп/2008 від 22 травня 2008 року. Справа щодо предмета та змісту закону про Державний бюджет України. URL: [http:// www.ccu.gov.ua/docs/530](http://www.ccu.gov.ua/docs/530) (дата звернення: 27.10. 2020).

153. Рішення Конституційного Суду України № 11-рп/2001 від 13 липня 2001 року. Справа про адміністративно-територіальний устрій. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/434> (дата звернення: 27.10. 2020).

154. Рішення Конституційного Суду України № 8-рп/2001 від 14 червня 2001 року. Справа про доручення Генеральній прокуратурі України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/431> (дата звернення: 27.10. 2020).

155. Рішення Конституційного Суду України № 10-рп/2000 від 28 вересня 2000 року. Справа про приватизацію державного житлового фонду. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/417> (дата звернення: 27.10. 2020).

156. Рішення Конституційного Суду України № 10-рп/2009 від 12 травня 2009 року. Справа щодо конституційності частини першої статті 17 Закону України «Про вибори Президента України» та Постанови Верховної Ради України «Про призначення чергових виборів Президента України». URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/570> (дата звернення: 27.10. 2020).

157. Рішення Конституційного Суду України № 11-рп/1999 від 29 грудня 1999 року. Справа про смертну кару. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/407> (дата звернення: 27.10. 2020).

158. Рішення Конституційного Суду України № 11-рп/2000 від 18 жовтня 2000 року. Справа про свободу утворення профспілок. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/418> (дата звернення: 27.10. 2020).

159. Рішення Конституційного Суду України № 11-рп/2007 від 11 грудня 2007 року. Справа щодо офіційного тлумачення положень пункту 8 частини третьої статті 129 Конституції України, частини другої статті 383 Кримінально-процесуального кодексу України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/558> (дата звернення: 27.10. 2020).

160. Рішення Конституційного Суду України № 11-рп/2010 від 6 квітня 2010 року. Справа щодо офіційного тлумачення положень частини шостої статті

83 Конституції України, частини четвертої статті 59 Регламенту Верховної Ради України стосовно можливості окремих народних депутатів України брати безпосередню участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України від 6 квітня 2010 року. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/607> (дата звернення: 27.10. 2020).

161. Рішення Конституційного Суду України № 11-рп/98 від 7 липня 1998 року. Справа щодо порядку голосування та повторного розгляду законів Верховною Радою України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/390> (дата звернення: 27.10. 2020).

162. Рішення Конституційного Суду України № 12-рп/1998 від 9 липня 1998 року. Справа про тлумачення терміну «законодавство». URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/391> (дата звернення: 27.10. 2020).

163. Рішення Конституційного Суду України № 12-рп/2001 від 3 жовтня 2001 року. Справа про відшкодування шкоди державою. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/435> (дата звернення: 27.10. 2020).

164. Рішення Конституційного Суду України № 12-рп/2003 від 26 червня 2003 року. Справа про гарантії депутатської недоторканності. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/479> (дата звернення: 27.10. 2020).

165. Рішення Конституційного Суду України № 12-рп/2008 від 25 червня 2008 року. Справа про перебування народного депутата України у депутатській фракції. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/532> (дата звернення: 27.10. 2020).

166. Рішення Конституційного Суду України № 12-рп/2009 від 27 травня 2009 року. Справа щодо конституційності положень пункту 4 статті 9, пунктів 4, 5 статті 10, підпункту „г“ пункту 1 статті 24, пункту 3 статті 26 Закону України „Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю“ від 27 травня 2009 року. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/572> (дата звернення: 27.10. 2020).

167. Рішення Конституційного Суду України № 12-рп/2011 від 20 жовтня 2011 року. Справа щодо офіційного тлумачення положення частини

третьої статті 62 Конституції України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/631> (дата звернення: 27.10. 2020).

168. Рішення Конституційного Суду України № 12-рп/2012 від 30 травня 2012 року. Справа про законодавчу ініціативу. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/651> (дата звернення: 27.10. 2020).

169. Рішення Конституційного Суду України № 13-рп/2000 від 16 листопада 2000 року. Справа про право вільного вибору захисника. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/420> (дата звернення: 27.10. 2020).

170. Рішення Конституційного Суду України № 14-рп/2003 від 8 липня 2003 року. Справа про врахування тяжкості злочину при застосуванні запобіжного заходу. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/481> (дата звернення: 27.10. 2020).

171. Рішення Конституційного Суду України № 14-рп/2004 від 7 липня 2004 року. Справа про граничний вік кандидата на посаду керівника вищого навчального закладу. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/503> (дата звернення: 27.10. 2020).

172. Рішення Конституційного Суду України № 15-рп/2009 від 23 червня 2009 року. Справа про тимчасову надбавку до діючих ставок ввізного мита // URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/575> (дата звернення: 27.10. 2020).

173. Рішення Конституційного Суду України № 15-рп/2000 від 14 грудня 2000 року. Справа про порядок виконання рішень Конституційного Суду України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/422> (дата звернення: 27.10. 2020).

174. Рішення Конституційного Суду України № 15-рп/2012 від 11 липня 2012 року. Справа про обрання Голови Верховної Ради України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/654> (дата звернення: 27.10. 2020).

175. Рішення Конституційного Суду України № 16-рп/2003 від 14 жовтня 2003 року. Справа про направлення запиту до Президента України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/483> (дата звернення: 27.10. 2020).

176. Рішення Конституційного Суду України № 17-рп/2004 від 18 листопада 2004 року. Справа про Тимчасову спеціальну комісію Верховної Ради України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/506> (дата звернення: 27.10. 2020).

177. Рішення Конституційного Суду України № 19-рп/2010 від 9 вересня 2010 року. Справа щодо конституційності положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвідомчості справ, пов'язаних із соціальними виплатами». URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/615> (дата звернення: 27.10. 2020).

178. Рішення Конституційного Суду України № 19-рп/2011 від 14 грудня 2011 року. Справа про оскарження бездіяльності суб'єктів владних повноважень щодо заяв про злочини. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/638> (дата звернення: 27.10. 2020).

179. Рішення Конституційного Суду України № 1-зп/1997 від 13 травня 1997 року. Справа щодо несумісності депутатського мандата. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/371> (дата звернення: 27.10. 2020).

180. Рішення Конституційного Суду України № 1-рп/1998 від 26 лютого 1998 року. Справа про вибори народних депутатів України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/380> (дата звернення: 27.10. 2020).

181. Рішення Конституційного Суду України № 1-рп/1999 від 9 лютого 1999 року. Справа про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/397> (дата звернення: 27.10. 2020).

182. Рішення Конституційного Суду України № 1-рп/2001 від 27 лютого 2001 року. Справа про правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/424> (дата звернення: 27.10. 2020).

183. Рішення Конституційного Суду України № 1-рп/2003 від 16 січня 2003 року. Справа про Конституцію Автономної Республіки Крим. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/468> (дата звернення: 27.10. 2020).

184. Рішення Конституційного Суду України № 1-рп/2004 від 27 січня 2004 року. Справа про відшкодування моральної шкоди Фондом соціального страхування. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/490> (дата звернення: 27.10. 2020).

185. Рішення Конституційного Суду України № 1-рп/2011 від 26 січня 2011 року. Справа про заміну смертної кари довічним позбавленням волі. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/620> (дата звернення: 27.10. 2020).

186. Рішення Конституційного Суду України № 20-рп/2001 від 27 грудня 2001 року. Справа про укази Президії Верховної Ради України щодо Компартії України, зареєстрованої 22 липня 1991 року. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/443> (дата звернення: 27.10. 2020).

187. Рішення Конституційного Суду України № 20-рп/2011 від 26 грудня 2011 року. Справа щодо конституційності пункту 4 розділу VII „Прикінцеві положення“ Закону України «Про Державний бюджет України на 2011 рік». URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/639> (дата звернення: 27.10. 2020).

188. Рішення Конституційного Суду України № 21-рп/2010 від 6 жовтня 2010 року. Справа про корупційні правопорушення та введення в дію антикорупційних законів. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/617> (дата звернення: 27.10. 2020).

189. Рішення Конституційного Суду України № 22-рп/2004 від 24 грудня 2004 року. Справа про особливості застосування Закону України «Про вибори Президента України». URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/510> (дата звернення: 27.10. 2020).

190. Рішення Конституційного Суду України № 22-рп/2008 від 9 жовтня 2008 року. Справа щодо конституційності Постанови Кабінету Міністрів України «Про закупівлю послуг, пов'язаних з формуванням інформаційно-телекомунікаційної системи Державного реєстру виборців». URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/542> (дата звернення: 27.10. 2020).

191. Рішення Конституційного Суду України № 22-рп/2009 від 29 вересня 2009 року. Справа про відчуження майна державних вугледобувних підприємств. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/582> (дата звернення: 27.10. 2020).

192. Рішення Конституційного Суду України № 23-рп/2009 від 30 вересня 2009 року. Справа про право на правову допомогу. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/583> (дата звернення: 27.10. 2020).

193. Рішення Конституційного Суду України № 23-рп/2010 від 22 грудня 2010 року. Справа про адміністративну відповідальність у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/619> (дата звернення: 27.10. 2020).

194. Рішення Конституційного Суду України № 26-рп/2009 від 19 жовтня 2009 року. Справа про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо виборів Президента України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/586> (дата звернення: 27.10. 2020).

195. Рішення Конституційного Суду України № 28-рп/2009 від 28 жовтня 2009 року. Справа щодо конституційності окремих положень Постанови Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2000 р. № 1222». URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/588> (дата звернення: 27.10. 2020).

196. Рішення Конституційного Суду України № 2-рп/2000 від 10 лютого 2000 року. Справа про ціни і тарифи на житлово-комунальні та інші послуги. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/409> (дата звернення: 27.10. 2020).

197. Рішення Конституційного Суду України № 2-рп/2007 від 12 червня 2007 року. Справа про утворення політичних партій в Україні. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/549> (дата звернення: 27.10. 2020).

198. Рішення Конституційного Суду України № 2-рп/2013 від 29 травня 2013 року. Справа щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 136, частини третьої статті 141 Конституції України, абзацу першого частини другої статті 14 Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів». URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/659> (дата звернення: 27.10. 2020).

199. Рішення Конституційного Суду України № 2-рп/2014 від 14 березня 2014 року. Справа про проведення місцевого референдуму в Автономній

Республіці Крим. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/671> (дата звернення: 27.10.2020).

200. Рішення Конституційного Суду України № 3-зп/1997 від 11 липня 1997 року. Справа щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/373> (дата звернення: 27.10.2020).

201. Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/1998 від 25 березня 1998 року. Справа про тлумачення Закону України «Про вибори народних депутатів України». URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/382> (дата звернення: 27.10.2020).

202. Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2000 від 27 березня 2000 року. Справа про всеукраїнський референдум за народною ініціативою. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/410> (дата звернення: 27.10.2020).

203. Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2009 від 3 лютого 2009 року. Справа про різницю у віці між усиновлювачем та дитиною. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/563> (дата звернення: 27.10.2020).

204. Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2012 від 25 січня 2012 року. Справа щодо офіційного тлумачення статті 95, статті 96, статті 116, статті 124, статті 129 Конституції України, статті 4 Бюджетного кодексу України, статті 9 Кодексу адміністративного судочинства України в системному зв'язку з окремими положеннями Конституції України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/642> (дата звернення: 27.10.2020).

205. Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2013 від 3 червня 2013 року. Справа щодо змін умов виплати пенсій і щомісячного довічного грошового утримання суддів у відставці. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/660> (дата звернення: 27.10.2020).

206. Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2014 від 20 березня 2014 року. Справа щодо конституційності Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про Декларацію про незалежність Автономної

Республіки Крим і міста Севастополя». URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/582> (дата звернення: 27.10. 2020).

207. Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2015 від 8 квітня 2015 року. Справа щодо конституційності положень частини другої статті 171² Кодексу адміністративного судочинства України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/3-rp/2015.pdf> (дата звернення: 27.10. 2020).

208. Рішення Конституційного Суду України № 3-рп/2016 від 8 червня 2016 року. Справа про припинення виплати допомоги при народженні дитини. URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/3-rp2016.pdf> (дата звернення: 27.10. 2020).

209. Рішення Конституційного Суду України № 4-зп/1997 від 3 жовтня 1997 року. Справа про набуття чинності Конституцією України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/374> (дата звернення: 27.10. 2020).

210. Рішення Конституційного Суду України № 4-рп/2000 від 11 квітня 2000 року. Справа про запити народних депутатів України до прокуратури. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/411> (дата звернення: 27.10. 2020).

211. Рішення Конституційного Суду України № 4-рп/2008 від 1 квітня 2008 року. Справа про Регламент Верховної Ради України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/524> (дата звернення: 27.10. 2020).

212. Рішення Конституційного Суду України № 4-рп/2012 від 22 лютого 2012 року. Справа щодо офіційного тлумачення положень статті 233 Кодексу законів про працю України у взаємозв'язку з положеннями статей 117, 2371 цього кодексу. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/643> (дата звернення: 27.10. 2020).

213. Рішення Конституційного Суду України № 4-рп/2016 від 8 червня 2016 року. Справа про щомісячне довічне грошове утримання суддів у відставці. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/1860> (дата звернення: 27.10. 2020).

214. Рішення Конституційного Суду України № 5-зп/1997 від 30 жовтня 1997 року. Справа К.Г.Устименка. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/375> (дата звернення: 27.10. 2020).

215. Рішення Конституційного Суду України № 5-рп/2000 від 18 квітня 2000 року. Справа про віковий ценз. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/412> (дата звернення: 27.10. 2020).

216. Рішення Конституційного Суду України № 5-рп/2004 від 4 березня 2004 року. Справа про доступність і безоплатність освіти. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/494> (дата звернення: 27.10. 2020).

217. Рішення Конституційного Суду України № 5-рп/2005 від 22 вересня 2005 року. Справа про постійне користування земельними ділянками. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/516> (дата звернення: 27.10. 2020).

218. Рішення Конституційного Суду України № 5-рп/2007 від 20 червня 2007 року. Справа щодо кредиторів підприємств комунальної форми власності. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/552> (дата звернення: 27.10. 2020).

219. Рішення Конституційного Суду України № 5-рп/2011 від 16 червня 2011 року. Справа щодо конституційності окремих положень Кодексу адміністративного судочинства України, законів України «Про Вищу раду юстиції», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо недопущення зловживань правом на оскарження». URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/625> (дата звернення: 27.10. 2020).

220. Рішення Конституційного Суду України № 5-рп/2016 від 8 липня 2016 року. Справа щодо конституційності окремого положення пункту 11 Прикінцевих положень Закону України «Про Державний бюджет України на 2016 рік». URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/1882> (дата звернення: 27.10. 2020).

221. Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/1999 від 24 червня 1999 року. Справа про фінансування судів. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/402> (дата звернення: 27.10. 2020).

222. Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/2001 від 23 травня 2001 року. Справа щодо конституційності статті 248-3 ЦПК України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/429> (дата звернення: 27.10. 2020).

223. Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/2002 від 26 березня 2002 року. Справа про охорону трудових прав депутатів місцевих рад. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/449> (дата звернення: 27.10. 2020).

224. Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/2005 від 5 жовтня 2005 року. Справа про здійснення влади народом. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/517> (дата звернення: 27.10. 2020).

225. Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/2008 від 16 квітня 2008 року. Справа про прийняття Конституції та законів України на референдумі. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/526> (дата звернення: 27.10. 2020).

226. Рішення Конституційного Суду України № 6-рп/2016 від 8 вересня 2016 року. Справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій. URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/6-pn-2016.pdf> (дата звернення: 27.10. 2020).

227. Рішення Конституційного Суду України № 7-зп/1997 від 23 грудня 1997 року. Справа про Рахункову палату. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/377> (дата звернення: 27.10. 2020).

228. Рішення Конституційного Суду України № 7-рп/2000 від 27 квітня 2000. Справа про тимчасове виконання обов'язків посадових осіб. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/414> (дата звернення: 27.10. 2020).

229. Рішення Конституційного Суду України № 7-рп/2001 від 30 травня 2001 року. Справа про відповідальність юридичних осіб. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/430> (дата звернення: 27.10. 2020).

230. Рішення Конституційного Суду України № 7-рп/2003 від 10 квітня 2003 року. Справа про гарантії діяльності народного депутата України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/474> (дата звернення: 27.10. 2020).

231. Рішення Конституційного Суду України № 7-рп/2009 від 16 квітня 2009 року. Справа про скасування актів органів місцевого самоврядування. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/567> (дата звернення: 27.10. 2020).

232. Рішення Конституційного Суду України № 7-рп/2011 від 21 червня 2011 року. Справа про повноваження державних органів у сфері судоустрою. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/626> (дата звернення: 27.10. 2020).

233. Рішення Конституційного Суду України № 7-рп/99 від 6 липня 1999 року. Справа про сумісництво посад народного депутата України і міського голови. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/403> (дата звернення: 27.10. 2020).

234. Рішення Конституційного Суду України № 8-рп/1999 від 6 липня 1999 року. Справа щодо права на пільги. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/404> (дата звернення: 27.10. 2020).

235. Рішення Конституційного Суду України № 8-рп/2002 від 7 травня 2002 року. Справа щодо підвідомчості актів про призначення або звільнення посадових осіб. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/457> (дата звернення: 27.10. 2020).

236. Рішення Конституційного Суду України № 8-рп/2007 від 16 жовтня 2007 року. Справа про граничний вік перебування на державній службі та на службі в органах місцевого самоврядування. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/555> (дата звернення: 27.10. 2020).

237. Рішення Конституційного Суду України № 13-рп/2008 від 26 червня 2008 року. Справа про повноваження Конституційного Суду України// URL: <https://ccu.gov.ua/docs/533> (дата звернення: 27.10. 2020).

238. Рішення Конституційного Суду України № 8-рп/2010 від 11 березня 2010 року. Справа щодо офіційного тлумачення термінів «найвищий судовий орган», «вищий судовий орган», «касаційне оскарження», які містяться у статтях 125, 129 Конституції України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/603> (дата звернення: 27.10. 2020).

239. Рішення Конституційного Суду України № 8-рп/2012 від 5 квітня 2012 року. Справа про висування кандидатів у народні депутати України за

змішаної виборчої системи. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/647> (дата звернення: 27.10. 2020).

240. Рішення Конституційного Суду України № 9-зп/1997 від 25 грудня 1997 року. Справа за зверненнями жителів міста Жовті Води. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/379> (дата звернення: 27.10. 2020).

241. Рішення Конституційного Суду України № 9-рп/2000 від 12 липня 2000 року. Справа про ратифікацію Хартії про мови, 1992 р. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/416> (дата звернення: 27.10. 2020).

242. Рішення Конституційного Суду України № 9-рп/2001 від 19 червня 2001 року. Справа щодо стажу наукової роботи. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/432> (дата звернення: 27.10. 2020).

243. Рішення Конституційного Суду України № 9-рп/2003 від 17 квітня 2003 року. Справа про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим). URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/476> (дата звернення: 27.10. 2020).

244. Рішення Конституційного Суду України № 9-рп/2004 від 7 квітня 2004 року. Справа про Координаційний комітет. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/498> (дата звернення: 27.10. 2020).

245. Рішення Конституційного Суду України № 9-рп/2007 від 16 жовтня 2007 року. Справа про утворення та реєстрацію партійних організацій. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/556> (дата звернення: 27.10. 2020).

246. Рішення Конституційного Суду України № 9-рп/2010 від 25 березня 2010 року. Справа щодо конституційності Постанови Верховної Ради України «Про тимчасовий порядок призначення суддів на адміністративні посади та звільнення з цих посад». URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/605> (дата звернення: 27.10. 2020).

247. Рішення Конституційного Суду України № 9-рп/2013 від 15 жовтня 2013 року. Справа щодо офіційного тлумачення положення частини другої статті 233 Кодексу законів про працю України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/9-rp/2013.pdf> (дата звернення: 27.10. 2020).

248. Рішення Конституційного Суду України №10-рп/2002 від 29 травня 2002 року. Справа про безоплатну медичну допомогу. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/459> (дата звернення: 27.10. 2020).

249. Рішення Конституційного Суду України №10-рп/2011 від 11 жовтня 2011 року. Справа про строки адміністративного затримання. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/630> (дата звернення: 27.10. 2020).

250. Рішення Конституційного Суду України №11-рп/2003 від 10 червня 2003 року. Справа про мораторій на примусову реалізацію майна. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/478> (дата звернення: 27.10. 2020).

251. Рішення Конституційного Суду України №12-рп/2004 від 20 травня 2004 року. Справа щодо сумісності посади сільського, селищного, міського голови з мандатом депутата Верховної Ради Автономної Республіки Крим). URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/501> (дата звернення: 27.10. 2020).

252. Рішення Конституційного Суду України №12-рп/2007 від 11 грудня 2007 року. Справа про порядок припинення повноважень членів Кабінету Міністрів України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/559> (дата звернення: 27.10. 2020).

253. Рішення Конституційного Суду України № 13-рп/2009 від 4 червня 2009 року. Справа щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 141 Конституції України. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/573> (дата звернення: 27.10. 2020).

254. Рішення Конституційного Суду України №14-рп/1998 від 29 жовтня 1998 року. Справа про профспілку, що діє на підприємстві. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/393> (дата звернення: 27.10. 2020).

255. Рішення Конституційного Суду України №15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року. Справа про призначення судом більш м'якого покарання. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/504> (дата звернення: 27.10. 2020).

256. Рішення Конституційного Суду України №16-рп/2009 від 30 червня 2009 року. Справа щодо конституційності положень частин сьомої,

дев'ятої, пункту 2 частини шістнадцятої статті 236-8 Кримінально-процесуального кодексу України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/576> (дата звернення: 27.10. 2020).

257. Рішення Конституційного Суду України №17-рп/1998 від 3 грудня 1998 року. Справа про утворення фракцій у Верховній Раді України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/396> (дата звернення: 27.10. 2020).

258. Рішення Конституційного Суду України №17-рп/2010 від 29 червня 2010. Справа про конституційність абзацу восьмого пункту 5 частини першої статті 11 Закону України «Про міліцію». URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/613> (дата звернення: 27.10. 2020).

259. Рішення Конституційного Суду України №18-рп/2001 від 13 грудня 2001 року. Справа про молодіжні організації. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/441> (дата звернення: 27.10. 2020).

260. Рішення Конституційного Суду України №18-рп/2004 від 1 грудня 2004 року. Справа про охоронюваний законом інтерес. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/511> (дата звернення: 27.10. 2020).

261. Рішення Конституційного Суду України №1-рп/2000 від 9 лютого 2000 року. Справа про місцеве самоврядування. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/408> (дата звернення: 27.10. 2020).

262. Рішення Конституційного Суду України №1-рп/2002 29 січня 2002 року. Справа про оподаткування підприємств з іноземними інвестиціями. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/444> (дата звернення: 27.10. 2020).

263. Рішення Конституційного Суду України №1-рп/2014 від 11 лютого 2014 року. Справа про право на обов'язкову частку у спадщині повнолітніх непрацездатних дітей спадкодавця. URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/1-rp/2014.pdf> (дата звернення: 27.10. 2020).

264. Рішення Конституційного Суду України №2-рп/2005 від 24 березня 2005 року. Справа про податкову заставу. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/513> (дата звернення: 27.10. 2020).

265. Рішення Конституційного Суду України №2-рп/2012 від 20 січня 2012 року. Справа щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/641> (дата звернення: 27.10. 2020).

266. Рішення Конституційного Суду України №2-рп/2016 від 1 червня 2016 року. Справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу. URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/2-rp2016.pdf> (дата звернення: 27.10. 2020).

267. Рішення Конституційного Суду України №3-рп/2002 від 12 лютого 2002 року. Справа про електроенергетику. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/446> (дата звернення: 27.10. 2020).

268. Рішення Конституційного Суду України №3-рп/2003 від 30 січня 2003 року. Справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/470> (дата звернення: 27.10. 2020).

269. Рішення Конституційного Суду України №4-рп/2001 від 19 квітня 2001 року. Справа щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/427> (дата звернення: 27.10. 2020).

270. Рішення Конституційного Суду України №5-рп/2002 від 20 березня 2002 року. Справа щодо пільг, компенсацій і гарантій. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/448> (дата звернення: 27.10. 2020).

271. Рішення Конституційного Суду України №6-зп/1997 від 25 листопада 1997 року. Справа громадянки Дзюби Г.П. щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/376> (дата звернення: 27.10. 2020).

272. Рішення Конституційного Суду України №6-рп/2000 від 19 квітня 2000 року. Справа про зворотну дію кримінального закону в часі. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/413> (дата звернення: 27.10. 2020).

273. Рішення Конституційного Суду України №12-р/2010 від 28 квітня 2010 року. Справа про забезпечення апеляційного оскарження ухвал суду. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/608> (дата звернення: 27.10. 2020).

274. Рішення Конституційного Суду України №7-рп/2012 від 4 квітня 2012 року. Справа про конституційність положень частини другої статті 22 Закону України «Про вибори народних депутатів України» стосовно рівномірного віднесення закордонних виборчих дільниць до всіх одномандатних виборчих округів, які утворюються на території столиці України - міста Києва. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/646> (дата звернення: 27.10. 2020).

275. Рішення Конституційного Суду України №8-рп/2005 від 11 жовтня 2005 року. Справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/519> (дата звернення: 27.10. 2020).

276. Рішення Конституційного Суду України №8-рп/98 від 9 червня 1998 року. Справа щодо внесення змін до Конституції України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/387> (дата звернення: 27.10. 2020).

277. Рішення Конституційного Суду України №-9рп/2012 від 12 квітня 2012 року. Справа про рівність сторін судового процесу. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/648> (дата звернення: 27.10. 2020).

278. Рішення Конституційного Суду України №13-рп/2001 від 10 жовтня 2001 року. Справа про заощадження громадян. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/436> (дата звернення: 27.10. 2020).

279. Рішення Першого Сенату Конституційного Суду України № 1-р(І)/2020 від 22 січня 2020 року. Справа про конституційність положень другого речення частини четвертої статті 42 Закону України «Про Конституційний Суд України». URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p1_2020.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

280. Рішення Першого Сенату Конституційного Суду України № 5-р(І)/2019 від 12 липня 2019 року. Справа про конституційність пунктів 2, 3 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запровадження контрактної форми роботи у сфері культури та конкурсної процедури призначення керівників державних та комунальних закладів культури» від 28 січня 2016 року № 955-VIII зі змінами.

URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/5_p1_2019.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

281. Розбіжна думка судді Конституційного Суду України Сергія Головатого у справі щодо конституційності статті 368⁻² Кримінального кодексу України. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/1_p_2019_3.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

282. Розбіжна думка судді Конституційного Суду України Сергія Головатого в справі щодо відкриття конституційного провадження щодо конституційності приписів другого речення абзацу першого частини третьої, абзацу другого частини третьої, частини четвертої статті 208⁻⁴ Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10 лютого 2010 року № 1861-VI». URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/18_y_2019_1_0.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

283. Савчин М.В. Конституційний Суд України як гарант конституційного ладу : Автореф. дис... к.ю.н. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. 14с.

284. Сирих В. Методологія інтегративного праворозуміння. *Право України*. 2014. № 1. С. 113–119.

285. Скурко Е.В. Принципы права: монография. Москва: Ось – 89, 2008. 192с.

286. Слінько Т. М., Ткаченко Є. В. Правова природа окремої думки судді Конституційного Суду України. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. № 11. С. 53-59.

287. Смирнов О.В. Соотношение норм и принципов в советском праве. *Советское государство и право*. 1977. № 2. С. 9-15.

288. Статут Ради Європи від 5 травня 1949 року/Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001 (дата звернення: 27.10. 2020).

289. Сунегін С. О. Основоположні принципи права: загальна характеристика та деякі аспекти реалізації. URL:

<http://dspace.nbuu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63908/57-Sunegin.pdf?sequence=1> (дата звернення: 27.10. 2020).

290. Сучасний конституційний процес і проблеми вдосконалення регулювання захисту прав людини в Конституції України (частина перша) / Ю. С. Шемшученко, О. В. Скрипнюк. *Публічне право*. 2015. № 3. С. 12-19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pp_2015_3_3 (дата звернення: 27.10. 2020).

291. Тупицький О.М. Конституційне право на свободу та особисту недоторканність і роль Конституційного Суду України у його забезпеченні. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 5. С. 112- 117. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/visnik_5-2017.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

292. Уварова О. О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика : монографія. Харків: «Друкарня МАДРИД», 2012. 196 с.

293. Ухвала Великої палати Конституційного Суду України №18-у/2019 від 18 квітня 2019 про відмову у відкритті конституційного провадження у справі щодо конституційності положень другого речення абзацу першого частини третьої, абзацу другого частини третьої, частини четвертої статті 208⁴ Регламенту Верховної Ради України, затвердженого Законом України «Про Регламент Верховної Ради України». URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/18_u_2019.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

294. Ухвала Великої палати Конституційного Суду України №8-у/2019 від 7 березня 2019 про відмову у відкритті конституційного провадження у справі про конституційність Постанови Верховної Ради України «Про підтримку звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні». URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/8_u_2019.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

295. Ухвала Конституційного Суду України №14-у/2016 від 24 лютого 2016 року про відмову у відкритті конституційного провадження у справі щодо офіційного тлумачення положень пункту 7 частини першої статті 247 Кодексу України про адміністративні правопорушення у взаємозв'язку з положеннями частини другої статті 38 цього кодексу. URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/14-y/2016.pdf> (дата звернення: 27.10.2020).

296. Ухвала пленарна Другого Сенату Конституційного Суду України №16-уп (II) /2019 від 17 липня 2019 про закриття конституційного провадження у справі щодо конституційності положень пункту 1 частини першої, частини другої статті 303 Кримінального процесуального кодексу України. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/16_yn2_2019.pdf (дата звернення: 27.10.2020).

297. Філософія права: Навч.-метод. посіб. / О. О. Бандура, В. М. Вовк, М. В. Костицький, Ю. С. Симон та ін.; за ред. акад. М. В. Костицького. Київ: КНУВС, 2007. 160 с.

298. Філософія права : Навч. посібник /за заг. ред. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. Київ, 2000. 336с.

299. Філософія права: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл./О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. / за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. Харків, 2009. 208с.

300. Фулей Т. Загальнолюдські (загальноцивілізаційні) принципи права: деякі теоретичні аспекти. *Право України*. 2003. № 7. С. 24-29. URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/1001/%D4> (дата звернення: 27.10.2020).

301. Фуфалько Т. М. Поняття та зміст принципу пропорційності, його прояв в основних правових формах діяльності держави. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. №2. С.63-73. URL: http://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsvy/02_2011/11ftmfdd.pdf (дата звернення: 27.10.2020).

302. Хассемер В. Конституційне судочинство і політичний процес/ Вінфрід Хассемер. *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. № 4. С. 22-23. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/visnyk_4_2000.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

303. Хмарук Т. Правова природа окремої думки судді КСУ. *Jurnalul juridic național: teorie și practică* Julie. 2017. с.40-44.

304. Шаповал В. М. Офіційне тлумачення як функція Конституційного Суду України (проблеми теорії). *Вісник Конституційного Суду України*. 1999 . №3. С.52-57. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/visnik_3_1999.pdf (дата звернення: 27.10. 2020).

305. Шевчук І.М. Правова природа окремої думки судді Конституційного Суду України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету* : Серія ПРАВО. Випуск 23. Частина I. Том I. С.160-163.

306. Шевчук С. Узгодженість практики Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. №4-5. 2011. С.122-131. URL: <https://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/04-05-02.09.2011.pdf> (дата звернення: 27.10. 2020).

307. Шевчук С.В. Судовий захист прав людини. Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Київ: Реферат, 2006. 848с.

308. Шишкін В. Абсолютність права людської гідності (позиції Федерального Конституційного Суду Німеччина). *Право України*. 2018. № 9. С. 57-75.

309. Шишкін В. Роль органу конституційної юрисдикції у забезпеченні права доступу до правосуддя. *Вісник Академії адвокатури України*. Київ, 2013. Число 2 (27). С. 167–171.

310. Шишкіна Е. Людська гідність у контексті конституційного судочинства. *Вісник Конституційного Суду України*. 2014. № 1. С. 105-112.

311. Шляхтун П.П. Конституційне право: словник термінів. Київ: Либідь, 2005. 568с.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Андриц М. Верховенство права в рішеннях Конституційного суду України: юридичні аспекти реалізації. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. Серія: «Юриспруденція». 2019. Випуск 41. Том 1. С.4-8.

2. Андриц М. Принцип свободи в рішеннях Конституційного Суду України. *Юридичний вісник*. 2020. №1. С. 320-328.

3. Андриц М. Принцип рівності в рішеннях Конституційного суду України// *Університетські наукові записки*. 2020. №1(73). С. 45-58.

4. Andryts M. Principle of justice in the decision of the Constitutional Court of Ukraine . *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020 рік. №3 (Vol. 1). P.14-18.

Наукові праці, які засвідчують апробацію результатів дослідження:

5. Андриц М. До проблеми визначення принципів права. *Актуальні проблеми прав людини, держави та правової системи*: матеріали XVIII міжнародної студентсько-аспірантської наукової конференції (Львів, 18-19 квітня 2019 р.). Львів, 2019. С.5-6.

6. Андриц М. Ідея соціальної справедливості в рішеннях Конституційного Суду України: філософсько-правові аспекти. *Становлення громадянського суспільства в Україні: нормативно-правове підґрунтя*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Дніпро, 1-2 травня 2020 р.). Дніпро, 2020. С.152-155.

7. Андриц М. Принцип пропорційності у рішеннях Конституційного Суду України. *Правова держава: напрямки та тенденції її розбудови в Україні*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 8-9 травня 2020 р.). – Одеса, 2020. С.7-10.

8. Андриц М. Принцип правової визначеності в рішеннях Конституційного Суду України. *Сучасний вимір держави і права* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 15–16 травня 2020 р.). Львів, 2020. Ч. I. С.12-14.

9. Андриц М. Еволюція верховенства права у конституційному судочинстві сучасної України. *Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя, 22–23 травня 2020 р.). Запоріжжя, 2020. С.42-45